

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.
SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

V. KÖT. — 1. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
FÁBIÁN GÁBOR

A M. TUD. AKADÉMIA RENDES TAGJA

FELETT.

ZICHY ANTAL

T. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. TUD. AKADÉMIA 1888. FEBRUÁR 27-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

Ára 10 kr.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1888.

EMLÉKBESZÉD

FÁBIÁN GÁBOR

A M. TUD. AKADÉMIA RENDES TAGJA

FELETT

ZICHY ANTAL

T. TAGTÓL

(OLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1888. FEBRUÁR 27-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1888.

HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

FÁBIÁN GÁBOR

EMLÉKEZETE.

Tizenöt évvel ezelőtt e helyen az Akadémia megbízásából egy férfiú emlékét újítottam meg, ki akkor már rég az igazak álmát aludta. E férfiú annak, a kinek hamvvedre körül ma kegyelettel gyülekezünk, alig tíz évvel idősb kortársa, s egy hosszú életen át jóakaró barátja volt. Az öreg Fáy András volt az, a Mesék, a Kegyeletek írója, a három közül kimagasló, egyik képviselője ama régi táblabíró világnak, melynek dicsőségét, szenvedéseit, nemzeti kultúránk, alkotmányos szabadságunk iránti érdemeit a hálátlan utódok oly könnyen feledik, vagy épen becsmérlik is ma már; egy rész nem tudva az előtte történeteket, más rész saját énjök bámulatában elfogulva.

A három közül mondám? Veszprémi Zsoldos Ignácra gondoltam, ki azóta szintén elköltözött atyáinkhoz, s kit tavaly e helyen rokonkeblű barátja, Tóth Lőrincz t. tagtársunk mindkettőjökhez méltó meleg hangon parentált el, aztán meg gondoltam a mi FÁBIÁN GÁBOR-unkra, kinek emlékét a hozzá nagyobb jogot tartó Arad városa, minket megelőzve, de a mi hozzájárulásunkkal is, ezelőtt három évvel ülte meg. Kettőt neveztem? Kétszázat mondhatnék. Mert ha azt a kettőt Veszprém vármegye szülte, velök még nem merítette ki saját névsorát; s hátra fog-e maradni a dunántúli kerület többi vármegyéje? A Somssich, Bezerédy, Nagy, régi Deák, Bartal, Berzsenyi, Kisfaludy stb. nevek

hallatára nem rezdült-e meg a dunáninnyi és a tiszai kertületek, Erdélyt ne említsem, bármely teliver szülöttének egész ielke, hogy rögtön még híresebb és hangzatosabb akárhány névnek visszavágásával feleljen?!

Dicső vetélkedés, nemes verseny, hol a pályabér sohasem az önzésnek vagy személyes nagyravágásnak bárminő kielégítése, hanem mindig csak az önmehtagadásnak, a honszerelem platonismusának legteljesebb, legtisztább kifejezésre jutása lehetett!

Tán mi vagyunk kicsinyek hozzá, hogy ennyi távlatból is nem látjuk elég nagyoknak azt a korszakot; s elkényeztetett gyermekei egy gyorsan élő, boldogabb kornak, s csakis kézzelfogható eredményeket véve számba, szinte meddőknek nevezzük ama küzdelmeket, melyeknek pedig ezek csak lassan érlelt gyümölcsei. Némi magaslatra oly könnyű szerrel fölérvé, megvetjük a lépcsőt, mely idáig szolgált. Azt hiszszük, hogy a magunk erejéből jutottunk föl, holott ha újra kellene kezdenünk, tán még hozzáfogni se mernénk.

Egy Fáy Andrásnak ez ideig nem birtuk életrajzát. Amaz emlékbeszédemben, mint mondtam, tizenöt év előtt, czélzást tettem reá, hogy a ki közéletünk ama nevezetes alakjáról hű fogalmat akar szerezni magának s adni a közönségnek, annak hazánk művelődése félszázados történetén kell áthatolnia s végig vezetnie azt. Indítványom, melyet utóbb ez életrajz megiratása iránt már a Kölcseyét megelőzve is, tettem, az idén termi meg csak aratását: hivatott írók szentelték e hálás föladatnak erejüket, s pályázatunk, nem kis örömünkre, ezúttal meddő nem maradt.

FÁBIÁN GÁBOR-ra nézve a dolog megfordítva áll. Az aradi ünnepély alkalmából, az ottani Kölcsey-egyesület gondoskodott róla, hogy a közönség egyúttal a boldogúlnak életrajzát is megkapja, s e föladattal dr. Jancsó Benedek tanár szerencsésen küzdött meg. Ha kissé sietve s magasabb igények nélkül készült is a munkácska, egy darab irodalomtörténetnek, egy darab kultur-történetnek vehetjük azt, s biztos vezérfonalul használhatjuk e szép életpálya végigtanulmányozásához.

Első látásra három irányban látjuk annak elágazni útait: mindegyik leköti figyelmünket, érdekes észleletekkel kinálkozik, s bő tanulssággal jutalmazza fáradságunkat.

A magánember. A közélet embere. Az író.

Mind a három egy összhangzatos egészet képez, s a legszebb világításban láttatja velünk a régi magyar táblabíró típusát.

Az, a miben a szokott kerékvágástól eltérve, magasabb irányoknak fog indulni, már zsenge gyermekkorában nyert első neveltetésének köszönhető. Atyja, FÁBIÁN JÓZSEF, Svájcban Lavaternek is tanítványa, régebbi szakíróink egyike, csodálatos módon tudta theologiai tanulmányait a természettudományiakkal egyesíteni, s élénk eszű fiába ez utóbbiak mellett a költészet és a philologia iránti nagy előszeretetet is ő oltotta be. Előre látható volt, hogy ha egyházának szentelné magát, nem közönséges református pap, ha a közéletben vesz részt, nem közönséges táblabíró fog válni belőle.

A világpolgársághoz akkor a német nyelvnek kelle s kell ma is a kulcsot kezünkbe adnia. E czélból az ifjakat német városainkba, minők Kassa vagy Sopron, de leginkább Pozsony voltak, szokták iskoláztatásra küldeni. Ez utóbbi székvárosunk evangélikus lyceumában töltött két év után, bár gyermeki szívben szunnyadó, de még atyjától s anyai nagybátyjától, Somogyitól, a Mondolat írójától öröklött írói ambícióval tér vissza mintegy övéi körébe, a pápai református főiskolába, melynek akkor Márton mellett híres paedagogusok emelték fényét s vonzó erejét. Itt kötött szoros barátságot Zádorral, kezdte tanulmányozni Ossiant és Hafizt s egész tanfolyamának bevégeztével 1817-ben nyomtatva látta megjelenni első alkalmi versét, melytől utóbb a Kisfaludy-társaság írói pályája 60-ik évfordulóját számította. Az akkor 21 éves ábrándozóból egy szép élet alkonyán pihenő, de csakis otium literariummal pihenő 80-as aggasztán lett. A közbeneső nagy idő szinte kétszerese egy emberélet munkabíró korának, — inkább a Dante, mint a biblia mérveit alkalmazva reá. Gáborunkat, már e szem-

pontból is, jeleseink közt a kiváltságosok, küzdőink közt a sors kegyeltjei közé sorolhatjuk.

Nem éretlenül ragadta el körünkben a halál, mint annyi sokat ígérő zálogait nemzeti szebb jövőnknek. Csalódásait nem kell a magunkéihoz toldva siratnunk; ő maga leküzdötte őket, mint a kigyókat egy bölcsőben ringó Herkules. Ereje nem tört meg céltalan küzdelmekben; az önismeret higgadtságával összpontosíthatá azt, elérhető s gyakorlati célokra. Időt nyert hozzá; mily sokan kifogyunk abból!

Nem lett ünnepelt költő; bár érezte az ihlet egy-egy andalító fuvalmát. Lett műfordítóink közt, ha nem az első, de egyike az elsőeknek. Nem lett nagy szónok; bár rendelkezett az írott és mondott szónak rábeszélő hatalmával. Nem lett miniszter vagy pártvezér; bár át volt hatva a meggyőződés erejétől, s az ügyek vezetésének tiszta fogalmaitól. Lett, még Kossuth mellett is, egyik legelőkelőbb publicistánk, s az igazi haladásnak és szabadelvűségnek, úgy megyei, mint országgyűlési téren egyik bátor szószólója, előbbre vivője.

Első csalódása első szerelme volt. A szép Molnár Ráchel emléke, kitől szülői tilalom szakítá el, szelíd holdfényként sugárzá be életének egét, hajnalától estszürkületéig. A lemondás, a barátság költészete volt az, melytől oly sok álmadozót megfoszt a durva valóság érintkezése.

Lélektani megfejtését adja ez második csalódásának, mikor, legjobbakaróinak tanácsa ellenére, hitestársat választott magának (1825). Ekkor anyagi állása már rendben volt, gazdag családokkal — Bohusékkal, Atzélékkal, — állott, mint uradalmi ügyész, összeköttetésben, számított a megyénél, s névre kezdett szert tenni az irodalomban. A boldogság rövid volt: válás lett a vége; vagy mondjuk mindkettőre nézve visszaszerzője (1826). A szenvedés munkára sarkalta, mert soha nagyobb hévvel nem forgatta az olasz, a skót és a keleti nagypoétákat; nem hanyagolva el a mellett a kenyérkeresetül szolgáló jogi gyakorlatot. A kijózanodás megadta lelkének és jellemének azt az érettséget, melyet a játszi szerelem és dal olykor késleltetni szokott.

Saepe premente deo fert deus alter opem. FÁBIÁN boldog családi élete, közrészvét, tisztelet és irigység tárgya, csak 1838-ban kezdődik, mikor szerencsés órában a magas műveltségű s anyagi jóságú Telbisz Francziska asszonynyal lépett házassági frigyre. Anyagi gondoktól is menten, most már egészen nemes kedvtöltéseinek, magasb hivatásának szentelheté életét. Kísérjük egy kissé nyomdokait, megérdemelte.

Jogi tanulmányait a pesti egyetemen végezve, patvarista- és jurátuséveit két pesti ügyvéd, majd a nagyérdemű gróf Teleki József oldala mellett töltvén el, az akkor nem könnyű szerrel osztogatott ügyvédi diplomát „*cum praeclaro*“ 1821-ben szerezte meg, két czélt tartván mindig szeme előtt. Az első, közös volt minden önérzetes ifjúval: önálló és független existenciára vergődni, még pedig nem az alkotmányt lábbal tapodó kormány s a majdan vád alá kerülendő császári biztosok kegyelméből, hanem saját esze és tudománya után, az ügyvédi diploma alapján; másik: időt nyerni a szelid Múzsákkal való társalkodásra, s a mi már csak kevés hivatottnak lehet osztályrésze, számot tenni nemzeti kulturánk, irodalmunk úttörői között. Ez utóbbi törekvés, tán családi összeköttetéseinél fogva is, de mondjuk helyes, veleszületett magyaros tapintatánál fogva is, őt az akkor nagy harcban álló orthológok és neológok közt, az előbbieket táborába vitte, s csakis később békítette ki Kazinczyval, kit aztán személyes ismeretség s természetes varázslat folytán mindvégig tisztelt és szeretett. Egy úton járt barátjával, Fáy Andrással, s mindkettő, úgy látszik, az egyedüli helyes úton. Lépést tartottak a haladó korrallal s érezték a fogalmak tágultával a nyelv tágulásának is szükségét, de nem kaptak mohón az új szókon és kifejezéseken: többre becsülve a természetességet s a velünk született tösgyökeres magyarságot minden szőrszálhasogató leleményességnél s idegen oltógalyak erőltetésénél. Versben, prózában egyaránt terjesztette, sőt végleges győzelemre is segítette ezt az eljárást, nem annyira száraz tanok, mint gyakorlati eredmények útján.

Egy időbe esik szorosabb barátsága irodalmunk akkori

jeleseivel, a még ismeretlen, de majd kelő nappá vált Vörösmartyval egyrészt, másrészt pedig a Bohus családdal, mely a jól dotált uradalmi ügyességgel nyújt biztos horgonyt hányatott hajójának.

Életírója tudatja velünk azt az érdekes adatot, mint lelkesül Vörösmartynak még írásban levő Zalán futásán, mint beszéli reá ezt bevezetésül egy oly invocatiónak megírására, mely ama, s tán még a mostani nemzedéknek is fülébe édesen hangzott s nem szűnt meg szívét átmelegíteni:

„Régi dicsőségünk hol késel az éji homályban?“ stb.

Míg ő maga elrejtí saját *Buda haragja* című s a későbbi Aranyéval egy úton induló époszát, melynek a Vörösmartyéval vetélkedő s Garayt és Czuczort fölülmuló szép hexametereiből sokkal később a Kisfaludy-társaság tett közzé egy izelítőt.

Néhai fényüinkből maradott sugártalan emlék,
A honnak közepén magasan kelt halma Budának!
Ugy tűnsz fel komoran te ma a jó honfi szemében,
Mint kialudt vulkán, mely lángot szórva fejéről,
Messze világola rég s földet rendíte haragja,
Most pedig elfogyván szikrái, előbbi hatalmát
Csak tövinél heverő hamvadt sziklái mutatják.

Stb.

Bocsánat! Ki tűri el ma még nálunk a hexametert! Elég, ha megnyerjük esdekelve azt az elnézést, hogy a görög és római klasszikus mintákat, műfordításainkban saját eredeti méreteikben adhassuk vissza. Hangulatot keltve, az antik ihletéhez illőt, mit bár a nyugoti népek is többé-kevésbé megtalálnak; de egyúttal, miben már páratlanok vagyunk, nyelvünknek az ó metrumhoz bámulatosan alkalmazkodó hajlékonyságát és energiáját is tüntetve ki, mint oly kiváltságot, mely, mint a nemesség, velünk született, s melyet magunktól elvetni, vagy épen gúnynyal illetni, mindenesetre könnyelműség volna. Fogy e tábor napról-napra, s gyér hivei hasztalan vetnek sovár pillantásokat oly vezérei után, minő FÁBIÁN GÁBOR is volt, ki most már az elyseei mezőkön sétálva, még a mi Akadémiánk külön philologiai

bizottságának megalakulását sem érhette meg. Szerencse, ha olyan rimelők teszik elavulttá ezt az iskolát, minők egy, de csak egy Arany, s utána Homér népies fordítója, Baksay!

Nemcsak az 1823-ban írt *Buda haragját* rejtegeté elöltünk s az epochális Zalán futása vakító fénye elől FÁBIÁN GÁBOR, hanem egy *Bujdosó Vénus* című komikus eposzát is, melynek pedig hasonló versenytársa alig akad, az enyészetnek szentelte.

Önmagára nem gondolva, hévvel csügg mások keletkező dicsőségén, sikerein, s büszkeségét helyezi abba, hogy nálánál buzgóbb terjesztője az akkori irodalmi termékeknek, gyűjtője az aláíróknak és vevőknek, lelkesítője a Maecenásoknak a vidéken ne legyen. Kényszeríti az embereket a boldogságra. Reájok erőlteti Vörösmartyt, Toldyt, s főleg a Kisfaludy Auroráját; Czuczor *Aradi gyűlését* pedig a megye közügyévé teszi. Ez időből datálódik azon mindvégig megtartott szokása, hogy könyvei címlapján egy vagy több oly nevet, olykor viselőjének arczképével együtt, tüntessen föl, melyet dedicatiójára nem tartott érdemetlennek. Szégyenkezve dicsekszem el, hogy ily kitüntetés, a Faschó-, Bohus-, Török-, Atzélék stb. után, egy vékony füzetke, a Horatius Pisókhhoz írt levelének fordítása címlapján 1876-ban még nekem is jutott osztályrészül, maig is kétségben hagyva engem az iránt, vajjon maga az ajánlás, vagy ama tisztelet ért-e inkább érdemetlenül, hogy nevem oly nevek mellé, minő Gyulai Pál és Székács József, közös barátainké egy sorba került. E három névnek különben, így egymás mellé állítva, más-más jelentősége van. Egyik az antik műformát még nagy szerencsével műveli s életét hosszabbíthatja, — ah! elköltözött azóta, s Gábor barátunk, Toldyval foglalva őt össze, egy hangulatos elegiában gyászolta meg, — másik, közvetlenebb forrásból merítve, fényesb sikereivel egyre antiquálja, feledteti azt, harmadik én, közönségnek állva be csak, de nem osztozva ennek egyoldalúságában, támaszkodva philologiai bizottságunkra is, egyaránt élvezem mind a kettőt, a régít kegyelettel és hálával, az újat örömmel és reménnyel. Mindig azt hiszem, hogy egyik a másik nélkül nem adatott volna minékünk. S tán több joggal hiszem ezt,

mint FÁBIÁN kereste Édes Gergelyben szülő okát Vörös-martynak!?

De ha külön akarjuk választani e vázlatos rajzom első tervéhez képest, FÁBIÁN GÁBOR-ban a magánembert a közélet emberétől s ezt ismét az írótól: akadályt vet ebben először is ő maga; épen amaz egység és összhang által, mely jellemének kiváló és legszeretetre méltóbb sajátosságát képezi.

Az uradalmi ügyészség több volt akkor, mint magán-jellegű hivatal; bár adományozása és visszavonása az illető földesúr kegyétől függött: egy láncszeme volt az akkori közjogi és közigazgatási intézményeinknek. A földesuraság, ha még a pallos jogával, a „Jus gladii“-val is föl volt ruházva, de a nélkül is, valóságos hatóságot képezett saját területén. Köteles volt úriszéket tartani, esetleg kétfélet, úrbérit és büntetőjogit, mely utóbbi a rendőrség, közbiztossági intézkedések, fogházak és börtönök egy egész költséges apparatusával járt, s számbaveendő kiegyenlítéseül szolgált az ő, oly jogtalannak látszó adómentességének. Az uradalmi ügyész elsőben is bíró volt saját földesura és jobbágysai közt, felelősséggel járván, egynél több irányban minden ténykedése és mulasztása, azután bírāja volt a jobbágyság egymás közti ügyeinek s bajainak, melyeket patriarchális módon, többnyire sommás úton kelle elintéznie; füllé vált, ha már rendes törvénykezési tárgyalásra került a sor, de közvádlová kisebb-nagyobb bűnügyi, még főbenjáró esetekben is. Állásával vele járt a tekintély. Otthon fél, a szomszéd úriszéknél már bíró, nem ritkán elnök volt. Idegen családok fölkeresték bizalmukkal, ha békéltető, osztoztató kelle. A megye sietett táblabirái sorába fölvenni őt, hogy jogi ismereteinek, önzetlen szolgálatainak, tekintélyének hasznát vehesse. Nevelt maga mellett egy csomó fiatal embert, az ő patvaristáit és jurátusait, kik tőle tanultak köz- és magánjogi praxist, hogy nemsokára büszkeségei legyenek megyéjüknek, oszlopai a hazának.

Nem akarom az egész rendszernek immár feledésbe menő akár fény-, akár árnyoldalait ecsetelni. A vele járó visszaélések, miknek később a Falu jegyzője írójában oly

erős ostorozója akadt, csak az olyan férfiaknak tartozó még nagyobb tiszteletre intsenek, kik nem hogy a visszaéléseket palástolták vagy előmozdították volna, magának a rendszernek hiányait, fölvilágosodott nézeteikkel, emberszeretőkkel pótolgatták, s egy alkalmat sem mulasztottak el annak akár orvoslására, akár teljes átalakítására. Ma minden ember szabadelvű, vagy legalább annak vallja magát. FÁBIÁN GÁBOR korában, Széchenyi első föltűnésekor, ritka volt, mint a fehér holló. J. J. Rousseau nagy bámulóját, Napoleon védőjét egymásután iktatta táblabírái sorába Csanád, Csongrád, Békés, Bihar, Torontál és Arad vármegye, mely utóbbiban, az 1830-iki országgyűlés után kezd csak a „hamu alatt lappangó nemzeti élet kilövelni“, mint FÁBIÁN Zádorhoz irt levelében írja. Ez időben Széchenyi példáját követve, megalkotja, ugyancsak a „nemzeti lélek“ ápolására az aradi casinót, s nyomban utána őt magát éri a kitüntetés, hogy Pesten a maradiak ellenében a haladó pártiak által a M. Tud. Akadémia *levelező* tagjává választatik (1832). Erre az Ossian fordításával felel. Közben, úgy, mint Fáy András tett, „Hasznos házi jegyzetei“-vel, a közönségnek egy gyakorlati hasznú könyvvel szolgál: az *Étekelrtartás* mesterségéről, melyet még atyja irt s ő újra átdolgozott. Megyéje iránti tartozását pedig egy, fájdalom, kiegészítetlenül maradt becses monographiával (Arad vármegye leírása történelmi, geographiai és statisztikai tekintetben. I. rész. 1835.) rója le. Majd leteszi fontos hivatalát, a világosvári uradalmi ügyészséget, hogy függetlenségét minden irányban megóva s több szabad időt nyerve, kedvencz tanulmányai folytatása mellett, nagyobb befolyást gyakorolhasson úgy a megyei, mint közvetve, különösen a követutasítások által, az országos ügyeknek is menetére. Nagy tevékenységet fejt ki, mint a hazának másik, nem tudom hányadik „mindenese“, in partibus.

A szólásszabadságnak, sajtónak, az alkotmánynak s írott törvényeknek akkor napirenden volt durva megsértései, a Wesselényi, a Kossuth és országgyűlési ifjak pereit, a magyar nyelv és nemzetiség, s a haladás minden kérdései az ellenzék sorába, ekkor még Széchenyivel is együtt, vitték,

illetőleg annak élére is állították őt, a szélsőségeknek különben soha sem emberét. Nem vált el az ellenzéktől a sok éven át tartott híres *vegyes házassági* vitában, sőt magával ragadta megyéje katolikus többségét. Pestmegye példájára elhatározták az áldást megtagadó papok perbefogatását, birságolását stb. A miben azonban korát megelőzte, az a *zsidók emancipációjának* kérdése volt.

„Nem messze az idő“, így ír az akkori Pesti Hirlap 349. száma vezérezikékében, 1844. május 5-én, „mely e kérdésnek (a zsidók polgárosításának) Messiását bizonyosan meghozandja. Nagy és szép földadat, melynek kiküzdése becsületére váland a magyar névnek!“

Látva főleg a városoknak az országgyűlésen kifejtett s bizony nagy szűkkeblűségeire valló ellenszenvét, azt kérdi FÁBIÁN:

„Kinek jutott eszébe megpendíteni azt, hogy a zsidó és keresztény közti házasságot tilalmazó törvény töröltesse el?“

Ez, tudniillik még szent László királyunk I. decretumának 10. §-a volt, melyet már a fölvilágosodott Kálmán királynak az izmaelitákkal való házasságot szinte parancsoló törvénye (I., 8.) elvben legalább meggyengített, megújítani pedig a későbbi törvényhozás soha szükségesnek nem látott.

Fölhozza értekező ennek kapcsán a régi keresztényeknek nemcsak zsidókkal, hanem pogányokkal is kötött s szent Pál apostol, és szent Ágoston tekintélyével támogatott példáit, s nem látva sem az ó, sem az új testamentomban dogmai akadályt, e társadalmi egybeolvadástól várja egyedül az oly fontos reform sikerét. „E nélkül, úgymond, a szegény zsidó polgárosíttatása után is eltörülhetetlen bélyegét fogja viselni megvettett helyzetének, és sorsa az leend, a mi az amerikai fölszabadított szerezsené: polgári jogokkal birand, de a reá újjal mutató gúny keserűvé teendi neki azok gyakorlatát.“

E nevezetes cikket, mely, fájdalom, ma is korszerűnek mondható, maga Kossuth egy fontos megjegyzéssel kísértte. Helyeselve bár a mondottakat, kiemeli, hogy nemcsak hitfelekezetről, hanem népről is van szó, melynek

Mózes nemcsak hitoktatója, hanem theocratiai alapon törvényhozója is volt, s ennél fogva, a közvélemény ellenszenvének is csitítására egy synedrium tartását kívánja, mintegy a zsidóktól várva, hogy ők hordják el a választó falakat az elnyomók és elnyomottak közt.

Maga Széchenyi is, mint tudjuk, nem nagyon lelkesedett e kérdés mellett; ő a mi nemzetiségünket féltette a zsidóktól. Nyilván túlbecsülve a bár élelmes, alkalmazkodó zsidó fajt, szerfölött alábecsülve a bár kevésbbé élelmes, de nem kevésbbé szívós, conservatív saját magyar faját.

FÁBIÁN álláspontja kiváló helyet biztosít neki ama kor, — tegyük hozzá: a mai kornak is, szabadelvű férfiai között.

Jellemző e kérdésnek akkori stádiumára nézve a derék Löw rabbi férfias nyilatkozata, s az ebből kifejtett polemia. A kért seminarium fölállítása jelenlegi kultuszminiszterünkre, Trefortra várt!

A harminczas évek derekán s a negyvenesek elején nem volt Franciaországban s hazánkban is ünnepelebb író Tocquevillenél. Montesquieu és Beccaria, meg Adam Smith mellett leginkább ezt tanulmányoztuk. A júliusi kormány egyelőre a javító-fogházi rendszerek tanulmányozása végett küldötte ki a jeles publicistát, ki azonban sokkal szélesebb keretben mozgott s államférfiúi képzettségénél fogva utóbb hivatva lett a rövid éltű második respublikának külügyminiszterévé lenni, hogy ennek az államesíny-nyel bekövetkezett bukásakor, francia szokás ellenére, visszavonuljon s mint az akadémia egyik disze, irodalmi munkásságban fejezze be napjait. A fogházak s javító rendszerek két pártra szakadt hívei azóta elhailgattak, sok eszme, melyért hevültünk, kiment a divatból; de Tocqueville magasabb fölfogása az államkormányzati rendszerekről, elfogulatlansága a demokratia jó és rossz oldalai irányában, s szabadelvű nézetei a polgári és egyéni szabadságnak állandó biztosítékairól, a legkiállhatatlanabb zsarnokság, a többség zsarnoksága ellenében is, itteni elvbarátainak, s különösen lelkes fordítója, FÁBIÁN GÁBOR-nak buzgólkodásai folytán, nálunk is tért foglaltak, s ha saját forradalmunk

közbe nem jó, gyümölseiket is megtermették volna. *A demokratia Amerikában* című államböleseleti munkának nyelvünkbe átültetésével felelt FÁBIÁN GÁBOR Akadémiánk rendes tagjává (1839.) lett választatására.

A mily buzgalommal végzé az e minőségben reá váró föladatokat, — birálatok, szótár, syntaxis ornata s több efféle — oly hévvel teljesíté otthon a táblabíró sokoldalú, a szak-
 férfiak mai korszakában szinte lehetetlennek látszó kötelességeit. Az országgyűlési utasításokat készítő bizottságoknak országgyűlésről országgyűlésre ő volt a lelke, a mozgó ereje, élő példával mutatva meg, mennyivel fontosabb volt akkor a talentumoknak otthon tartogatása, mint világgá bocsátása, a követ sokszor esküvel is kötve levén hazulról vett utasításaihoz. Hogy a mellett minden fontosabb küldöttségnek tagja, a megyei nép szegénysége okainak nyomozója, enyhítője, a kórháznak szintügy, mint az iskolának fölügyelője, ellenőrzője, saját református egyházának gondnoka, más hitűek őszinte tanácsadója, esetleg békítője, mely minőségben utóbb az oláhok püspöke tréfás czímét kapja, de egy-egy komoly föladatát teljesíti, hogy melegen fölkarolja a protestáns egyházak akkor vitatott egyesítését, szem előtt tartva még egy általános keresztény unio magasabb eszményét is, hogy közmunkát tervez, templomot emel, vasutat is épít, az arad-szolnokit, hogy részt vesz mindenben, a mi jó történik s rossz elmarad, hogy időt nyer mindenről a Pesti Hirlap olvasóit elég jókor értesíteni, komolyabb publicistai föladatokkal egyesítve a vidéki levelező szerény tisztét; de még ráér a híres német paedagog, Heinsius házi neveléstanát is lefordítani, s paedagogiai irodalmunk hézagait pótolgatni; s hogy ily folytonos, önfeledő tevékenységben lepi meg őt az 1848-iki váratlan események: mindezzel valami szokatlant nem mondok bárkinek, a ki az addigi közéletet Magyarországon, különösen a vármegyeit, ha csak szájhagyomány útján is, ösmeri.

Jutalma ennyi érdemekért el nem maradhatott. Természetes, hogy beválasztották őt egyszerre két kerületből is a pesti első nemzetgyűlésbe, természetes, hogy idegenkedett minden erőszakos forradalmi rendszabálytól, termé-

szetes, hogy elment Debreczenbe, hogy a kinos választó úton, fejedelem és haza közt az utóbbihoz állott, s lett a csupa törvényesség védelmében forradalmárrá, természetes, hogy aztán magas hivatalt erőltettek reá, s a főispánságtól csak úgy szabadult, hogy inkább hétszemélynök lett, természetes, hogy koczka fordultával, mint rebellis került haditörvénytörvénysek elé s lett végre megkegyelmezve.

Hisz ez oly sokunknak dióhéjba foglalt életrajza.

A Haynau visszahivatása után tömegesen elbocsátott 209 képviselő és kormánybiztos névlajstromában (Magyar Hirlap július 28. 1850.) ott találjuk F. betű alatt FÁBIÁN GÁBOR-unk nevét, valamint H. alatt Hunfalvy, K. alatt Kazinczy G. és Kovács L., L. alatt a Lónyayak, V. alatt Vörösmarty és Z. alatt a magam igénytelen nevét, — úgy látom: elég jó társaságban!

Könnyű élet, nemde? Kivált mikor már átestünk rajta.

S még könnyebb, ugy-e bár, azoknak, kiket hasonló viszontagságok nem fenyegetnek, szóval: a mi nevető örökösainknek, fennem becsmérelni az elért eredményeket, százalmas mosolylyal emlegetni azokat a régi jó táblabírákat! kik vénségökre nagy vagyont se szereznek, magas rangra se vergődnek, mintha nem is magoknak, hanem csak a hazának élneek!

„E kornak, mint a hegynek, bizonyos távol tünteti föl valódi nagyságát,“ mondá Kazinczy Gábor, Kemény Dénes fölött Debreczenben tartott emlékbeszédében, „hű örök voltanak, megvédték nyomról-nyomra a tért, hogy a teremtés nagy művét szélesb alapon folytassa a bolderabb jövő.“

Első fölszólalása az 1848/49-iki országgyűlésen, július 22-én a fölirat részletes tárgyalásakor, a neheztelés hangján van tartva, mert az általános vita alkalmával, bár föliratta magát, szóhoz nem juthatott; s a türelmetlen ház most is mintegy szavánál fogta az elkésett szónokot, mely szerint a fönforgó körülmények közt „mindenek előtt az idővel kell gazdálkodni“. Különben azon gyakorlati indítványt tette, hogy ne a 400-as nagy testület stilizáljon, hanem a végleges szöveget utólag a jegyzői kar készítse el. Neve, az

olasz kérdést illető pontban, melynél fölszólalt, az igennel szavazók közt áll (233 a 36 ellenében).

Szintoly rövidre szorította július 31-iki fölszólalását a kincstári javakon eszközlendő magyar telepítésekről, visszhangoztatva a már Kossuth által fölhozott csángómagyarok ügyét.

Tartóztatta magát az augusztusi meleg napokban szőnyegre került s inkább szakmájába vágó *elemi oktatásról* szóló törvényjavaslatnál is, Eötvös mellett, Szász Károlynak, Irányinak, Hunfalyynak, Madarásznak és az áradozó Halász Boldizsárnak stb. engedve át a nagy szót. Reá csak későn került a sor. Szót emelt az általános *erkölcsstan* mellett, mely mint mondá: „a nevelésnek legnemesebb s leglényegesebb részét teszi, s azért legelső helyen kellene állania; mert az eddigi nevelési rendszernek is főhibája volt, hogy az erkölcsi nevelés háttérbe szorítottatott, holott mind az embernek nemesebb rendeltetése, mind a státus érdeke megkívánja, hogy ne csak ügyes kenyérkeresőink, hanem erényes polgáraink is legyenek.“ E kedvező tárgyaért hajlandó volt inkább elengedni, p. o. az éneket. Sok mindent akartak a szerény, kezdetleges, mindössze 19. §. keretébe belepréselni, jól sejtve, majd be is vallva, hogy az egész akkor csak papiros malaszt fog maradni, s húsz év múlva éri meg csak újabb s javított kiadásban föltámadását! De büszkén mutathatunk reá, hogy legsúlyosabb viszonyaink közt is, mihelyt egy kissé szabadon lélekzetünk, mindig első helyre tettük a népoktatási törvényt.

A több napokig tartó s nagyon beható, de el is ágazó vitatkozás végén (augusztus 10.), FÁBIÁN híven az ő Heinsiusához, még a *kisdedová*s ügyét hozá föl, mint a népnevelésnek leghatalmasabb előmozdítóját, s az erkölcsiség és nemzetiség érzelmeinek már gyermekkorban meggyökeretetőjét. „Az elemi oktatás és a kisdedová-intézetek eszméje“, így szólt, Aradmegyében szerzett tapasztalataira is hivatkozva, „szoros kapcsolatban áll egymással. Azt mondja egy böles, hogy a nevelést a bölesnél kell megkezdeni. Erősen meg vagyok győződve, hogy ha az álladalom, melyet a nevelés egyenes joga illet, ha nem is a bölesnél

kezdvé, de legalább a kisdedovó intézetek által minél előbb megközelítené az eszményi nemzeti nevelést, akkor e részben való feladatának a legüdvösebben fogna megfelelni.“ Indítványa, miszerint: „Ezen elvek nyomán, tekintettel az elemi oktatással kapcsolatba hozandó kisdedovó-intézetekre, a törvényhozás elébe terjesztendő részletes törvény készítésével a közoktatási miniszter megbizassék“, Eötvös által is melegen fölkaroltatván, közhelyeslésre talált. Csakhogy nyomban utána Teleky László állott föl, s az egész, már letárgyalt s elfogadott törvénynek jobb időkre halasztását indítványozta. A szabályszerű egy nap közbevetése után, a ház, mintegy harmadik fölolvadásra, a már hozott határozatok mellett mégis megmaradt. De hát: inter arma silent musae! A felsőház ezt az ügyet simán félretette.

Rövidebb felszólalásait, az újjonezállítási törvényről, a kormánybiztosok ellen gazdálkodási szempontból, a lemondott képviselők ügyében, a gyűlésteremben uralkodó zaj és rendetlenség ellen, mely miatt sokszor a föltett kérdés sem hallható, (szept. 22. délután), Arad vára biztosításáról (okt. 6.), a haza kívánczozó képviselők iránt, a közmunkának pénzzel meg nem váltásáért stb. bizvást mellőzhetjük.

Debreczenben tudtommal egyszer sem hallottuk szavát. Ott Kossuth mellett csak Kazinczy, Madarász, Irányi és Nyári tündökölhettek kissé, a többiekkel együtt érezve jól, hogy nem a szó, hanem a tett korát éltük.

A politikai életnek ezután bekövetkezett hosszú szünetelése alatt mit tehetett volna FÁBIÁN egyebet, mint az ő Cicerója példáját követve, csendes visszavonultságban a Múzsáknak szentelni napjait. Azelőtt a nyugoti élő nyelveket művelte, s főleg prózai műfordításaival, megtartva mindig az orthologia iránti első előszeretetét, szélesbítette, gazdagította nyelvünket, melynek az új fogalmakhoz képest az eddiginél nagyobb szókinészre volt szüksége. Versben mindig kissé nehézkes maradt, eredeti kísérleteit nem is sokáig folytatta; de tapasztalta önmagán, mit minden versificator többé-kevésbé tapasztalhat, hogy füle megszokván a rithmust, stylusa önkéntelen magasb lendületet

nyer s hogyan, hogyan nem, prózájának is megvan az a prozodiája, melynek titkairól FÁBIÁN *a próza és kifejlése föltételei* cím alatt már 1836-ban, s 20 év múlva *a próza prozodiája* cím alatt külön szakavatott értekezéseket irt.

Mintegy önigazolására, vagy saját írói lelkiismeretének megnyugtatóására egy külön nyomós értekezésben bizonyította be azt is, hogy nyelvünknek s irodalmunknak nem kisebb szolgálatot teszünk jó fordításokkal s idegen remekművek áttüntetésével, mint bár eredeti, de gyarló önálló művek írásával. Ez, természetesen csak az utószülött, később fejlődő irodalmakra, minő a miénk is, alkalmazható, nem ama boldogabbakra, melyek elsőszülöttségi joguk s tartalmi és formai tökélyök méltó irigységünk tárgyait képezik. Rejtsük titkon szívünkbe a vigasztalást, hogy a természet rende szerint beálló hervadás is tán annnyival később fog utólélni bennünket.

Sok, többé-kevésbé sikerült kísérletei után, melyeknek részletes méltatása külön tanulmányt s több időt igényelne, FÁBIÁN, öreg napjaiban legnagyobb előszeretettel a soha el nem avuló régi római klasszikusokhoz fordult. S itt vers vagy próza, neki mindegy. Valerius Maximus, Juvenalis, Tibullus, Apulejus, Horatius, kis ujjában vannak. Én magam egy későbbi alkalommal ez utóbbi sermóinak fordításával tevén gyarló kísérletet, véleményét kértem ki, s válaszul nemcsak talpraesett észrevételeit és útmutatásait, hanem egyúttal a szatírák és epistolák egynéhány olyan fordítását is nyertem tőle, mely becses baráti emlékül, bő tanúlságul s kész mintául szolgált, s egyelőre hallgatásra kényszerített engem. Elhaligatnak a többi madarak, mikor megszólal a fülemile.

Cicero összes leveleit szinte lázas sietséggel bocsátja közzé, majd Senecára adja magát, szóval, egészen betölti az űrt, — haec nobis deus otia fecit, — mely a közélettől elzárva tart bennünket.

A Bach-Schmerling provisoriuma alatt szívesen belevonták volna őt, úgy mint még az öreg Fáy Andrást is, legalább közömbösnek látszó közművelődési, iskolafelügyeleti vagy statisztikai s több efféle ügyekbe, meg is kínálták

a nagyváradi tankerületi igazgatósággal. „Hunc tu, romane, caveto“, gondolá magában, s megmaradt könyvei mellett, míg a protestáns autonomiának tört vető híres pátenst őt is, a többi protestáns vagy nem protestáns hazafiakkal együtt ismét nyílt ellenzésre, hangos tiltakozásra készítette, utat törve egyúttal az egész tarthatatlan állapot felforgatására s alkotmányunknak a jogfolytonosság alapján visszaállítására.

Hogy régi tisztelői az 1861-iki országgyűlésre fölléptették, az szintoly természetes, mint különben fölfogható, hogy a gazdag Csernovics ellenében négy szavazattal megbukott. A választás után így szólt győztes ellenfeléhez: „Ime, mindkettőnk óhajtása teljesült.“ Ismét Cicerójához ültetett s *De Senectute* és *De Amicitia* elmélkedhetett vele. De már az 1865-iki választáskor fényes elégtételt nyert, nagy többséggel választatván meg két oly erős vetélytárs ellenében, minők Atzél és Csemegi, kik különben személyes barátai valának. Egész multjával ellenkezésbe jött volna, ha nem csatlakozik vala szívvel-lélekkel Deák Ferenczhez. Ennek nagy művét, a kiegyenlítést, megalkotni segített, s beteljesülni látva, politikai téren, hivatását, — mint Horatius jóllakott vendége, (*satur a mensa conviva recedis*) félreállott, 74 éves korában másoknak engedve át helyét, kik a jól megvetett alapon tovább építsenek. Az 1865/68-iki országgyűlés alatti összes fölszólalásairól hamar beszámolhatunk. A három év alatt vagy ötször került reá a beszéd sora. Kétszer, 1866. január 17-én és április 18-án követigazolási ügyben szólalt föl, Piukovics ellen, és Budaynak megsemmisített választásakor a költségek ügyében, melyeket a ház a vesztes képviselőre rótt. Június 11-én az inségügyében pártolta Deák Ferencz határozati javaslatát az indítványozott külön fölirat ellenében. Deczember 30-án Arad város kérvényét a temesi törvényszék áthelyezése végett; s hosszú időköz múlva, 1868. márczius 11-én ismét városának egy kérvényét pártolta a honvédelmi ügynek törvény által leendő rendezése végett, kívánva addig is a magyar serezeknek az alkotmányra megesketését, és a megajánlott hadjuttalékból egy honvéd-hadtestnek föllállítását. Ennyiből állottak szónoki sikerei. Nem tapsokért

harczolt, hanem kötelességérzetből. Választóihoz intézett Nyílt levelei sokban kiválnak akkori politikai barátai és ellenfelei hasonló nyilatkozatai közül, s nem a legrosszabb compositiók, mik a klasszikai tanulmányokban edzett tollból, egy hosszú és érdemekben gazdag életpályán át fakadoztak.

Ha most már búcsút vett a politikától, másoknak engedve át a gazdag aratást, melynek magvait elhinteni oly buzgón segített: megmaradt továbbra is, sőt utolsó leheletéig a műzsák szolgálatában.

Életének e derült alkonyán kapjuk tőle mintául szolgálható fordításban Lucretius Carus könyvét, *De Rerum Natura*, melyben egyrészt dogmákhoz nem kötött bölcseletének s magasb moráljának, másrészt még gyenge korában apjától átvett előszeretetének a természettudományok iránt, adhatott némi kifejezést (1870). Nagy örömeire szolgál, hogy e műve, látszólagos szárazsága daczára, második kiadását is megéri. „A hol oly magas és mély szellemű mű népszerűsége talál,” írja örvendezve Somogyinak, „ott a klasszicizmus jövőjét nincs szükség féltetni.”

Nyomban küldi utána a Valerius Flaccus *Argonauticon-ját*, az Aranygyapju e regéjét, ha nem is egészében, de egyes részleteiben elébe téve magának az Aeneisnek, melyre szinte csodálnunk kell, hogy nem vállalkozott. De hagynia kelle valamit Barna Ignácunknak is.

Sor jött Rutilius útleírására. Ebben van amaz egy pár nevezetes vers a zsidókról: O utinam nunquam Judaea subacta fuisset stb., melyet az antiszemiták, mintha egyenesen az ő számukra íratott volna, oly riadó örömmel szoktak kikapkodni s idézgetni. Nem tudják, hogy a rómaiak, bárha geográfiai ismereteik a mai francziakénál valamivel alaposabbak lehettek is, zsidó és keresztény közt akkor még nem tettek különbséget, s hogy mind az, mit az elnyomott felekezet túlsúlyra vergődéséről, elhatalmasodásáról mondanak, voltakép nem a zsidókra, hanem a keresztényekre értendő, kiktől világuralmokat, s főleg hanyatlásnak indult egyházi és polgári szervezetöket méltán felthették. Erről könnyen meggyőződhetnek mind azok, kik FÁBIÁN könyvé-

nek nemcsak czimlapját nézik, de tartalmát s magyarázó jegyzeteit is olvasásra méltatják. FÁBIÁN saját nézeteiről különben már a fentebb ismertetett hirlapi czikk is semmi kétséget nem hagy föl. Tiszta s kifogástalan szabadelvűsége e szeplőt nem tűrte volna magán; daczára kortársai s kortársaink, ily foltocskák nélkül nem szűkölködő arculatának.

„Miből áll az élet igazi élvezete?“ írja egy másik meghitt levelében, „nem egyéb az, mint a Geniusnak élés!“

Szeplőt és hanyatlást nem ismerő, bár csendes tevékenységének s nemes kedvtöltéseinek közepette, csak két évvel halála előtt, egy epistolával tisztelt meg, melynek szabad lesz bevezető soraival a nyilvánosság előtt is eldicsekednem. „Üdvöt“ kívánva, mint szokás, egyúttal ifjú barátjának czímezett, mely különben igen relativ czím már 13 évvel ezelőtt sem illetett bizony meg. „Vaj! mért nem lakom én“, így írja Aradról jó öreg barátom, „közvetlen közelében hozzád, hogy akárhányszor eszembe jut, tüstént nálad teremhetnék s karjaim közé szoríthatnálak. Oly sokszor fogna ez történni, hogy ha Mesmer theoriája való,“ — no lám a természettudós! — „körödben még utóbb meg is ifjodhatnám.“

Egy kis csilláma ez ama hangulatnak, melyben Arany a Toldi késő folytatásához fog, ily szóra fakadva:

„Oh! ha — nem a hírért, nem a dicsőségért,
Nem hogy a világnak üssek vele czégért,
De, hogy a dallásban lelkem átfjodnék,
Oh, ha még egy olyat énekelni tudnék!“

Arany nem volt természettudós, s gondolom, nem sokat adott Lucretiusra; de poéta volt a legjavából. A mit ő kívánt magának: újra átélni életünk szép ifjúságát, az oly vágy, melyet sokan ápolunk, kik teljesülése lehetlenségéről meg vagyunk győződve, s kik szent megadásal érzük be édes előízével, ha az örök rejtélynek maradó jövő élet sejtelmeibe, vagy édes utóízével, ha az örökre letűnt mult idők emlékeibe mélyedünk el: egyik úgy, mint

a másik arra való csak, hogy feledtesse velünk a nyomasztó jelent.

FÁBIÁN GÁBOR, mint mondtam, nem volt poéta, de a poéták átértője, átérzője; a Horácz gazdag *venájának* hijával, ügyes verselő, kinek verseit csak ezerével számíthatjuk, s ritka nyelvrézéssel megáldott szerencsés fordító. Irni tán többet is irt, mint kellett volna; műveinek sorát félig sem meritettük ki: fele is elég akadémiai rangjának s Kisfaludy-társasági tagságának igazolására. E részben elég az akadémiai Almanachra utalnunk (1880). A politikában egyik büszkeségünk; hogy vezér is legyen, abban akadályozták úgy költői, mint bölcséleti hajlamai: magasabban állt a szóvivők átlagos színvonalánál, a lomha tömeget nem is véve számba. Egészben véve ama boldog halandók egyike, kiknek nincs miért visszakivánni a már átélt időket, sóhajtozni annak kárbavesztett vagy elfecsérlett perezei után. Ha újra kezdheti az életet, mind azt ismét elköveti vala, a miért korholtatott vagy dicsértetett. A „Geniusnak“ élt.

„Bármely fiatall“, így ír önéletirási jegyzeteiben, „kiállok járás-kelésben, hegymászásban, főként szellemi munkálkodásban. Ki ezt mondhatja magáról, az boldog volt e földön, s boldogsága érzésében haladhat a közelálló véghez.“

Irodalomban, közéletben befejezte munkáját, lerótta tartozását. Erre is vonatkozhattak az Írás ama szavai, miket fiunkája születésekor életirója ad szájába: Uram, most már elbocsáthatod a te szolgádat!...

Igen, ő „hálaérzettel volt eltelve, mint választott kegyence a fölötte örködött láthatatlan hatalom iránt.“

Az ő érdemei mellett leghangosabban szól a kegyeletes megemlékezésnek ez órája, melyet elhunytja után szinte tíz év múlva szentelünk neki.

Mert sietünk élni, gyorsan feledünk.

Elkisérjük jeleseink hült tetemét a temetőig, leteszük ravatalára koszorúinkat, s ha még egy követ is állítottunk sírdombjokhoz, emléktáblát illesztettünk szülőházuk falába, vagy épen ércszobrot emeltünk valamely piac

közepére: azontúl hátat fordítunk nekik, tovább megyünk a magunk útjain, napirendre térünk felettök.

Hisz eszméik már köztulajdonná váltak, számba sem vesszük többé, akár a nappali világosságot, vagy az éltető levegőt.

Öreg barátom, ki 82-ik évédig megóvtad szived ifjúságát, légy ebben is kivétel közöttük, s vedd ennek zálogául tőlem ma, Akadémiánk megbizásából, ez elkészett myrtus-ágot !

A M. T. AKADÉMIA ELHÜNYT TAGJAI FÖLÖTT.

I. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. Kápolnay Pauer István lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. Konek Sándor r. tagtól	„ 10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól	„ 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész I. I. t. felett. Ballagi Mór r. tagtól	„ 20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. Lenhossék József rendes tagtól	„ 30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. Kápolnai Pauer István lev. tagtól	„ 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. Szabó József r. tagtól	„ 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. Kozma Ferencz lev. tagtól	„ 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. Gyárfás István lev. tagtól	„ 20 kr.
X. Emlékbeszéd Mihályi Károly I. tag felett. Domanovszky Endre lev. tagtól	„ 10 kr.

II. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. Tanárky Gedeon lev. tagtól	„ 20 kr.
II. Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól	„ 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. Szécsen Antal t. tagtól	„ 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. Margó Tivadar r. tagtól	„ 40 kr.
V. Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. Nendtvich Károly lev. tagtól	„ 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Érkövy Adolf rendes tag felett. Galgóczy Károly I. tagtól	„ 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Zsivora György felett. Tóth Lőrincz r. tagtól	„ 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. Haynald Lajos igazg. és t. tagtól	„ 30 kr.
IX. Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. Than Károly r. tagtól	„ 30 kr.
X. Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. Trefort Ágoston igazg. tagtól	„ 10 kr.

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczy Lajos r. t. felett. Török József r. tagtól.....	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. Trefort Ágoston igazg. s tiszt. tagtól.....	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. Hunfalvy Pál r. tagtól.....	" 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János l. t. felett. Apáthy István r. tagtól.....	" 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. Trefort Ágoston t. tagtól.....	" 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tiszt. tag felett. Dr. Pauer Imre tiszt. tagtól.....	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. Lenhossék József rendes tagtól.....	" 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. l. t. felett. Vécsey Tamás l. tagtól.....	" 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. Kautz Gyula r. tagtól.....	" 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom r. t. felett. Hollós Jusstinián l. tagtól.....	" 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ignác r. t. felett. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	Ára 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. Budenz József r. tagtól.....	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf l. t. felett. Vadnai Károly l. tagtól.....	" 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tárkányi Béla József t. t. felett. Szvorényi József t. tagtól (Tárkányi B. J. arczképével)....	" 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. Dr. Mihalkovics Géza r. tagtól.....	" 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János l. tag felett. Joannovics György t. tagtól.....	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István l. tag felett. Szilágyi Sándor r. tagtól.....	" 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál l. tag felett. Vadnai Károly r. tagtól.....	" 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon l. tag felett. Szabó Károly r. tagtól.....	" 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmiics László t. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.....	" 10 kr.

88-23/2

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.
SZERKESZTI A FŐTITKAR.

V. Köt. — 2. Szám.

EMLÉKBESZÉD
TANÁRKY GEDEON

A M. TUD. AKADÉMIA LEVELEZŐ TAGJA

FELETT.

TÓTH LŐRINCZ

R. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. TUD. AKADÉMIA 1888. ÁPRILIS 30-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

Ára 40 kr.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1888.

EMLÉKBESZÉD

TANÁRKY GEDEON

A M. TUD. AKADÉMIA LEVELEZŐ TAGJA

FELETT

TÓTH LÖRINCZ

R. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1888. ÁPRILIS 30-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSEN.)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1888.

Nyom. Hornyánszky Viktor, Budapest.

TANÁRKY GEDEON

EMLÉKEZETE.

Tanárky Gedeon! — itt áll lelki szemeim előtt a komoly, nemesen büszke, tekintélyes férfi, fölemelt szép homlokával, arcán az egészség piros rózsáival; deli, szabályos természetével, egyenes, kissé merev testtartásával; szilárd, határozott lépteivel, egész valójában az erős, férfias jellemnek kifejezésével! — E szép, ép, erőteljes magyar ember, — annak az érdekes kornak küszöbén születve, melyre már az új hajnal fénye kezdett derengeni, ifjúságát abban a lelkesült időben élve át, mely a régi elkorcsult, elcsenevészett Magyarországból az új Magyarországba átmenetet képez, abban a duzzadó életerőtől feszülő nemzeti élettavaszbán, midőn fajunk gróf Széchenyi István felrázó szavára tiszteleg ónalmából fölébredve, az életét megmentő haladás üdvös munkáiba fogott — fiatal korom egyik szeretett s nagyrabecsült barátja volt, kivel és sok másokkal együtt, kik már a harcmezőkön s a rákosi temető sírdombjai alatt nyugosznak, valék én is «álmok álmodója», tündöklő eszmények vadásza, s a munkások hadseregében szerény közvitéz. — Készséggel vállalkoztam tehát az Akadémia tisztelettel fogadott megbízásának teljesítésére, hogy most, miután ez erős és büszke szellem, földi porhüvelyéből váratlanul, mindnyájunk méltó fájdalomra kivetkezett, s magasb régiókba szállt, emlékezetét megünnepeljem, kegyelettel, melyet oly igen megérdemelt, és szerény, igénytelen koszorúmat, az Akadémia nevében, melynek ő kötelességű, kitűnő tagja, s magas hivatalos körében mindenkor lelkes pártfogója volt, őszinte és mély érzellemmel, elhozzam. Mert ernyedetlen szorgalmú, tiszta becsületű, fedd-

hetetlen jellemű, s fenkölt szellemű részese volt a nemzeti előhaladásra irányzott munkáknak, melyek szent célja : árva fajunkat a szégyenletes süllyedésből kiemelni, s oly magaslatra tolni az emberiség családainak versenyző gyülekezetében, hol a legjobbak elismerésének s tiszteletének önkéntes adójára tarthasson méltó igényt.

S megvallom, midőn Akadémiánk elhunyt tagjai fölött annak megtisztelő megbizásából tartott emlékbeszédeim hosszabb sorát a mostanival nevelem, s talán utolsó ilyenemű szereplésemet végezem, nem menekülhetek bizonyos melancholiától, mely a veszteségek súlya alatt, kedélyemet elborítja. Itt állok, maholnap elhagyatva mindnyájától, kikkell az ifjúkor csillogó ábrándjait, e fényes szárnyú lepeket, üztük, merész álmait átálmodtuk, s a nemzeti ébredés napsugaras hajnalán, nagyratörő lelkesüléssel, az anyagiság szennytől tiszta kezekkel öleltük fel az eszményképeket, melyek azóta, fájdalom, az élet ködében s viharai közt, hajh! mennyire elhalványultak! — Tanuló- és munkatársaim, a pozsonyi országgyűlések egykori lelkes ifjúsága, és ismét régibb akadémiai tagtársaim közül csak alig-alig szoríthatom már egy-kettőnek élő jobbkezeit; a nagy, aránytalanul nagy többségnek már csak begyepesedett, sok esetben beomlott s elfelejtett sírjára járhatok búcsút mindenszentek ünnepén! A haladás, nemzeti-ség, szabadság zászlója alá sorakozott, nálam részint idősb, részint ifjabb, többé-kevésbbé tehetséges, többé-kevésbbé bátor, de egyenlően hű és szent akaratú katonák, részint vezérei, részint csak egyszerű közvitézei a hosszas, dermesztő tespedés után bekövetkezett ébredés küzdelmeinek, már majdnem mind elköltöztek oda, hová mi is követni fogjuk őket. Nem említek neveket; mindenkinek megvannak saját legkedvesebb halottai, legfájóbb veszteségei, nekem, kinek élete, Isten kedvező kegyelméből, elég hosszúra nyult, több, mint sok másnak. Elkísértem őket, nemzetünk dicsőségeit, a halandóság útjának határára, s láttam belépni az emlékezés országába, honnét csak feledhetetlen nemes árnyaik tűnnek fel a visszamerengés szelíd fényében. S méla, borús téli estén, kandallóm pislogó tüze mellett, vagy a rákosi temető sírdombjai közt egy-egy szomorú sétát téve, gyakran ismétlem

Jókaink felsóhajtását : « az önzetlen, hazafias munka emberei, a kedélyes táblabírák — por és hamu! s körüllem s utánam egész nemzedékek, az isteni szikrától átvilágított dicső szónokok, írók, költők, tudósok — por és hamu!» s büszkén mondou el én is az ő képzeletdús tolla után : « valóban, ha az a sok fényes por, melylyel e haza földje már be van burkolva, el kezd tündökölni, úgy ez a mi planétánk a csilagos égürben önmagától ragyog. » — Különösen ama lelkes fiatal társaságból, melyben a pozsonyi országgyűléseken 1830-tól 1848-ig oly nevek, mint Szemere Bertalan, Pázmándy Dénes, Kazinczy Gábor, a Lovassyak stb. szerepeltek, melyhez TANÁRKY is sorakozott, alig-alig él már valaki, s abból a szellemes, sokat tudó, élczes, meleg haza- és szabadságszeretben s önfeláldozási készségben gazdag 1848 előtti nagykörösi baráti körből, melyhez TANÁRKY GEDEON is tartozott, s melyben én is, mint gyakori vendég, fiatal koromban annyi jó és derült órát töltöttem, már mind a hantok alatt!

Halnak, halnak
 Egyre halnak
 Színe lángja a magyarnak . . .
 S a ki még él
 Minden névnél
 Összerezzen, búsan, árván,
 Mint a néma
 Lomblevél, ha
 Egy-egy társa hull le sárgán.

Azonban, félre e szomorú képekkel! vigasztaljuk magunkat azzal a hittel, hogy ha az anyagi szövet porba hullott is, a szellem, mely bennök élt, mely őket lelkesítette s üdvös tevékenységre ragadta, nem halt meg, és fognak lépni, időről időre, ürült helyeikre mások, nem kevésbbé jók, nem kevésbbé hívek, kik őket apostoli szerepökben pótolják s műveiket fentartják és tovább építik.

Lássuk TANÁRKY életét s jellemét, melyből példát meríthetnek az ifjabbak, melyre méltó elismeréssel s büszkeséggel mutathatnak a kortársak, melyet nem hagy feledékenységre enyészni a halás jövőendő.

I.

TANÁRKY GEDEON Nagy-Kőrösön született 1815. október 26-án, hol atyja, *János*, keresett és tisztelt orvos volt, s kiterjedt orvosi gyakorlata mellett irodalommal is foglalkozott.

Oly családból származott, melynek több tagja ismert névvel bír a magyar irodalom történetében. — *Tanárky Sándor* hadtudományi író, ki 1784-ben Bián született, hol atyja református lelkész volt, 1806-ban a katonai pályára lépett, s a hadmérnöki tudományokban kitünőségre emelkedett, Erdély s későbbben a francia háború idején, a Franciaországtól elfoglalt részek hadi helyirati leírását, s József főherczeg nádor megbízásából, a fölkelő magyar nemes hadsereg szabályzatát készítette, egyideig a bécsujhelyi katonai akadémiában helyettes tanár is volt, őrnagyságig vitte s 1838-ban történt nyugalomba lépte után a m. akadémia hadtudományi osztályának rendes tagjává lett, s mint ilyen. Károly főherczeg két kötetes munkáját *«A stratégia elvei»-t* fordította, hadtudományi műszótáron dolgozott s jeles hadtudományi értekezéseket írt. Tanárky Sándor őrnagynak fia volt *Tanárky Sándor Gyula*, a ki Klauzál Imre oldala mellett kitünő gazdává képezte magát, s jeles mező- és nemzetgazdasági író lett hg Eszterházy, am. gazdasági egylet s a m. földhitelintézet szolgálatában. — Doctor *Tanárky János* pedig, GEDEON atyja, előbb gárdonyi református lelkész, már e falusi magányában, 1805-ben Tassó *«Megszabadított Jeruzsálemét»* bár csak kötetlen, de a korhoz képest elég jó és szép magyar nyelven, s Robertson Amerika történetét és Plutarch életrajzait fordította.

Tanárky János, Gedeonunk atyja, előre törekvő, magash műveltségre s hatályosb tevékenységi körre vágyó fiatal ember volt, a ki az egyszerű gárdonyi paplakban, a velencei mocsár vizi madarainak egyhangú sikoltozása s békáinak brekegése mellett, főleg abban a korban, midőn a szegény protestáns papok a durva falusi nép szeszélyeinek, mely őket gyakran ok nélkül sértegette s nem ritkán a határból is kihordta, és a «nagy pipájú, kevés dohányú» kurta földesurak bántó lenézésének vol-

tak kitéve, nemesebb, s magasabb vágyainak kielégítését fel nem találhatta. Önérzetes bizalommal fordult tehát gr. Teleki Lászlóhoz, a hétszemélyes tábla birájához, a mi első elnökünk József atyjához, a tudományok s irodalom e lelkes pártfogójához, a protestáns egyház egyik erős oszlopához, őszintén feltárva helyzetét, óhajait, törekvéseit, s kérve a grófot, hogy kegyelkedjék őt Pesten, hol a már akkor is művelt, nyelveket értő s a klasszikusokban jártas ifjú magát tovább képezni, az orvosi tanfolyamot bevégezni s oklevelet elnyerni szeretné, valamely tehetségeinek megfelelő foglalkozásra segíteni. — A nemesszívű nagy úr, ki egyéb magas hivatalai mellett, a dunamelléki reform. egyházkerület főgondnoka is volt, s feladatának tartotta egyháza hiveit pártfogása alá venni, nem késett méltányolni bizodalma s teljesíteni kérését, és Tanárky János, valamint fia, GEDEON, kegyeletesen őrizték a becses levelet, melyben ezt atyailag tudatá. A falusi pap otthagytá a gárdonyi szerény egyházat, Pestre jött s gróf Teleki saját úri házába vette őt titkári s könyvtárnoki minőségben, a miben hiven és ügyesen, a gróf meglegedésére járva el, e közben végig hallgatta az orvosi tanfolyamot, s mint okleveles orvostudor Nagy-Kőrösön ütötte fel sátorát, hol Karay leányt, ottani előkelőbb birtokos nemzetség leányát vevén nőül, családot alapított s becsületes munkával jelentékeny vagyont is szerzett.

E derék atyának elsőszülött fia volt Gida, s az atya tudomány- és irodalomkedvelése, klasszikus hajlamai, derült bölcsesége s magasb világnézlete, mely utóbbival kisvárosi lakos léttére nagy mértékben birt, természetesen nagy hatással voltak a gyermek vele született tehetségeinek fejlődésére s örökségül szállottak az élénk szellemű fiúra. Meggyökereztek benne a tudományok meleg, s egész életén keresztül soha nem lankadó szeretetét, nemes példája pedig vezérül szolgált korán komolylyá s férfiassá érett jellemének.

A későbbi államtitkár bölcsőjét tehát nem környezte magasb származás ősi fénye, s egyedül saját érdemei folytán jutott az alkotmányos Magyarország egyik főbb hivatalára. Azonban művelt szüléktől, tisztos jólétben, az arany közép-szer nem fényűző, de nem is nélkülöző, szükségét nem szen-

vedő, sőt elég kényelemben részesülő s a művelődés, a kiképzés eszközeit megadó kebelében született s növekedett, abban a rétegben, mely a kitünő, testben-lélekben ép emberek legnagyobb számát szolgáltatja a nemzeteknek.

Elemi és középiskolai tanulmányait a nagy-kőrösi helyvét hitvallású főiskolában, édes atyja felügyelete s vezetése alatt végezte, az osztályokban folytonosan első eminens volt, mint ezt 1831. okt. 17-éről kelt bizonyítványa mutatja. — 1831. november 2-án lett a pesti kir. egyetem polgárává, hol 1832—33. években a bölcséleti s 1836-ig a jogi tudományokat, s különösen Horvát Istvántól a magyar nyelvet s irodalmat és a diplomatikát s heraldikát kitünő sikerrel hallgatta. A bölcsészeti tanfolyamban, 1833. júl. 31-én kelt bizonyítványa szerint minden tudományból kitünő, de nem épen a legelsők közt volt, p. o. a physikából 9-ik, a methaphysikából 28-ik, az ethikából 16-ik, a történelemből, melyet a szabadelvű, derék Weszerlétől hallgatott, s melynek mezején későbbben oly szép sikerrel buvarkodott, épen csak 33-dik eminens lett. A jogi tanfolyam hallgatói közt, hol három éven át, többek közt a kitünő Frank Ignác s Virozsil Antal voltak tanárai, TANÁRKY GEDEON a legjelesbek közé tartozott. Az 1834. júl. 29-én kelt egyetemi bizonyítvány szerint, *Virozsil Antal* alatt, a természetjogból s közjogból 10-ik, s a *Jurjevichtől* hallgatott statisztikából és bányajogból 4-ik eminens; az 1836. júl. 21-én, az egyetemi pálya végén kelt bizonyítvány szerint pedig a *Henfner* által előadott római jogból 4-ik, a büntető s hűbéri jogból 3-ik, a *Tipula* által tanított váltójogból 7-ik s az ugyanezen szabadelvű tanár által fejtegetett politikai tudományokból 6-ik, a megkövesedett *Vizkeletitől* nagy unatkozások közt hallgatott egyházi jogból 11-ik, s végre a tanítványai által méltán tisztelt és szeretett, a magyar polgári jogban új utakat törő, mély szellemű, oktatása fényes sikerére nézve a sárospataki Kövyvel s a pápai Zádorral versenyző, s csupán magyar nyelvtani nézeteiben bogaras és különczködő *Frank Ignác* ékesszóló ajkairól elsajátított magyar polgári magánjogból és stylus curiálisból 6-ik eminens volt.

TANÁRKY neveltetése tehát a családban kezdődött, mely

az erkölcsi nevelésnek legbiztosb, mondhatni, egyetlen tűzhelye. Mily előny, mily nyereség, ha a fejlődő gyermek, sem a gazdag nagyurak szokása szerint, idegen, sokszor kétes jellemű nevelőkre nem bízva, sem a szegénység által arra nem kényszerítve, hogy e széles, rideg világban elhagyatva vergődjék s mások lealázó kegyelmére szoruljon, magok a mivelt és szerető szülők által neveltethetik, ha ezek gyöngédségének jótékony melege árad fiatal lelke talajára, s az apa jó és szép példája nyomja jellemére letörölhetetlen bélyegét. A fogékony gyermek egészen más szemmel tekintí az édes apát, mint az idegent, örömet hisz szavainak, intéseinek, s ha felfogta szép és nemes példáját, igyekszik annak hű folytatása lenni. E szerencsében részesült TANÁRKY GEDEON.

Fejlődése e korai szakáról, akkori fogalmai- s álmairól ő maga írja a következőket naplójában, midőn gyermekéveire s első ifjúságára visszapillant: «oly városban vévén neveltetésem első elemeit, melynek 20,000 lakosa közül csak egy kötélgyártó s egy kocsigyártó beszéltek németül, gyermekéveimben igen nagyszerű fogalmam volt a magyar nemzetről, mit báró Simonyi életének s más hasonló tárgyú munkáknak olvasása nem kevésbé élesztett. Mindent sajátáltam, a ki nem magyar, különösen a tótokat. Későbbben Pest, az egyetem, s minden, mit láték s olvasék, e boldog hit gyöngítésére dolgoztak keblemben; 16 éves koromban már olvastam a *«Hitelt»* s a gyakorlati észnek írt könyv nálam — akkor még ily dolgokat meg nem emészthetvén — csak a szívre s kedélyre hatott. Rettenetesen elbűsültem, hogy a nemzet, melynek fia lehetni képzeletemben oly dicsőséges volt, mindenben hátra van! Körül néztem s előttem a nemzetiségben való hátramaradás tűnt leginkább föl, s mint-hogy e pontban csatlakozának először gyermekálmaim, e keserű tapasztalás leverőleg hatott reám. Mohó élvezettel kapkodtam Horvát István tanai után, ki megmutatni erőlködött, hogy a magyar nyelvet a mult századokban királyok is beszélték: de a felhozott gyenge erősségek, az egy-két fennmaradt halotti beszéd s esküformula, éppen ellenkező meggyőződést szültek bennem, s elhittem, hogy a magyar nemzet mindig kicsiny, s a magyar nyelv mindig szűk határok közé

szorított volt. Egemből száraz földre esve, sikertelenül erőlködém magamat megnyugtatni s elhitetni magammal, hogy egy nemzet, más nagyobbba olvadva, szintén lehet jeles, nagy és boldog; mi bajuk a poroszoknak, hogy németekké lettek? hogy királyuk francia verseket irt, de győzelemre vitte a nemzetet? nem jobb lett volna-e, ha Mária Terézia s nagy fia célzt érnek, s mi a nagy német holt-tenger özönébe temetkezve, a nemzetiségért izzadott küzdelmeket más gyomok irtására fordítjuk vala? talán ma az ősiség s arisztokratzia romjain nyugodtan élveznők az egyedül a hastöltésnek gondjaival s gyönyöreivel terhelt életet? . . . De ily rút eszmékkel sohasem barátkozhattam meg, s mindinkább megszilárdult bennem a hit, hogy nemzetet nyelv föltételez, s mindinkább megerősödött keblemben az a meggyőződés, hogy *Magyarország*, csak mint *magyar* lehet nagy és szabad, s hogy e nagy célra minden reformnak a *nemzetiségen* kell alapúlni, mert ha nem, a legüdvösb reform is kárhozattá lehet, minthogy az idegen elemek más-más irányt hozva be, az irányok összezavarodnak, s előlépés helyett századokra visszataszítást eszközölnek; hogy tehát a cél elérésére minden idegen elem nemzetesítése elmúlhatatlanul szükséges, még pedig ezt nem csak úgy értve, hogy a latin nyelv helyett a magyart ültessük diplomatikai méltóságba, de hogy minden idegen ajkút hozzánk édesgetve, Árvától Brassóig magyarul beszéljenek» stb.

Látszik, hogy az ifjú agyvelőt mily nemes tépelődések foglalkoztaták. Vakon rajong szülő fajáért, azután ébredés, tisztán kezd látni; eljön a kísértő eszme, s rossz útra csábítgatja, a kozmopolita iskola tanaira téved, de csakhamar kigyógyul s amaz útra tér, melyen aztán holtig következetesen megmarad; csak a magyar nemzetiség fentartásában s erősítésében találja fel Magyarország életét, s a nyelvben a nemzetiség legfőbb feltételét. Itt van a 16 éves korában már Széchenyi «Hitelét» olvasó ifjában a Széchenyi-iskola tehetséges adeptusa, a hazának ez irányban ernyedetlenül működő hű munkása!

A következő 1836-ik évben *Földváry Gábor*, a híres erélyes pestmegyei alispán oldala mellett, kiről Vas Gereben

«*Egy alispán*» című érdekes korrajza szól, e szigorú, kötelességű, sokszor nyers, de mindig igazságos főnök által nagy mértékben kedvelve s méltányolva végezte a szokott patvaristai törvénygyakorlatot, s ennek kedvező bizonyítványával ellátva 1837. ápril 15-én *Szögyényi László*, akkor ítélőmester oldala mellé vétetett fel királyi táblai hites jegyzőnek. s a mondott évi husvét utáni terminus óta 1838. május 2-ig *Somsich Pongrácz* kir. személynőknél teljesítette, ennek bizonyítványában kifejezett teljes meglegedésére, a hites jegyzői teendőket, miután pedig 1838. június 7-én a közügyvédi vizsgálaton *dicséretes* minősítéssel átesett, *Hubay József* királyi ügyész mellett volt ügyvédi gyakorlaton, kinek 1841. okt. 15-én kelt latin nyelvű bizonyítványa szerint: «solertia. perspicacia ac in dies aucta habilitas et dexteritas» által tüntette ki magát. Ugyanezen 1841-ik év márczius első napján váltóügyvédi oklevelet is nyert, szintén *dicséretes* minősítéssel. Ügyvédi oklevelének hasznát azonban sohasem vette, s ügyvédi gyakorlatot, melyre hivatást nem érzett, nem folytattott. Meg kell jegyeznem, hogy a szokásos minősítési fokozatok, a gyermekekhez illő *elegendő*, *dicséretes* és *kitünő*, melyek oly gyakran függöttek pusztá esélyektől, a jobb vagy ballábbal kelt censorok jó vagy rossz kedvétől és szeszélyeitől, pártfogások- s kedvezésektől, vagy idegen okokból származott rokon- s ellenszenvektől, a valódi érdem tekintetében igen csekély jelentőségűek. Hazai jogtudományunk s főbíróságaink legragyogóbb csillagai közül nem egy, ügyvédi oklevelében csak «*elegendő*» calculussal lépett a fórumra, melynek dísze lett, míg sok praeclarumos uracs az ismeretlenség homályában tűnt el.

TANÁRKY GEDEON komoly, munkás, kötelességteljesítő, olvasni, tanulni szerető fiatal ember volt, a korabeli ifjúság legjobbainak egyike, de a ki e mellett szerette a társaságot, fiatal barátai vidám, élcelődő körét, nem vonult vissza az emberektől s élvezetektől, melyeket a «rózsában térdig járó» jogász- és juratusvilág előszeretettel szokott felkeresni, de mindenkor meg tudta tartani a kellő mértéket, sohasé lépett túl a tisztesség, illem és műveltség által megengedett határokon, kerülte a túlságokat s kicsapongásokat,

s törekvéseiben mindig bizonyos férfias érettség, határozottság s érzelmei és tettei közt a kellő harmónia mutatkozott. Komolyan vette az életet s annak nemesebb rendeltetését, s egész ifjúsága meggondolt előkészület volt egy szép és hasznos életpályára. Bár melegen tudott lelkesedni az eszményekért s örömet vett részt felhevüléseinkben, melyekből annyi virág nyilott s annyi zamatos gyümölcs érett a közelebbi jövő számára: aránylag mégis nyugodtabb, mérsékeltabb volt, mint a Börne, Lamennais s a francia forradalmárok iratain táplálkozó, s gyakran üres szappanbuborékok s túlságig vitt elméletek után kapkodó ifjúság nagyobb része; a Baczur Gazsi-féle aljasabb s durvább jurátusi csinyekben pedig sohase vett részt. Ha terveket csináltunk hazafias, irodalmi, szavaló stb., ama korban botorúl üldözött egyesületek alakítására s politikai tüntetésekre, szabadelvű hazafiak fáklyás zenével megtisztelésére, s árulóknak bélyegzett emberek megmacskazenésére, TANÁRKY mindenütt ott volt első sorban, de mikor a henczegő, a polgárokat sértegető, s az illem és műveltség szabályait megvető uracsokat, ősi neveik megbecstelenítőit, a pozsonyi mészáros legények jól elverték a hirhedt «Csuka» teremben s ezek segélyre hívtak minket többieket, a nemzeti-ség s hazafiság nevében: ő is azok közé tartozott, kik a felhívásra azt felelték: «ott van a Corpus Jurisban a *primaenonus*, csak kiabáljátok erősen, majd segítségtekre jó!...»

Mielőtt közhivatalt vállalt: rövid ideig titkár volt Lónyay János udv. cancelláriai referendár, e finom műveltségű, nemes modorú nagy úr, a mi gróf Lónyay Menyhértünk atyja mellett, ki férfias szépségben, eleganciában és lebűvölő szeretetreméltóságában vetélytársa volt b. Vay Miklósnak. — Lónyay János két fiával, Menyhérttel s Alberttel, barátai s kortársaival, 1840-ben beutazta, mentori szerepben, Erdélyt, hazánk-nak ez érdekes, regényes, természeti kincsekben s történeti emlékezésekben gazdag részét, az akkor még Unióra várót, s ez utazási emlékeit leirta az akkori Helmeczy-féle Jelenkor melléklapjának, a Társalkodónak hasábjain. E rajzai nagy figyelmet s érdeklődést ébresztettek, eszmedús tartalmuk, s csinos és élénk nyelvezetöknél s előadásuknál fogva.

A tanulságos és mulattató leírások s elmefuttatások a

mondott lapok 1861. évi 1., 2., 3. és ismét 27., 28., 43., 44—47. számaiban jelentek meg. A fiatal utazók, tele kíváncsi várakozással, Kolozsvárra, a kis, de élénk fővárosba, az erdélyi élet gyűpontjába érkeznek, hol éppen lóversenynyel egybekötött úri lóvásár tartatik. Az erdélyi főnemesség virága van ott, szebbnél szebb fogatokkal, tűzes, sebesfutó erdélyi fajlovakkal. Hintó hintót ér, büszke lovagok udvarolnak a bájos, magyarul beszélő nőknek. De egyik koldús is a másikat éri s általában Erdélyben tömérdek a koldús; és ez oly rossz hatással van az ifjú szemlélőre, hogy e miatt a vidékek kiesésében sem talál teljes gyönyört. «Virító természet, — úgy mond — minden oly szép, oly dicső; mindenre Isten mosolyog, csak az ember, kit észszel áldott meg, s tömege az észszel bírónak oly nyomorúlt, hogy csak a többiek alamizsnája tengeli benne az életet. Ha ez nem társasági szövetkezésünk hibáiból ered, úgy ti, kik hintókban sebesen haladtok, nyugodtan élvezhetitek szerencséteket; ha igen, — úgy, míg e hibákon nem segítetek, lassabban hajtassatok, hogy időtök legyen — mert akarátotoknak kell lenni — alamizsnát vetni az éhezők számára!» Leírja a várost, hiányaival s előnyeivel, a díszes, bő kényelmet nyújtó casinót, a színházi előadásokat, a tudományos intézeteket s templomokat, a vallásos s egyházi állapotokat, melyekre különös figyelmet fordít, mintha érezné majdani hivatását; — Biasini fogadóját s vállalatait; örül a boltok magyar feliratainak, a kereskedők magyar neveinek, a barátságos fogadásnak, vendégszeretetnek s lelkes társaságnak. — «Ily multság közt — írja tovább — s ily emberek társaságában, kik Bethlen, Bánffy, Kemény, Teleky, mindannyi fejedelmi s históriai neveket viselnek, s kik egymás közt s a nőkkel minden fesz nélkül magyarul társalognak, lehetetlen vala kellemesen nem érezni magunkat, már a jelenet újdonsága miatt is.» Párhuzamot von ezután a pesti s kolozsvári élet és társaság közt. «Mily különbség a pesti lóverseny s e nemzeti multság közt! Amaz nagyobbserű, de átültetett idegen virág, mely csak mestersegesen s áldozattal tenyészik; amott tömege a bámuló sokaságnak, mely csak azért gyalogol oly messzire, hogy egy vasárnap délutánt átmulasson, erősen elv拉斯ztva a medail-

lonos uraktól, kik szintén nagy, bárha nem fejedelmi nevekkel kérkednek; gazdagok, de mindenek inkább, csak magyarok nem; a műveltség külszínét viselik, de nemzeti eredeti szín semmi sincs rajtuk, társalgási nyelvökben csak vezetékeveik magyarok, azok is rosszul ejtve; tisztelet a néhánynak, kik e lelketlen tömegből kiváltak. — Itt azonban minden otthonos színt visel, s ha a fejedelmek ivadéki őseik alkalmatlan pán-czélja s dolmánya helyett kényelmes Gunkl-frakkokba öltöznek is, de az ősiség bélyegét sem arcaikról, sem kebleikből nem veszték egészen el s nyelvöket nem felejtették el: pedig, míg a nyelv él, a nemzet is él» stb. Ime a szabad- elvű, a nemzeteért lelkesülő ifjú! ime Széchenyi István hű tanítványa! — Sok ilyféle helyet idézhetnék még az érdekes lapokról, ha a rendelkezésemre álló hely s idő engedné. — Élénken írja le ezután az együtt élő, összeszokott, egymás viszonyait ismerő családok kedélyes benső életét, melyre az aránylagos szegénység s a politikai véleménykülönbség se bir megszagató hatással; elbeszéli, hogy az erdélyi mágnások, bár a dúsgazdag magyarországi nagy urakhoz mérve szegények — a mi csak viszonylagos fogalom — de életszükségleteikhez képest saját viszonyaik közt, bár nagyobb fényűzés nélkül, kényelmes jólétben élnek s laknak; sokat utaznak s gyermekeiket jól nevelik: — megrója azonban a czím- és rangkórságot, mely e *méltóságos* urakkal tömött kis országban uralkodik; kiemelve ezután a nők üdvös befolyását a társadalomban, kiknek általános szelleme bizvást vehető a nemzeti nagyság fokozásának egyik hévmérőjéül, magasztalva dicsőíti az erdélyi nőket, szembeállítva ezeket az *akkori* magyarországi főrendű nőkkel. Nagyon erős, nagyon ríktó, de, fájdalom, igaz és valódi színeket használ az az időbeli botrányos állapotok festésére, melyek Pesten e tekintetben észlelhetők, s örömmel üdvözli a különbséget, melyet Erdélyben lát. Szelid-gúnyosan ismerteti az erdélyi társalgási nyelv némely sajátságos furcsaságait, a tömérdek *«instálom, parancsoljon, vagy igen»* kifejezéseket, de nem tagadhatja, hogy egy bájos erdélyi hölgy ajkairól igen kedvesen hangzott, midőn *meginstálta* a magyarországi vendéget, hogy *«parancsoljon leülni»* s elbeszélte, hogy a közelebbi tánczmulatság

«*erősen ügyes kicsi bál*» volt. — Elhagyva az erdélyi élet minden oldalról ismertetett s megbírált központját, lóháton, nőkkel vegyes kellemes társaságban bejárja a regényes bánya-vidéket, Zalatnát, Verespatakot, a szép Erdély legszebb ékei közé tartozó Detonáta bazalt-bérczeit, a Csetátye barlangot, melyek leírásában költői elragadtatásra emelkedik; elmegy azután Dekebal országába, Dévára, Hátszeg vidékére, Vajda-Hunyadra, hol a Corvinok szellemei lengik körül, Sarmizegethúza s Demsus romjaira, az óriási Retyezát lábaihoz, s így tovább és tovább, mindenütt kísérve élénk történelmi emlékezésektől, szórva eszmedús, szellemes, tanulságos megjegyzéseket, koszorúba fűzve benyomásait, e végtelenül érdekes, s regényes kis hazából, melyet oly kevésbé ismernek még ma is, s még kevésbbé ismertek akkor a magyarországiak, tekintetbe nem véve, mint TANÁRKY méltán szemökre hányja, hogy e kis ország: testvérhaza, hogy a benne uralkodó elem magyar, talán tisztább, talán ősibb, mint a nagy Magyarországé, hogy e haza az, mely vérkönyeket hullatva, számunkra is kinyögte a lelkiismeret szabadságát, és segített megőrizni a már majdnem elenyészett nemzetiséget.» Mind e gondolatok s érzemények, melyek az akkor még igen fiatal férfi agyát és kebelét izgatták, a gondolkodó, eszmélő, ítélő tehetség oly fejlettségére, a szív oly nemességére s a hazaszeretet s nemzetimádás, és a szabadság bálványozásának oly emelkedett fokára mutatnak, melyből már akkor jósolni lehetett az olvasónak, hogy e fiatal emberben szép jövő s magasb szereplés magvai rejlenek. — Már ekkor kiváló érdeklődése tárgyát képezik a nemzetiségi s egyházi viszonyok, az oláhok, unitáriusok, a négy nemzet s négy vallás viszonyai. Látja a demsusi oláh pópát, ki latinul beszél, de szilvásában kaszálgat s ingben gatyában szégyenkedve nyitja fel a templom ajtaját, s a majdani erősen protestáns szellemű államtitkár e szavakban fakad ki: «Szomorú dolog, midőn oly népes felekezet erkölcs (?) s vallástanítói, Isten felszentelt szolgálói, a szellemi s anyagi szegénységnek oly szánandó alatt fokán állanak. A hierarchiát, az emberi nem bűneiért küldött legnagyobb csapásnak tartom: de ha szükség, hogy a népek vallás malasztai közt vegyék

be az oly egyszerű erkölccsant, ha szükséges, hogy papok legyenek e szó mai fogalma szerint : úgy valóban óhajtható, hogy e nagyfontosságú osztály a társaságban minden tekintetben tisztes helyet foglaljon el, legyen szellemileg művelt s anyagilag az élet első szükségére nézve független. Ezt a státus érdeke kívánja, a státus kötelessége tehát e rendnek tartozék az a nemzet alkotó részét képező bármely felekezethez, szellemi s anyagi jólétéről gondoskodni. Nálunk is ideje volna e tárgyról törvényhozás útján intézkedni, s a nélkül, hogy az eddig kizárólag kegyelt clerus jogait sértenők, a bevett felekezetek papjait, kiknek majd öt millió lélek van gondjaik alatt, státus szolgáltnak tekinteni, hivataluk fontosságához mért illő életfentartásukról gondoskodni, s itt a leg-sürgetőbb szükség az óhit nyomorú lelki szolgáltnak ügyében jelentkeznek.» — A szászföldre lépve, a szászok elszigetelt nemzetiségének látásából, mely, habár ettől nem félhetünk is úgy, mint az oláhtól, az egyesülés ellen mindenesetre hatalmas gát, alkalmat vesz magának bővebben kifejteni a magyar nemzetiségre s annak terjesztésére vonatkozó lehető legradikálisabb nézeteit.

Azután a pozsonyi országgyűlésen volt jelen, mint távollevő mágnások követe, s onnét irott tudósításokat küldözött Pestre több főúrnak, kik jó tollát méltó elismerésben részesítették.

E közben jó atyja elhalálozván, haza kelle sietnie házi ügyei rendezésére, szerény, de függetlenségét biztosító öröksége átvételére, s ettől fogva, magasb pályája megnyíltáig, szülővárosa vette igénybe kitűnő s utazás és országgyűlési tapasztalások által még inkább kifejlett tehetségeit. E mellett a ritka érettségű fiatal férfi szorgalmasan folytatta jogi, politikai s történelmi tanulmányait. — Sokat olvasott, gazdag s választékos könyvtárt szerzett s azt folyvást gyarapította, szeretett beszélgetni, számot adni olvasás közben nyert benyomásairól. Mintha előérzete lett volna jövőjéről; államférfinak készült. — Még ugyanazon 1841-dik évben kezdte meg szülővárosában mindvégig befolyásos s közhasznú hivatalos és társadalmi működését, s a nagy község egyhangú bizalma által reá ruházott főjegyzői hivatalt 1842-től egész 1848-ig,

hat éven át viselte. — Nagy-Kőrös városa főbirájának s tanácsának 1845. április 4-kén kelt bizonyítványa így szól: «TANÁRKY GEDEON hazánkfia, előttünk ismeretes erkölcsi s jeles tulajdonai tekintetéből, az 1841-dik év november 9-dik napján, a nélkül, hogy ezen hivatalra folyamodott volna, általunk városi főjegyzővé kineveztetett, s ezen hivatalában, városi közönségünk javára és hasznára tett fáradhatatlan munkásságának és ügyességének már eddig is szám-talan jeles tanúságát adta. Azonfelül a helybeli reformált szentegyház jegyzőségét minden fizetés nélkül vitte.»

1848-ban Nagy-Kőrös is, ez ősi nagy és népes magyar város külön képviselket nyervén a törvényhozásban, az ifju TANÁRKYt, mint egyik legképzettebb s legkitünőbb polgárát küldte képviselőül a demokratizai alapon álló első országgyűlésre. Az ekkor 33 éves, nagy készűtségű és szilárd jellemű fiatal férfi, bár nagyobb vitákba még nem elegyedett és szónoki szereplésre még nem vállalkozott, jól megállta helyét s állandóan megmaradt a haza s nemzet ügye iránti hűségben, míg oly sokan elcsüggedve hagyták el a válságos harcmezőt. Követte a kormányt Debreczenbe s részt vett az ottani emlékezetes 1849-ki országgyűlésen.

A nemzeti szabadságharcz legyőzetése után ő is hadi törvényszék elé állíttatott, de minthogy a lefolyt eseményekben feltünőbb és zajosabb részt nem vett, sem el nem zárattott, sem el nem ítéltetett. Azonban 1850-ben Pesten, mint vádolt, azután pedig otthonában, Nagy-Kőrösön internáltatott, rendőri felügyelet alá tétetett, s mint ilyen, élt visszavonult magánéletet, családfentartási gondjaival s gazdasága kezelésével elfoglalva, szenvedve ő is egyideig a dermedt, mozdulatlan, szótalan «élő szobor» elfojtott kínjait, mint annyi százezer hű magyar, s aggodalmas várakozással olvasva a perezeket, melyek az erős hite szerint ki nem maradható feltámadáshoz közelebb vezetnek. Egyedül a protestáns egyházi s iskolai ügyek tere, ez is természetesen az akkori viszonyokhoz mért korlátoltabb körben, maradt nyitva számára, melyen tevékenyen s hasznosan működhetett a közjóra. — Lehet képzelní, hogy lelki fájdalma neki is nagy és éles volt az elnyomatás e sötét napjaiban, de szívós, férfias

jelleme, filozofusi elvek szerint vezetett neveltetése s élenydús vérmérseklete nem engedték gyáva tespedésbe sülyedni, s hazafiúi és családi kötelességeiből erőt merített lelke izzó fájdalmanak nemes elviselésére. Menedéket keresett azon a téren, melyen aránylag szabadabb mozgás lehetőségét találta; az egyház, iskola, a vallás és nevelés körében, melyek fontossága abban a korban még érezhetőbb volt, mint bármikor. A vallás az, mely a földi nyomor salakjából kiemelve, a szellemet ég felé emeli, s éltető reményt nyújt egy jobb jövőhöz: a nevelés az, mely a közértelmiséget s ezzel a közjólétet folyton gyarapítja s a szabadság kivívására vagy visszavívására erőt s képességet fejt a serdülő nemzedékben, s erős oszlopokká edzi a hajlékony, gyenge veszszőket, melyekre biztos jövőt lehet alapítani. Ezt tudva, ezt érezve, TANÁRKY az egyház, az iskola, a nevelés ügyét tette tanulmányai s gondjai kedvelt tárgyává, a mi neki, mire akkor bizonyynyal nem számíthatott, lépcsőt épített majdan az egyház s nevelés minisztériumában ama magas polczra, melyre évek múltán kiszemeltetett.

Ez időben, 1852-ben, alapított családot, egybekelve Báthory Gábor nagykőrösi első lelkész leányával, Máriával, szellemes, ébereszű s nemes szívű nővel, ki őt szép gyermekkel boldogította; igen derék feleség, anya s gazdasszony lett, és szerencsés házasságának örömeivel enyhítette a közélet emberének, a hazafinak gondjait s fájdalmaikat. Alig szükség említenem, mily fontos oly emberre nézve, ki élete nagy részét közügyek szolgálatára szenteli, s e miatt családi magánérdekeit elhanyagolni kénytelen, főleg, a kinek a szülői szent gondokat perczenként igénybe vevő számos növendék gyermeke van, ha a jó sorstól oly nőt nyerhet, ki az atyát, legalább részben pótolni tudja s oly erkölcsi és szellemi tulajdonokkal van felruházva, melyek a férj kettős feladata által okozott nehézségeket legyőzni s a házi tűzhely körül mutató hiányt fedezni képesek. Ily jeles élettárs volt az a nő, kit a gondviselés TANÁRKY GEDEON oldalához fűzött; nő, ki föl birt emelkedni arra a magaslatra, hogy férje kötelességeit, melyeket a közpálya reá mért, teljesen megértse s méltányolja, őt attól, a mi lelkének hivatása volt, soha vissza ne

tartsa, s a mellett abban a megnyugvásban részesítse, hogy a férj s atya hiányát a házi tűzhelynél, a gyermekek nevelésében s az anyagi eszközök okos, takarékos felhasználásában bölcsen s erélyesen helyettesítse. Ha künn a keserves közélet csak gyászt és undorító torzképeket mutatott: családi tűzhelye mellett zavartalan béke s boldogság környezte.

Az 1850 s 1860 közé eső évtized második fele volt az a korszak, melyet TANÁRKY GEDEON az akadémiában Molnár Aladár fölött tartott emlékbeszédében oly szépen és találóan a fény-homály korszakának nevez, «midőn az emberekben ébredni kezdett már a tudat, hogy a ború elvonulóban van, de nem tudták még, mikor és mikép vonúl el végleg; midőn a derengő fény sugarait már sejtettük, de még nem tudtunk határozott képet alkotni arról, a mi az eloszlott sötét nyomán feltáruoland, melyben nem világított még egy magasan fellobogó központi szövétnek (Deák még elvonulva hallgatott), azonban pislogtak szerte apró tűzpontok, a lehetőségig fedve fölfelé, de a környező kis kört megvilágítva, különböző anyagoktól táplálva, de egy célra, a haza visszahódítására világítva mindnyájan s úgy rendezve, hogy egyik őrüz átvilágítson a másikhoz.» Ilyen őrüzek voltak az akadémia, a gazdasági egyesület, a nemzeti színház s ilyen volt a vidéken többek közt a nagykőrösi iskola, s annak gondnoka, TANÁRKY GEDEON. — «Emez őrüzek táplálói, anyagi jutalom nélkül, önzetlenül, sőt önfeláldozással dolgoztak abban a szent hitben, hogy nemcsak napi munkát végeznek, de a jövőnek szolgálnak,» mondja továbbá. Ilyen hű és önzetlen napszámos volt TANÁRKY GEDEON.

Nagykőrösi internáltatása ideje alatt kiválólag az egyház s iskolák ügyének élt, s főkép az ő és Magyar Pál akkori polgármester érdeme volt a nagykőrösi reformált főiskola (lyceum) újjá teremtése, mely nem történt nagy erőfeszítés s áldozatok hozása nélkül. Az új iskolai szervezet szerint, hogy az iskola nyilvánosság jogával birjon s érettségi bizonyítványokat adhasson, tanárok nagyobb számára, e célra száz-ezer forintnyi fedezet kimutatására volt szükség, s a lelkes nagykőrösiek, hogy iskolájokat, a protestáns élet ez egyik bástyáját, megmentsek s a kellő hatásra és sikerre képesítsék,

fedezetül adták erdőbirtokukat, melyből jelentékeny jövedelmet húztak s birtokukhoz arányzott mennyiségű fűtő anyagot kaptak. E mozgalom élén TANÁRKY GEDEON állott s a nagy-kőrösiek, kiket a nemzeti küzdelem súlya és szenvedése igen nagy mértékben ért, de meg nem tört, sőt még lelkesített s önfentartási ösztönüket még inkább kifejtette, bár ott is voltak egyesek, kik fizetni nem szerettek, nagy többségökben nem riadtak vissza a tetemes áldozattól s készségesen sorakoztak a zászló alá. TANÁRKY szelleme győzött, népszerűsége, tekintélye s befolyása kivívta a magasztos czélt.

Ez idő, melyben TANÁRKY az egyházi s iskolai téren fejtette ki munkásságát, nehéz küzdelmek kora volt. Oly tér, melyen a passzív ellentállás nemzetileg elfogadott tanát legjobban lehetett érvényesíteni, de a melyen már kezdtek mutatkozni egy még komolyabb jellegű, s az erőszak szokott eszközeivel csak nagy veszély árán elnyomható mozgalom jelenségei. Oly loyális férfiak is, mint a volt udvari tanácsos, a konzervatív s hű dynasztikus érzelmű Zsedényi Ede, erős protestáns érzülettel, hősies bátorsággal léptek fel a protestáns szabadságot s önállóságot fenyegető Thun-féle merényletek ellen, s börtönbe kerültek, a mi, úgy hiszem, nagyon megglepte őket. A felingerült s ellenszegülésre kész protestánsokhoz csatlakoztak az ország más vallású, de szabadságszerető s jogtisztelő lakosai is; megtanulták a történelemből, hogy a protestáns egyház szabadsága mindig karöltve járt az ország politikai szabadsága s önállósága általános érdekeivel, s hogy a Bocskay, Bethlen és Rákóczyak kifejtett lobogóin a szabadság e két neme mindig együttesen volt felírva. — De a protestánsok vallásszabadsága, az említett hősök által kivívott s a nagy protestáns államok garanzíája alá helyezett békekötések értelmében, erősebben volt biztosítva, hogysen azt veszély nélkül lehetett volna megtámadni, s a jogtapodáshoz szokott önkénynek visszavonulásra kellett magát elhatározni, főleg miután, mint Ballagi Mór tisztelt társunk egy alkalommal megemlíté, az isteni gondviselés is közbeszólott, s a magentai vereséget küldte figyelmeztetőül. TANÁRKY a protestáns szabadságnak s önállóságnak mindenkor s minden viszonyok közt úgy a veszély idején, mint

államtitkár korában, mikor e részben védelemre már szükség nem volt, tántoríthatatlan híve maradt.

Az említett szomorú időben, melynek ismert neve: *Bach-korszak*, a nagykőrösi főiskola biztos menedékkül szolgáltat egy csoport, saját hazájában száműzött, tétlenségre kárhoztatott, az elélhetés gondjaival küzködő, csöndes rejtekhelyet kereső kiváló hazai tehetségnek, melyet az akkori hatalom semmi áron meg nem vásárolhatott. A nagykőrösi tanári kar oly kitünőségeket egyesített magában ez évtized folytán, mint: *Arany János, Szász Károly, Szilágyi Sándor, Salamon Ferencz, Szabó Károly, Mentovich Ferencz, Losonczy László, Tomori Anasztáz, Jánosi Ferencz, Ballagi Károly, Ács Zsigmond, Lengyel Dániel* stb., a jeles öreg paedagóg s akadémikus *Varga János* igazgatótanár vezetése alatt. Hazafiságtól lángoló, szellemdús tudós és költőkoszorú verődött össze a szerény oltár körül, mely bár nem gazdagon s fényesen táplálta papjait, de alkalmat s lehetőséget nyújtott e jeleseknek, hogy míg a nap óráiban tiszta hazafiúi érzelmekben s a szabadság szeretetében neveljék fel a jövő munkásait, kik vezetésökre bizattak, estéiket barátságos, szerény vacsorák s egy csésze thea mellett együtt tölthessék, eszméiket kicserélhessék, keserőségeiket s reményeiket egymás kebelébe önthessék, s kémfülektől menten, oly lelkes társalgást élvezhessenek, melyet nem jó lett volna Prottmann úrnak végig hallgatni. E lelkes körnek, melyet magas szellem, jóízű humor fűszerezett, hol Arany János, a Toldy költője, pompás disznótori verseket rögtönzött, s whist, tarokk és habzó pohár mellett a legragyogóbb élecszikrák pattogtak, melyeket méltó lett volna Kónyinak gyorsírással megörökíteni, egyik tagja volt TANÁRKY GEDEON, a nagykőrösi egyház gondnoka s a városi kaszinó elnöke is, kinek vendégszerető házánál gyakran gyűltek össze barátai. Pestről is sokan látogattak le Nagy-Kőrösre, hogy e kör lelkesítő melegét élvezhessék. Nem lehet ez emlékezések során mellőznöm azt a kedélyes keresztelő ünnepélyt, melyet TANÁRKY a tetétleni pusztán fekvő, akkorig «*Pengyom*» nevet viselő homokdomb alatti tanyáján adott, s mely Arany János egyik legszebb költeményének lett bölcsője. Szabó Károly, az ősi történelem ismert nagyérdemű

buvára, fölemlítette Béla király névtelen jegyzője nyomán, hogy «Árpád seregei, miután Zalánt megverte «a monte Teteutlen usque ad Tisciam» feküdtek, s constatálta, hogy a *Pengyom* nevű halom, TANÁRKY birtokán, az említett «*Mons Tetötlen*,» melyet tehát át kell keresztelni az ősi *Tetétlen* névre. 1855. év nyarán tartatott meg a víg keresztelőlakoma, melyre az összes tanári kar, sok egyéb vendéggel együtt, hivatalos volt. Ez alkalomra született Arany gyönyörű költeménye «*A tetétleni halmon*». «Ott áll a költő a domb fölött, mely alig emelkedő, s melyen csak fű s nem a bércz fenyve nő, s játszik vele búbajos képzelet». Ki gondolná, hogy e domb százados nagy emlék, hogy «épen e halmon verette sátrát honunk szerzője, diadalmas Árpád.» Szétté tekint a dombról, mintegy a honalkotó Árpád uralkodó szemeivel, le a Tiszáig, s le Alpárnak, hol a kevély Zalán földönfutóvá lesz — holnap talán! szűrja közbe prófétai lélekkel; — látja a zászlókat, a harci lovakat, a csúcsos süvegű tengernyi sátrakat, a vágató vezéreket, s a deli vitézeket, hallja az ősi dalt bujdosó Csabáról, a kanczatej mellett zajló harsány mulatság nyers lármáját, Lehel csatára hívó kürtjét — — de felébred a költő álmaiból, csak a szomszéd Abony vagy Törtel kanásza mulatja magát a kürttel, gulyát növel a tábor helye, s alusznak régen a honkeresők! — megáldja azután Tetétlent s barátját, a gazdát:

«De te virúlj lábuk nyomán, Tetétlen!
 Bársony füvet, sarjút tenyészs a réten,
 Hogy a kaszás, ha egymást sarkalá,
 Kővér rend dőljön a csapás alá;
 Terhes kalászkok habzó aranya
 Borítsa földed; s a csinos tanya,
 Mely ott fehérlik zöld faszor megett,
 Hordjon magán jóléti bélyeget,
 Körözze mindig színetelt majorság
 Hogy lássa hasznát Isten, ember, ország.»

Szebb áldás nem érhetne TANÁRKYT, mint barátjának, a halhatatlan költőnek ez áldása, s lelkünk mélyéből kívánjuk, hogy ez áldás hatása foganatos legyen elhunyt barátunk családján, nemzedékén, maradékain ízről ízre!

Arany János, a kör legfényesebb csillaga, csak szent emlékében él már, s TANÁRKY, ki őt hiven szerette és tisztelte, ime szintén utána ment már az örök nyugalom hazájába; de, hála Istennek, a nemes kör tagjainak többsége ma is él még s bizonynyal, öröm és fájdalom vegyes érzelmeivel emlékezik vissza a hű kötelességteljesítés, a lelkesülés, a boldogító barátság s bizalmas eszmecsere ez óráira, melyeket a körösi egyszerű hajlékokban átélniök adatott.

III.

Lassankint azonban enyhült az idő, s a közeledő lépések egész sorozata kíséreltetett meg a fejedelem s a nemzet között, melyet a senki által meg nem bizott, hanem ön jó szántukból vállalkozó konzervatív főurak közvetítettek. Megszületett az ismeretes októberi diploma, s 1861. ápril elején megnyitattott az országgyűlés félig-meddig alkotmányos küzdeletere. TANÁRKY szülővárosa ismét képviselővé választotta, a megalakult képviselőház pedig 239 szavazat közül 176 szavazattal egyik jegyzőjévé. Országgyűlési képviselői programja nyomtatásban is megjelent. A kitűnő jegyzői tolláról már ismeretes másodizbeli képviselő most már a jelesebb szónokok sorába lépett. Ez országgyűlésen, mint tudjuk, a felirati s határozati, vagyis vezérek nevével jelezve, a Deák s Tisza pártok állottak egymás ellenében. TANÁRKY GEDEON, kemény és makacs jelleméhez hiven, ez országgyűlésen a határozati párthoz hajlott, s a május 25-ki nagy ülésben tartott beszédében egyelőre az ország sérelmeinek s óhajításainak nem az uralkodóhoz intézendő feliratban, hanem határozati alakban leendő kifejezését támogatta. Későbbben meggyőződött Deák eljárásának helyességéről s az engesztelékenyebb politika hívei közé tartozott. Természetes, hogy gondolkodó s a jó, jobb és legjobb fölött lelkiismeretesen töprengő, komoly férfiúnak, az eszmék s érzelmek oly khaoszában, minő az országgyűlésen akkor, a lefolyt évtized felhalmozott keserőségeinek utófájdalmai s egy jobb jövő reményei közt hányatott kedélyekben uralkodott, nem könnyű dolog határozott pártállást foglalni, s nem is

volna kívánatos, hogy az, a ki magát még teljesen tájékozni nem tudta, a túlzott következetesség békói által, melynek politikában, az exigenciák tudományában, nem lehet helye, úgy meg legyen kötve, hogy teljes érett elhatározásra vagy hite szerint jobb belátásra s meggyőződésre jutva is, okvetetlenül azon az állásponton maradjon, hová az első belépés esetlege sodorta.

Ismerjük a magasztos lelkesülést, mely e rövid, 1861 április 6-tól csak augusztus 22-kéig tartott s ekkor feloszlatott országgyűlést kedvező eredményekre nem vezethette ugyan, — mert a bécsi kormány elfogult dölyfe még nem volt eléggé megtörve, — ehhez a történelem újabb nagy és komoly leczkéi voltak még szükségesek, — de a földolgozban teljesen egyetértő s csak a nyilatkozás formáira nézve megoszlott nemzeti képviselőtiszteletre méltó erő s elhatározottság magaslatán mutatta fel ország-világ előtt. Az igazolási kérdések, s Palóczy László és gróf Teleki László halála által előidézett tüntetések és gyászünnepek befejezése után, május 11-kén mutatta be Deák Ferencz nagyszerű felirati javaslatát, az államférfiúi bölcsesség, a kristálytisza eszmefolyam, és minden szükségest elmondó, minden feleslegest mellőző szabatos toll e remekművét. Ennek ellenében állott a másik párt határozati javaslata. Az alkotmányos vezérelvek mindkettőben ugyanazok voltak, csak a nyilatkozás módja felett tértek el a vélemények. E nézeteltérés folytán fejlődött ki ama nagyszerű mérkőzés a két árnyalat közt, mely egész június 5-kéig tartott, s a melyben a háznak majdnem minden jelentékenyebb szónoka: báró Eötvös József, Szalay László, Klauzál Gábor, Somsich Pál, Szentiványi Károly, gr. Andrássy Gyula, Gorové István, Lónyay Menyhért, Tóth Vilmos, Kazinczy Gábor, Bartal György stb. egyrészről, Tisza Kálmán, Nyáry Pál, Jókai Mór, br. Podmaniczky Frigyes, br. Simonyi Lajos, Révész Imre, Madách Imre stb. másrészről, a lehető legérdekesebb változatokban és színekben vettek részt, és a mely a parlamenti ékesszólásnak oly gazdag és fényes fegyverzetét mutatta föl, melyre a magyar nemzet örökké büszke lehet. Míg mások, saját kedvelt szakaik szerint a külügyek, (gr. Andrássy Gyula, br. Eötvös, Gorové), a

pénzügyek (Lónyay Menyhért), az ipar és földművelés (Klauzál Gábor) mezejéről szedték az ékesszólás babérait: Tanárky a nevelés és közoktatás ügyét választotta fejtegetése tárgyául, melylyel éveken át annyi ügyszeretettel foglalkozott, s azt mutatta ki, mily károkat tett a letűnt hatalom a nemzet szellemi s erkölcsi életében, mint irányozta a magyar ifjúság nevelését akkép, hogy önálló és szabad gondolkodású tudományos férfiak helyett felületes és szolgalelkű encyclopedisták kerüljenek ki a tanodákból, mint germanizálták az iskolákat, hogy az ifjúság egy idegen, a magyar génusától eltérő nyelv tanulmányozásától lenyügözve, hátramaradjon a többi tudományokban, mint hívták be e czélra az idegen doktorokat s professzorokat, kik silány fontoskodással örködték a tanulmányok betűje felett, mint hamisították meg Helasz és Róma klasszikusait s törültek ki azokból minden sort, melyből az ifjúság az önálló, a föláldozó republikánus szellemet elsajátíthatta volna, mint törülték ki a tudományok közül Magyarország történelmének tanítását, hogy a magyar ifjúság ne tudja, kik voltak ősei, ne ismerje, mit tettek azok: ne ismerje Mátyást, a királyok példányát, ne ismerje Hunyadyt, a hazafiúi önfeláldozás mintáját, s ne ismerje Zrinyit, a hősiesség s hátor elszántság e Leonidását; — azt akarták, hogy ezek helyett az osztrák históriát tanulják, a Ferdinándokét és Leopoldét, mintha annyit akartak volna, hogy felejtsük el apánkat, anyánkat, s őrizzük meg a hitelezők emlékét, kik apáink vagyonát megrontották. Osztrák nemzetiséget akartak teremteni, mi nem létezik, s hogy ilyet teremthessenek, először új és meghamisított osztrák történelmet kellett teremteniök, az osztrák történelem szomorú és sötét lapjait új álfénybe öltöztetniök, s előállott a Dumler, Büdinger, Hurter-féle stb. történetírók roppant serege, kik az udvari levéltárból nyert adatokkal igyekeztek meghamisítani a históriát; így hatván a nevelésre, azt remélték kieszközölni, hogy a tanodákban a §-szok halmaza által eltörpült lelkű ifjúság alkalmassá fog tétetni e §-szok bureauiban szolgálni. A szellem ily eltörpülése, a nemzet erkölcsének ily megrontása csak azért nem sikerült, mert e rendszer sokáig nem tarthatott. Hasonló erélyes hangon ostromozta végig a Bach és Thun

korszakbeli egyéb intézményeket is, az uralkodott kémrendszert, a jutalmazott árulás undok rendszerét, a házasságokat akadályozó, hosszú évekre kiterjesztett katonai kötelezettséget, a reánk oktroyált osztrák büntetőtörvény, sőt a különben jeles, de a nemzet géniusával ellenkező polgári törvény káros hatásait, a királyi fölség eszméje iránti kegyelet megingatását, a római író szavai szerint: «mundum hunc foedum, refertum vitiis, ubi nulla salus, nec pietas ulla.» — Hogy ily előzmények után Tanárky a határozatra szavazott, könnyű következtetni. Ha a felirattól sikert remélhetne — úgymond — azon perczen reá szavazna, de mivel azt nem remélheti s az időt nem találja alkalmasnak, hogy az Bécsbe felküldésék, kénytelennek érzi magát ellene szavazni. — Az ismert s folytonosan nyilatkozó bécsi szellem nem teszi hihetővé a felirattól várt jó sikert; nem fogják ott fel, mit tesz az, egy nemzet szívéből kivenni a tövist, s hogy vannak nemzetek, mint egyének, kik előbb választják a megsemmisülést, mint a megaláztatást. Nem pártolja a felírást, mert a várható sikertelenség a nemzet szívében az érzelemnek azt a nemét ébresztené föl, melynek megszégyenülés a neve, s ő erre alkalmat nyújtani nem kíván. A passzív helyzetet, melyben az ország van, oly állásnak tekinti, melyet ingyen, sőt a sikertelenség biztos tudatával földadni nem kíván, oly kártyának, melylyel nyerni óhajt, s így a felírást akkorra óhajtja halasztatni, mikor azt Bécsben is méltányolni tudják, nem pedig a «megvert reménynyel indulni csatába.» — TANÁRKY beszéde egyike volt a legradikálisabb nyilatkozatoknak, melyek ez országgyűlés viharterhelt egén mennydörgéskép felhangzottak, *egész* igazságokat mondott el, melyek elmondása oly bátor és rettenthetetlen hazafira mutat, ki meggyőződéseieért mindent merni s áldozni kész. A komoly, súlyos nyilatkozatok egyes passzusai azonban, melyekben a humoros gúny fegyverével élt, élénk derűtséget is okoztak, p. o. midőn a Reichsrath elméletét kigondoló osztrák államférfiak üres ábrándjait a mesebeli fiú álmaihoz hasonlította, «a ki egy kosár üvegedényt megvévén s azt lábai elé helyezvén, elszunnyadt, s álmodott szép álmokat, mint adja el az üvegeket két forintért, ezen nyer négyet, a négyen nyolczat, ekkor vesz sorsjegyet s nyer

roppant kincseket, — azonban, míg álmában küszködik, föl-rúgja kosarát, s az összetört cserepekkel eloszlik a szép álom.» A június 5-kén megtörtént szavazásnál tehát, hol Deák felirati javaslata 155 szavazattal 152 ellenében, tehát összesen csak 3 szótöbbséggel fogadtatott el, TANÁRKY a *nemmel* szavazók közt volt.

Másik fontos tárgya ez országgyűlésnek a törvénykezés ideiglenes rendezése, az úgynevezett «országbirói értekezlet» erre vonatkozó javaslata volt, mely a május 24-diki ülésben került szőnyegre. TANÁRKY Gedeon az ez ügy megfontolására kiküldött bizottságba Klauzál Gáborral, báró Eötvös Józseffel, Szalay Lászlóval, Nyáry Pállal, Lukács Györggyel, Bartal Györggyel, Tisza Kálmánnal és Papp Mórral együtt lett beválasztva, 230 szavazattal. — E tárgyban már, mely a június 21-diki ülésben került eldöntés alá, Deákkal szavazott.

A hajthatatlan országgyűlés feloszlattatott. A következők egyelőre azoknak adott igazat, kik a felirat sikerét kétségbe vonták, de abban nem volt igazuk, hogy a közeledés egyetlen lehetséges módját elfogadni nem akarták, mely mégis lehetővé tette, hogy az ország panaszai s óhajtásai kedvező körülmények közt figyelembe vétessenek azon a helyen, honnét egyedül jöhetett az orvoslás. A sikertelen, de lelkes országgyűlés működésének méltánylását helyesen bizta gróf Andrássy Gyula, akkor országgyűlési alelnök, 1865-dik évi december 21-én tartott megnyitó beszédében, «az igazságos utókorra, mely nem az eredmény szerint ítél csupán, hanem az adott helyzet nehézségeit is tekintetbe veszi, mely nem csak a közvetlen sikeres alkotások, hanem a férfias védelmek is tart fenn helyet a történelem érdemlapjain.»

Ugyanez évben a gróf Károlyi István főispánsága alatt új, bár ezúttal rövid életre ébredt Pestmegye, január 5-ikén tartott tisztújító gyűlésén főjegyzőségével tisztelte meg TANÁRKY Gedeont, s alkalmat adott neki ügyes, erélyes tollának hatalmát kifejteni. Ez időben fogták el Drezdában a Franciaországból odajött gr. Teleki Lászlót, s kiszolgáltatták őt az osztrák kormány tetszés szerinti kegyelmének vagy bosszujának, a mi — noha ő felsége, a császár bizonyos föltételek mellett szabadságát visszaadta, s ez által a felháborodást

tetemesen enyhítette, mégis nagy vihart idézett elő az akkor már szabadon mozgó s nyilatkozó megyékben. Pestmegye is, a hangadó központi törvényhatóság, szükségesnek tartotta nyilatkozni a kényes és izgató ügyben, s TANÁRKY készítette el a megyei határozatot, mely a január 7-diki megyei közgyűlés jegyzőkönyvében olvasható, s melyet, mint erőteljes eszmejárásának s nyelvének egyik szép példányát, egy részében felmutatok:

«Alig hangzott el a távirda sodronyának rezgése, mely gróf Teleki Lászlónak a szász kormány által lett elfogatását s az osztrák hatalom kezeibe lett kiadatását jelenté: Európa, sőt a polgárosult világ összhangzó szózata az elítélés kemény hangján röpíté vissza ugyanazon sodronyokon az érdekllett hatalmak füleibe, hogy e tény a nemzetközi jognak gyáva megsértése. Pestmegye közönsége nyíltan kijelenti, hogy a mivelt világ ítéletében osztozik. Kijelenti, hogy a nemzetközi jogok e megsértését semmi szerződésre hivatkozás ki nem mentheti, sőt az ilyenmű szerződések, ha léteznek, megsértése a nemzetközi jogoknak. A történelem évezredes lapjai bizonyítják, hogy a legyőzöttek menekülési jogát s az államok részéről a menekültek megtűrésének kötelességét a nemzetek egymás közt elismerték, és szentesített nemzetközi jogul tisztelték a legrégibb időktől kezdve napjainkig, mint szükséges korlátját a néha talán erőszakos s igazságtalan hatalomnak; mert különben a győztes jogánál fogva végtelenül üldöztetnék a legyőzött, s a győzelem szerencséjének változandósága megörökítené a pártok kölcsönös irtó háborúját. Az Alcibiád, Themistocles, Arisztid történelme mutatja, hogy az ó-kor klasszikus nemzetei szintűgy tisztelték e jogot, mint az akkor barbároknak nevezett persák, úgy a középkor harczias népei, mint az újabb századok nemzetei. E menekjognál fogva türte Lengyelország Rákóczyt, Franciaország Bercsényit s társait, a török szultán Tökölyt, sőt maga az osztrák kormány is eltürte a fegyveresen letartóztatott lengyeleket, s napjainkban a már haldoklónak tekintett török birodalom, fegyverére hivatkozott, midőn tőle e jogának megsértése a hatalom hangján követeltetett. — Hogy a szász kormány a történelem nem ezen lapjairól vett tanú-

ságot, hanem Drakul vajdát vette példányúl, ki Hunyadit, a menekültöt letartóztatta, és azt a hatalmat, mely a menekülő Lafayettet börtönbe záratta, sőt ezen példányokat az által, hogy az elfogott menekültet az üldöző kormánynak kiszolgáltatta, a nemzetközi jog megsértésében még túlszárnyalta, csak mély szomorúsággal tölti el a polgárosult világot s arra a meggyőződésre vezérli, hogy oly állam, melynek kormánya az államiság morális erejével nem bír, a nemzetek nagy családjában nem tölti be hivatását, s elenyészte a nemzetek örömeire szolgál, mint napjainkban az apró, önállástalan s tehetetlen olasz államoké. S ha az Istenség titkos könyveinek betűiben az volna megírva, hogy a nagy és dicső német nemzet az idők folyamában egy nagy egészszég forrjon össze: bizonyára a netalán menekülési joggal élni kívánó legyőzött kormányok férfiai e hon kebelében biztos menhelyet találnának s a magyar nemzet még a szász kormány férfiai irányában sem fog élni a visszatörítés fegyverével, mert e nemzet minden tagja bír erkölcsi erővel: tisztelni a szerencsétlenek jogait.»

A megyei határozat szövege, mely, mint láttuk, TANÁRKY rögtönző tollának nagy becsületére válik, következő, a legközelebbi jövő eseményei által érvényre juttatott nagy igazság kimondásával végződik: «Ha a harcok s az azokat követő súlyos évek csapásai tanúságot adtak a győztesnek, hogy a hatalomnak alapja nem a nyers erő, hanem a nemzet bizalmában rejlik, mely bizalom csak a sohasem ingadozó s valósággal őszinte alkotmányos kormányzatnak lehet gyümölcse: s ha a nemzet tanúságot vett, hogy e hont a nemzet morális ereje s a nemzetiségi, vallási, osztályi s minden más érdekeket a hon közjavanak alárendelő nemzeti összeforrás mentheti meg s emelheti föl: úgy a lezúgott viharok, s a börtönök és bujdosás szenvedései a kibékülés nagy napján feledékenységbe fognak temettetni.»

Megyei főjegyzősege azonban, melynek ily fényesen megfelelt, nem sokáig tarthatott. Az országgyűlés fölösztatása, a provizórium behozatala s az ellenszegülő megyék szétveretése után ő is lemondott díszszel viselt hivataláról, a főispán, gr. Károlyi Istvánnal, Nyáry Pál és Beöthy Lajos alispánokkal,

s az egész tisztviselői karral együtt, és visszavonult a szerény magánéletbe, folytatni a passzív ellentállást s a hasznos működést azon téren, mely lelkes tevékenységének nyitva maradt. Folyvást buzgó részt vett az egyházi s iskolai ügyekben, mint a nagykőrösi reformált egyház főgondnoka, s a dunamelléki egyházkerület világi tanácsbírája, — s részt vett az 1863-dik évi inség enyhítésére irányzott megyei s községi intézkedésekben, valamint minden körébe eső egyleti s társadalmi ügyben.

IV.

De, mint minden beteg állapot, a provizórium is lejárt a dicstelen pályáját. Az egészség megifjodott ereje, s a gyógyulás örvendetes jelei kezdtek mutatkozni. A fejedelem szíve s meggyőződése és a loyális nemzet fokonkint közeledtek egymáshoz, s az országgyűlés 1865. deczember 14-ikén összehívott. Hogy az országgyűlés, kezdetén s első éveiben TANÁRKY részt nem vehetett, kétségtől mindenki által sajnált esemény volt. Ő az országgyűlés előtt közzétett s nagy föltűnést keltett programjával már határozottan a Deák párthoz csatlakozott, de ennek folytán a nagykőrösi választásnál meg is bukott.

Az 1865-diki választásoknál a közvélemény erős ingadozását látjuk. Kellő pártfegyelem s hatás hiányzott; központi bizottmányok alakultak ugyan e célra, de nem voltak képesek erélyesen és sikeresen irányozni a meg nem állapodott közvéleményt. Leglényegesebb különbség volt azonban az 1861-diki s 1865-diki választások közt, hogy 1861-ben, az országgyűlést megelőzőleg nem léteztek pártok, s minden hazafi egyszerűen 48-as volt, vagy legalább annak vallotta magát; azon az országgyűlésen azonban kifejtett a felirati s határozati pártárványt, s az 1865-diki választások már készen találták a két pártot. S habár 1861-ben a Deák-féle második felirat elveiben az egész országgyűlés összeolvadt, s a határozati párt maga is megdőbbsenve az általa követett út következtől, saját többségétől megszökött, s a felirati és határozati pártok értelme és jelentősége látszólag meg-

szünt: azért a két politikai pártáryalat az eszmékben s érzelmekben folyvást élt, sőt egy, minden áron, a jogfolytonosság árán is kibékülni akaró párt is létezett. Ezt mindenki tudta, érezte, s így a választási pártalakulásoktól nemcsak a személyes érdem és tehetség, hanem a külön politikai pártállás, a finomabb politikai vélemény-áryalatok is tekintetbe vétettek, és sok helyütt döntő szerepet játszottak. TANÁRKY is, bár érdemei s tehetségei ellenfelei által is elismertettek, Nagykörösön megbukott, más helyütt pedig akkor már föl nem léphetett. De ő e miatt nem csüggedt; neki a tevékenység, a közhasznú cselekvés életszüksége volt; heverni, tespedni soha sem tudott.

«Deus nobis haec otia fecit» gondolta magában, s elmaradván a törvényhozás asztalától, visszavonultságában az irodalom ekkorig általa kevésbbé mivelt mezejére lépett: elővette s megérlelte régibb tanulmányait, és megírta jeles művét, alapos történeti búvárkodás, mélyre ható politikai fölfogás s élesen bonczoló ész zamatos gyümölcsét, melynek czime: *Magyarország helyzete az európai államrendszerben*, mely Pesten 1867-ben látott napvilágot s nagy nyolczadrétben 205 lapra terjed. S ez oldalról csak gratulálni lehetett választási vereségéhez; mert nagy tehetsége egy időre az irodalom fővenyére menekült, melyre alapos és részletes tanulmányainál fogva teljesen hivatott volt, s ha a politikai pályán szünete nincsen, aligha lesz író, s képviselői elfoglaltsága mellett alig lép arra a térre, melyen most enyhülést keresett, s nagyratörő szellemének hálás mezőt talált. Ez általános nagy méltánylással fogadott művének köszönhetne főkép, hogy 1867. január 30-kán a magyar akadémia levelező tagjává választatott, sőt ennek köszönhetne nagy részben, hogy a műben saját kedvelt eszméit s meggyőződéseit reprodukálva találó s a mélyebben gondolkozó agyvelőket magasan értékelő br. Eötvös József, cultus- és közoktatási miniszter őt egyik államtitkárává választotta.

A munka XI fejezetre oszlik, melyek tartalma következő: I. Elmélet. II. A magyar állam alakulása. III. A magyar királyság miért nem alakúlhatott tartósan nagy állammá? IV. Nyugoti hatás. V. Keleti hatás. VI. Az ozmán hatás

következményei. VII. Az osztrák uralom hatása s következményei. VIII. Az utolsó forradalom okai. IX. Az osztrák állammali szövetkezés eredménye. X. A nemzet jövője. XI. Politikánk iránya. — A nagy feltűnést keltett tanulmánynak, mely magasan áll az ephémér politikai röpiratok s elmefuttatások színvonalá felett, bővebb ismertetését s bírálatát hozták a Sürögöny 1867-ik évi folyamának 8., 10., 14., 19., számai és Szilágyi Sándor tisztelt társunktól, ez annyira illetékes bírálótól, a Pesti Napló ugyanazon évi folyamának 1. 2. 5. 6. 7. számai. Minél ritkábbak valának az e nemű, mélyebbre ható politikai művek irodalmunkban, hol az olvasni való tömeget részint költészet s a költészet fajai során túlnyomó arányban lyrai költészet, részint pedig felületesebb napi politika, napi érdekek s főleg pártérdekek felszólalásai képezték, melyeknek hatása is csak rövid pillangó-életű s becse aránylag csekély lehetett: annál nagyobb hatást kellett ébresztetni ily magasb szárnyalású s állandó és szilárd elvekre fektetett s a történelem nagy tanúságaira alapított politikai műnek. Nem a mulékony napi érdekeknek s nem az egyoldalú pártérdekeknek szolgált TANÁRKY e munkája, s ma is épen oly tanulságos, oly érdekes, oly becses, mint volt megjelenése idején, s bár kisebb kiterjedésű, méltán sorakozik br. Eötvös «*A XIX. század uralkodó eszméi s a Nemzetiségekről*» irt műve, Wesselényi *Szózata* s a *Balítéletek*», az irodalom e nemének legkitűnőbb példányai mellé. — Említett ismertetője a Sürögönyben annyira kimeríti mindazt, a mi méltó dicséretére mondható, hogy legjobban vélek cselekedni, ha e véleményt magamévá téve, majdnem szóról-szóra reprodukálom. «Ha bár nálunk» úgymond a bíráló «a napi érzületekre és szenvedélyekre nem ható művek iránt közöny uralkodik, s a politikusok legnagyobb része műkedvelő, politikai sportúzó, ephémér jelszavakkal harczoló, de mélyebb hittel s meggyőződéssel nem bíró emberekből, vagy ha a jobb fajtát akarjuk is említeni, légvárak után epedő nemes ábrándozókból áll: a gondolkodó fők előtt nagy érdemmel kell birni TANÁRKY munkájának, e valódi nyereségnek mondható műnek, mert ez alapos, mélyreható, habár némely állításaiban vita alá eshető történeti politikai tanulmány; mert a történet fáklájának

sugaraival megvilágítja hazánk helyzetének több oly mélyében fekvő, elrejtettebb üregét, hová a felületes politika üzöi behatni nagyon is kényelmesek, igen nehéz munka lévén előttök: leszállani amaz üregekbe, felkutatni s megvizsgálni ama rejtett okokat s viszonyokat, melyek a nemzetek fejlődési történetére döntő befolyással vannak, s melyektől a nemzetek sorsa épen úgy függ, mint egyes embereké függ azoktól a szellemi s anyagi sokféle körülményektől, melyek közt születtek s neveltettek. Csak az államok physiologiájának s történetének mély és alapos vizsgálata képesíthet arra, hogy valaki hazájának valóban jó tanácsot adhasson, melyet pusztá elméletekből, s a szív bármily szép, nemes ösztöneiből s vágyaiból meríteni nem lehet. «TANÁRKY műve ily irányban készült s ahhoz a fajtához tartozik, melyből irodalmunk csak minél kevesebbet mutathat fel.» Nem akarom emlékbeszédemet megtönni kivonatokkal e jeles munkából, melyek szerző nézeteit legjobban illusztrálhatnák, ez hálátlan munka lenne, mert az egész munka jeles s nincs benne elhanyagolt, felületesen dolgozott rész; annyit azonban el kell mondanom tartalmának ismertetésére, hogy élesen figyelő szemmel, s bíráló és pedig sokszor merészen bíráló, s a napi véleményeket épen nem kimélő ítéllettel megy át hazánk egész történetének kimagasló pházisain, elkezdve őseink Ázsiából kijövelete s államalapítása korától a legújabb korig, kiváló figyelmet fordítva azokra a mozzanatokra, melyek befolyásukat maig is gyakorlják s jelen állapotainkra s most és jövőben követendő politikánkra vonatkoznak. A kérdések, melyeket megfejtésre magának kitzúz, a következők: 1. mely okok eredményezték, hogy nemzetünk bevándorló, aránylag csekély száma, rövid idők folytán a középkori államokhoz mérve, aránylag nagy államot volt képes Közép-Európában alapítani? 2. Mi az oka mégis, hogy ez állam, terjedelemben és másképp is oly megállapodást nem birt szerezni, mely egy nagy állam állandóságához szükségeltetik? 3. S miután ez nem történt, kényszerítve volt-e a Habsburg-dynastia uralma alatt, önfentartási ösztönnél fogva, a szomszéd nyugoti tartományokkal a fejedelem személye által összetartott államszövetségbe lépni? 4. Megcsalta-e ez önfentartási ösztön? 5. S ha nem csalta

meg, mert annyi viszontagságok után is él a nemzet állam-egyéniiségének öntudatában, van-e világtörténelmi oka ezen jelenségnek, vagyis, bevégezte-e misszióját e nemzet? 6. S ha be nem végezte: mi a teendője jelenben?

Említett fejezeteiben, a magyar állam alakulására vonatkozólag, néhány nagy vonással ecseteli Európa viszonyait a IX-ik század elején, midőn őseink kelet felől bevándoroltak, s kimutatja, hogy ez idő, melyben Oroszország még nem volt megalapítva, a keleti császárság elgyengülve, Németországon s Itáliában dült és zilált állapotok uralkodtak, fajunk honfoglalási s államalakítási vállalatára nézve a lehető legkedvezőbb volt; sokkal kedvezőbb, mint néhány évtizeddel előbb. Nagy Károly életében, vagy néhány évtizeddel későbben, az Ottók és Komnénok korában lett volna. Annak okát, hogy az új magyar királyság tartósan nagy állammá nem alakulhatott, a foglaló fajt számban túlhaladó vegyes népségekben látja, melyeket beolvasztani nem volt képes, mint ezt Britannia és Gallia tette saját népeivel, mert a fajok e tarka sokfélesége az állam teljes és szoros megszilárdulásának folytonos akadályául szolgált, s ehhez járult az ország kedvezőtlen földirati helyzete. Azután a nyugot s kelet által honunk történeti fejlődésére gyakorolt hatást elemezi. Nem estünk a kelet tespedésébe, mert a nyugoti hatás állandóbb s erősebb volt, s bevonattunk a nyugoti civilizáció áramlatába; de a német elemek reánk súlyosodása állami függetlenségünket folyvást veszélylyel fenyegette. Élethíven rajzolja nagy Hunyadi Mátyás királyunk küzdelmeit e vészes irány ellenében s kifejti az okokat, melyek miatt nem sikerült neki tartósan megállapítani az önálló magyar birodalmat; s kifejti a nyugottal való szövetkezés szükségét, a melyért állami egyénisége egy részét, ha nem is jogilag, de tényleg kénytelen volt áldozatul hozni. Igen tanulságosan s mély ítéllettel írja meg a következő fejezetekben az okok s következmények ama végzetes lánczolatát, a mely végre is az önálló magyar állam bukásához vezetett Mohácsnál, kiemelve az átkos pártoskodást, az önző és dölyfös oligarchia bűneit. A nyugotról jövő védelem és szövetség elfogadásának szükségét s előnyeit kifejtvé, abban concludál: hogy létezésünknek egy, de biztos föltétele:

csatlakozni kölesönös őszinte szerződések által nyugodhoz. Történet-bölcseleti tanulmányának végeredménye annak megállapítása, hogy politikánk egyedül helyes iránya nem lehet más, mint a melyet pozitív törvényeink is a *pragmatica sanctio* alapján előnkbe tűznek, s melyre nézve vezérszövetnekül világol előttünk őseink bölcös politikája. Kárhoztatva, elítélve a bécsi centralisták botor tanait, Deák ismert politikáját hirdeti, azokat az elveket, melyeket hazánk e bölcse a kiegyezkedés alapjaiul vett, hogy t. i. azokkal a nemzetekkel, melyekkel egy uralom alatt élünk, szorosb nemzetközi szövetségbe lépjünk, barátságosan elintézzük közös viszonyainkat, lehetőleg biztosítsuk érdekeinket, s törekedjünk Ausztria magasb politikája vezetésébe aránylagos befolyást szerezni magunknak, és igyekezzünk megszabadulni ama tévhitől, hogy elég vagyunk magunk magunknak.»

Szilágyi Sándor is, bár egyes állításaival nem ért egyet, magasztaló ismertetést ad a kétségkívül nagy politikai tehetségnek ez első s a mit csak sajnálattal említhetünk, egyetlenegy nagyobb irodalmi művéről. Igen figyelemreméltó jelenségnek mondja azt, mely tele van eredeti eszmékkel s magvas gondolatokkal, alapos véleményekkel s mindezeknek logikai lánczolatát képezi. Élesszemű bíráló s e mellett higgadt, szenvedélyektől soha el nem kapott államférfi nézeteit találja a munkában, mely irodalmunk egy lényeges hiányát pótolta megjelenése idejében, s hozzátehetem, pótolja még ma is. Semmit se állít könnyelműen, mindenütt okát adja felállított véleményeinek: sem elfogultsággal, sem felületességgel nem vádolható, lelkiismeretesen bírál, gondos tanulmányozás és észlelés alapján, a tények összefüggésének vizsgálása által szerzett magának erős meggyőződést, s önálló és korlátlan függetlenséggel írja meg azokat: nem vesztegeti meg sem az őt megelőző írók tekintélye, sem a képzelet heve s csillogó eszmék varázsa. Nagy érdeme többek közt, hogy csak alig-alig (talán csupán Nagy Lajosra nézve) esik abba a hibába, hogy a mai, divatos politikai elveket állítja föl vezérszempontokul a múlt idők bírálatában, s minden kort a maga saját jellegéből ítél meg: és e részben valódi úttörőnek mondható. Munkája eszmékben gazdag; nyelve

tiszta és határozott, véleményei iránt kétséget fenn nem hagy, rendezett főhöz illő szabatossággal, homályt és félreérthetést kerülve, gyakran röviden, de mindig világosan fejezi ki magát. Másik főérdeme könyvének a helyes beosztás; megtartja a kellő arányokat s csak ott tér vissza a már elmondottakra, hol az okvetlenül szükséges, s azt emeli ki különösen, a mi a dologra szorosan tartozó. Nagy vonásokkal, történetirői magaslatról, *sine ira et studio* jellemzi az uralkodókat s azok tanácsosait, Nagy Lajos, Zsigmond, Hunyadi Mátyás királyainkat, az osztrák házbeli fejedelmeket s a magyar nemzeti mozgalmak hőseit. De főkép a 7-ik fejezettel kezdődik a munka legkitünőbb része, hol anyaga már gazdagabb, forrásai bővebbek, s az elemzésre, részletezésre biztosabb tere nyílt. Itt tárgyalja a Habsburg-ház uralmát s ennek hatásait és eredményeit, a beolvasztási törekvéseket, a passzív ellentállást, a meddő, de szükséges gravaminális politikát. Szerző a nyugathoz csatlakozás erős meggyőződésű híve. A legérdekesebb kérdésre: van-e nemzetünknek jövője? határozott igennel felel, s e hitét nem üres ábrándokra, hanem tényekből levont erős érvekre alapítja, és ez által vigasztaló hatással van magyar olvasójára, ki megnyugodva s fölvilágosítva teszi le kezéből a becses tanulmányt.

Szóval, TANÁRKYT ez egyetlen nagyobb műve, történelmünk egyik jelesb művelőjeül tünteti föl, s méltóvá tette, hogy a történelmi társaság bizottságának előkelő tagjai közt üljön helyet, s annak elnöki székét is gyakrabban foglalja el. Jól megérdemelte, hogy első föllépésének sikere oly fényes volt. Mint már említém, báró Eötvös oly nagyra becsülte a könyvet, hogy szerzőjét államtitkárról hivatva meg minisztériumába.

V.

Midőn az 1848-iki alkotmány a felelős nemzeti kormánygyal, mely annak leglényegesebb része, Deák Ferencz bölcs kezdeményezése folytán, ki az Ausztriára nézve kényszerítő körülményeket fölhasználta, de azokkal vissza nem élt, csak-

nem teljesen helyreállított s a koronázás kibékítő ténye megtörtént: a mi Eötvös Józsefünk, ki már 1848-ban a rövid, eredménytelen fény idején, kultusz- és közoktatási miniszter volt, másodizben vette át e tárczát az 1867-diki Andrássy-minisztériumban. Kinek lett volna méltóbb helye e polczon, mint az átalakult kormányforma, a parlamentarizmus, a felelős minisztérium e leghívóbb, s egyik legékesebben szóló apostolának, a nemes idealizmus e majdnem szentnek mondható képviselőjének, kinek kora elvesztése fölött, ha eszményi alakjára visszagondolunk, ma is szemeinkbe szökik a fájdalom könyve. Eötvös, a bárói czímmel bíró, de azt alig-alig használó, valódi fölvilágosodott democrat, ki már 1848-ban oly férfiakat gyűjtött maga körül, mint idősb *Szász Károly*, a mi Szász Károlyunk atyja, Erdélynek akkor egyik legtiszteltebb tekintélye s legnagyobb tudósa és szónoka, *Lónyai Gábor*, *Fabrizy Samu*, *Papp Endre*, *Balassa János*, *Csausz Márton*, *Szőnyi Pál*, ezúttal is oly férfiakból szervezte őrseregét, kik nem a születési, hanem kizárólag a szellemi arisztokracziához tartoztak. Államtitkáiraivá TANÁRKY GEDEONT s *Joannovics Györgyöt*, tanácsosaivá, *Szász Károlyt*, *Gönczy Pált*, *Molnár Aladárt*, *Hegedűs Kandidot* stb. kérte föl, s alkalmazta minisztériumában *Szilágyi Sándort* s több jelesünket.

Mint már említettem, ama nehéz párt- és kormányalakítási küzdelmeken, melyek között az 1865-iki december 10-ére összehívott országgyűlés kezdetén vergődtünk, részt nem vehetett TANÁRKY, s már csak akkor érkezett a küzdőhomokra, midőn a kiegyezés, Deák bölcs vezetése alatt, a körülmények s lehetőségekhez képest elég gazdag és szerencsés eredménnyel ki volt víva s a koronázás, mint a kiegyezés szent betetőzése, végrehajtatott. Már ekkor könnyű volt megválasztani pártállását, nem mint 1861-ben, midőn még lelkiismerete s meggyőződése némileg ingadoztak a szigorú jogos tér, s az opportunitás követelményei, a puritán jellemű ember s a bölcs és körültekintő politikus teendői között.

Mint kinevezett államtitkár, s e minőségben a miniszter helyettese, szükségét érezte, hogy az országgyűlésen jelen

lehesse, s a közoktatási minisztérium nézeteit s törekvéseit, melynek támogatására vállalkozott, kötelessége szerint, bár sohasem meggyőződése ellen, támogathassa. Hódmezővásárhely, a nagy alföldi magyar mezőváros tette jová, a mit Nagykörs, általa két ízben képviselt szülő városa, ezúttal elmulasztott. Mint diadalmasan megválasztott hódmezővásárhelyi képviselő 1867. június 22-ikén mutatta be megbízó levelét, a mit az országgyűlés kormánypártja élénk éljenzéssel fogadott. Ezentúl szorgalmas látogatója volt az üléseknek, s hiven képviselte a netalán távollevő minisztert. Fölszólalásai nem voltak gyakoriak, leginkább csak a közoktatási budget tárgyalásában s Hódmezővásárhely érdekeire vonatkozó kérdésekben vett részt, indokoló, magyarázó, fölvilágosító, rövid, mindig talpra esett, s a szeget fején találó beszédekkel, követve az elnök, Szentiványi Károly által székfoglaló beszédében foglalt irányt: «A haza, melynek nevében s érdekében összegyűltünk, nem hosszú szónoklatokat, hanem üdvös cselekvést vár tőlünk». Tartott azonban alkalmilag nagyobb szabású beszédek is, p. o. 1867. december 13-ikán a 188-ik országos ülésben az államadósságok iránt Ausztriával kötendő egyezmény tárgyában. Ausztria pénzügyi politikája s az államadósságok kérdése tanulmányainak már régibb tárgya volt, melyről az akadémiában is szolott, s e téren oly otthonosnak érezte magát, hogy nemcsak döntő érveket halmozott egymásra, hanem — a mit ritkán mutatott föl — humort is fejtett ki, s jóízű élvezetet nyújtott hallgatóinak. Élénk színekkel rajzolta az osztrák pénzügyi politika múltját, élesen látó történetirői szemmel nézett végig annak változó időszakain, érdekes históriai adomákkal fűszerezte előadását; azt tűzte ki feladatúl, hogy a külügyi politikát s azzal folyvást karöltve járó pénzügyi politikát, melyet meg nem gátolhatunk, alkotmányossá s olyanná tegyük, mely a mi érdekeinknek is megfelel; a perczet, hogy e nehéz kérdésnek szemébe nézzünk, eljötnék s helyesen választottnak találja, s bár nem lát rózsás jövőt az ország előtt s meg van győződve, hogy nehéz küzdelmeknek nézünk elébe, mégis oly reményben, hogy Ausztria külpolitikájára nézve más irányadás lesz lehetséges az által, ha az alkotmányosság

nálunk is, és túlról is, s a hatalomnál is megszilárdul — a létező rosszak közül a kevésbbé rosszat, t. i. a terhes egyezményt, mint az a törvényjavaslatban ajánltatik, elfogadja. Hogy azonban e terheket elbírkuk, erre szükséges föltételekül látja, hogy béke legyen kívül s béke legyen köztünk a nemzetiségek, felekezetek és országos pártok között, s folytonosan oly kormánynyal legyünk megáldva, mely eszélyes, de nem félénk, bátor, de nem vakmerő, s ha minden ember megteszi kötelességét.

Ily munkaerőt, ily kiváló tehetséget természetesen a törvényhozó testbe is időről időre s összesen nyolcz izben beválasztott a jól megérdemelt közbizalom, s ha olykor a pártérdek kizorították is előbbi helyéről, mindenkor találkozott oly választókerület, mely szerencsésnek tartotta magát öt megnyerhetni a maga képviselőjére. Az 1865—7-diki három év leteltével a szélsőbali elemek által, melyek az alföldi nagy magyar községekben többnyire túlsúlylal birtak, ismételve kizorítottak. Sem szülővárosa Nagykőrös, sem Hódmezővásárhely nem akarta az államtitkárt, a Deák-párt s majd a «szabadelvű» nevet viselő kormánypárt erős hívét, képviselőül, s TANÁRKY, ha az országgyűlésen helyét megtartani óhajtotta, a királyhágóntúli országgrészre szorúlt, mely annyi bukott kormánypárti jelöltnek volt biztos menhelye, — honnét, ugyanis Szászvárosból 1869-ben, a naszódi kerületből pedig három izben, úgymint 1875-ben, 1878-ban s 1881-ben, végre Illyefalváról 1884-ben választatott országgyűlési képviselővé, miután 1881-ben Nagykőrösön, 1884-ben pedig Halason és Makón, a szélső balpárt ellenében kisebbségben maradt, bár ez utóbbi helyen igen erős pártja volt, mely őt lelkesen fogadta s ünnepelte, és iránta táplált kegyeletos érzelmének s rokonszenvének még évek múlva bekövetkezett halála alkalmával is, a ravatalára diszes küldöttség által hozott koszorúiban s emlékezészlóban adott megható kifejezést, mely jelvényeket hátrahagyott családjá kétségkívül legkedvesebb emlékei s kincsei közé fog számítani.

Az éppen említett utóbbi országgyűléseken hasonló szerepet vitt, mint az 1867-ikin. Báró Eötvös életében, ki saját eszméit s intézményeit önmaga legjobban s legékesszólóbban

védelte, a nemes munka által fölemésztett életerejé végső lobbanásáig, valamint később, Trefort Ágoston alatt, ki mindenütt jelen lenni, s minden megtámadójával eszmepárbajt vívni szeret is, képes is; nem volt annyi alkalmja a kultusz- és közoktatási kormány védelmére szót emelni, mint 1871. februártól fogva, midőn az új kultuszminiszter még nem lévén eléggé tájékozva az átvett tárcza ügyeiben, képviselőjévé a tárcza költségvetésének tárgyalására államtitkárát jelentette be. E feladatnak a legjobban felelt meg, a költségvetés minden megtámadott tételét ritka kitartó erélylyel s ügyességgel védelmezte, az alaptalan támadásokat visszaverte, az alaposaknak talált módosításokat pedig, szenvedélyt s makacsságot nem ismerő loyális készséggel elfogadta, s a tárcza minden ágában oly jártasságot tanúsított, melyet minden párt méltányolva ismert el. Közben-közben, egy-egy fontosabb s nagyobb horderejű elvi kérdés fölmerülésénél, nagyobb s maradandó becsű szónoklatokat is rögtönzött. p. o. a törvényhatóságok szervezése s erre vonatkozólag a nemzetiség kérdésében az ellenzék különféle árnyalatainak támadásaival szemben.

E kitünő beszédben, mely egyike a legszebb parlamenti nyilatkozatoknak, az államtitkár ékesen és erélyesen fejti ki többek közt nemzetiségi politikáját. A magyar politikai szempont, úgymond, melyből a kormánynak a köztörvényhatóságok szervezéséről szóló törvényjavaslata kiindult, egész a lét és nem lét fogalmáig elmenve, az, hogy a lét: czélja önmagának, s annak, a ki létezik, joga is van élni, és mert a magyar állam létezik, ennek is joga van élni, ha pedig joga van élni: joga van azokat a biztosítékokat is megszerezni magának, melyek életére szükségesek. A magyar állam alapja a magyar nemzet, s a magyar kormány, míg Magyarország létezik, ezt az alapot nem nélkülözheti. Egész politikájának, minden törvényjavaslatának, melyet a ház elé terjeszt, czélja csakugyan nem lehet más, mint ezen állam megvédése s biztosítása. Nem lenne a tanácskozás teljes, ha a nemzetiségi politikát érintetlenül hagynók, azonban nincs tisztában magával az, ki e kérdést, úgy mint minden kérdést, saját czéljaira iparkodik kizsákmányolni. Egről bizonyosak

lehetünk mindnyájan, és ez az: hogy e földön, e területen, melyet ma Magyarországnak nevezünk, csak úgy, és csak az esetben állhat meg a szabadság folytonosan, ha itt a magyar állam egysége föntartatik. Minden más kombináció mellett, jöjjön az bármily federalisztikus alakban és legyen az bármely más hatalom által föltételezve, a szabadság lehetetlen azért: mert a nemzetek egy nagy részét, a nemzetnek legfontosabb részét folytonosan kontumacirozni kellene, a hol pedig folytonos kontumacirozás létezik, ott valódi szabadság nem létezhetik. Ezeket Mocsonyi úr elfelejtette megtalálni, mert nem akarta megtalálni. Felállította az elméletet, hogy a parlamenti kormány a többség abszolutizmusa, de ez az elmélet nála csak czukorjegecz, mely valami ismeretlent takar, s mit azok a szélsőbali képviselők sem ismernek, kik azt, nem mondja hogy lenyelték — mert ez sem volna udvarias kifejezés — hanem még nagy örömmel izlelték meg. Ez a föllített elmélet egy ékes boríték, mely egy váltót rejt magában, a melyet Mocsonyi Sándor részben vagy egészen honoráltatni akar, s illetőleg, ha lehet, követelni fog. Nem tudjuk, ki van-e töltve ez a váltó, nem tudjuk, mi van arra írva, s már készek volnánk e váltót honorálni» stb.

Azután, Irányi Dánielnek válaszolva, ki az általános szavazat mellett emelt szót, ezen kockáztató elméletre teszi megjegyzéseit. Az általános szavazat szerinte, oly rejtély, melynek gyakorlati hatása nincs még megfejtve, nincs megfejtve különösen az, hogy az általános szavazati jog, a parlamenti kormány és az örökös dynastia összeférhetnek-e egymással? Franciaországban megtették a kísérletet, de még nem tudjuk, mi lesz annak következménye. Szerinte az általános szavazati jog kizárja úgy az örökös monarchiát, mint a parlamentarizmust, megállhat egy republikában, a mely kicsiny és olyan fekvésű, mint Schweiz, megállhat Észak-Amerikában is, mert ennek még van oly mértékű konzervatív ereje, mely más államnak nincs, s oly roppant territoriuma, melyen még több millió ember elférhet, hol tehát a társadalmi összeütközés majdnem lehetetlenség. De hogy örökös monarchiában és parlamenti rendszer mellett az általános szavazati jog megállhat-e, az még a jövő talánya. De ha meg-

állhatna is magára az államra nézve: alig állhat az meg kisebb körben, a municipiumban és a községben. Itt mulhatatlanul s kikerülhetetlenül a tömeg kezébe adja a hatalmat; a tömeg pedig — és itt a tömeg alatt nem akar turbulens tömeget érteni — ha érzi hatalmát és a társadalomban nyomatékos befolyását, csaknem bizonyos, hogy a közérdekek az ő érdekeinek alá lesznek rendelve. Az általános szavazat-jogot tehát nálunk is ép a municipiumok s községek terén megkísérteni több volna, mint merénylet, s legalább még most, öngyilkosság volna. De az elmélet, mely tisztán állítja föl az elvet, ezzel nem gondol. Szerencse, hogy politikában a theoretikusok még ritkán vívtak ki eredményt. Az utolsó angol parlamenti viták jutnak itt eszébe, hol hasonló érvelések használtattak, mire Lowe röviden azt mondá: «ignava ratio»; azaz, ha egy nemzet a maga erejének s önérdekének öntudatában van, akkor azt, a miről meg van győződve, hogy rossz, magára senki által erőszakoltatni nem engedi, hanem eljár meggyőződése szerint. Ő is kimondja, hogy ha ez elmélet irányában meggyőződünk, hogy az rossz, gyávák volnánk, ha a theoria kedvéért a rosszat elfogadnók.»

Különösen szépek és hatásosak e beszédének azon részei, melyekben azt fejtegeti, hogy a nemzeti instituczióknak, főkép azoknak, melyek a népélet legalsó rétegéig behatnak — mint a köztörvényhatóságok vita alatt levő szervezése, — úgy kell alkottatniok, hogy ne kedvezzenek a nemzeti jellem árnyoldalainak, sőt oly jellemvonásokat költsenek föl, melyek abban hiányoznak. Ily árnyoldalai nemzeti jellemünknek a — negatzio, az ügyvédiesség, mely nagyon is leleményes az ürügyek föltalálásában, hogy miért ne tegye ezt vagy azt? p. o. ha adót kell fizetni stb. A törvényjavaslat e célra fog vezetni, s ki fog fejteni egy oly érzületet, mely szerinte még hiányzott, de a melyre igen nagy szükség van, — az állampolgári önérzetet. Hiányzott ez érzület azért, mert a központ, mely felé erőszakoltak, nem volt a miénk, a hatalom, melynek emanációit láttuk, idegén volt, s az államgazdálkodásba a polgárnak nem volt betekintése. Szükséges, hogy ezek másképp legyenek, hogy a polgár bármely zugában ez országnak szemlélhesse azokat az alkotásokat, melyeket az

állam létre hoz, hogy érezze s lássa ne csak a megyét, ne csak a községet, hanem a központi hatalomnak emanációit is, és pedig nagyobb szerű alakokban, vasutak, csatornák, iskolákban, fölszerelt honvédseregben, s büszke legyen arra, hogy ez az övé is stb.

E nagy, s összes beszédei közt legérdekeseb, leghatalmasb beszéde végén, melyből még három ennyit idézhetnék, ha az idő s hely engedné. — az ékesszóllás valódi magaslatára emelkedik, midőn az északamerikai államoknak az alkotmányt megállapító hosszas vitáira emlékezve, hol a központi kormány szükségét vitató férfiak Washington, Franklin és társaik szintén gúnyoltattak s gyanúsítottak, Franklin e szavakkal végezte szónoklatát: «Sokszor gondoltam e hosszú viták alatt arra, hogy az a jelvény, mely az elnöki széket díszíti, a nap, vajjon Amerika fölkelő vagy leszálló napjának jelvénye-e? Ma, midőn a viták befejeztettek, egész megnyugvással nyilváníthatom, hogy e jelkép Amerika fölkelő napját jelenti.» Én is sokszor tekintettem ama jelvényre. úgymond TANÁRKY, mely épen szemközt van velem, a magyar állam egységének jelvényére. Jósolni nem akarok, de erős meggyőződésem, hogy attól: mikép alkotják meg Önök e törvényjavaslatot, nagyon sok függ, vajjon az a jelvény csorbitatlanul maradjon-e, vagy ne? vajjon ne oldassék-e meg az eddigi kötelék? — nagyon sok függ attól, hogy Magyarország fölkelő napja azt a jelvényt, a magyar állam egységének jelvényét megvilágítsa-e? vagy teljesüljön a költő jóslata, hogy «mint oldott kéve, hull szét nemzetünk».

Természetes, hogy ily beszéd, mely annyi nagy s erős, részint kellemetlen igazságot hangoztatott, míg egy részről riadó tetszéssel találkozott, az ellenzék többféle árnyalatait zajos ellenzésre izgatta. De azt mindenki elismerte, hogy e beszéd TANÁRKY-t az elsőrendű parlamenti szónokok sorába emelte. Még igen sok érdekes virágot s kalászt mutathatnék föl TANÁRKY GEDEON országgyűlési beszédeiből, de elég legyen ennyi, szónoki erejének, bátorságának, s emelkedettségének ismertetésére.

Hallva, olvasva e szónoklatokat, sokszor kérdeztem magamtól, miért hogy TANÁRKY GEDEON, az ennyire esz-

medús és szépnyelvű szónok, a közvéleményesinálók által nem soroztatott az elsőrendű parlamenti szónokok közé? Volt erre befolyása kétségkívül annak is, hogy hangja nem volt eléggé zengzetes, eléggé harsány, s modulációkra képes, s mozgásai, arczkifejezése nem voltak eléggé élénkek, változók s a tárgyhoz idomulók; — oly tulajdonok, melyek a hallgatókra erős hatást gyakorló szónokoknál nélkülözhetetlenek. A fő okát a nem kedvező osztályozásnak mégis abban találom, hogy TANÁRKY nem tudott sem fölfelé, sem lefelé bókolni s hizelegni; elveihez, melyek sokszor nem voltak tetszetősek a pártok előtt, még saját politikai pártja előtt se, makacsul ragaszkodott, a pártok gyengeségeit nem kimélte s véleményeit az uralkodó áramlatokkal szemközt meg nem tagadta soha. Természetes, hogy a népszerűséget sohasem hajhászó szónok nem szerzett magának öcső áron tapsolókat, s a sértett pártárnyalatok a tartalmas, zamatos, de kiméletet nem ismerő szónoknak elébe sorozták néha azokat az üres, de harsányhangú szájhősöket is, kiknek deklamációi nem voltak méltók, hogy TANÁRKY eszmedús nyilatkozataival egy azon órában említettessenek.

VI.

Lássuk már államtitkári működését. Azonnal a felelős kormány fölállítása után b. Eötvös József kultusz- és közoktatási miniszter előterjesztésére, ő felségének Budán 1867. évi márczius 18-án kelt legfelsőbb határozatával neveztetett ki államtitkárrá, s a hivatali esküt Andrássy Gyula gróf akkori miniszterelnök kezébe ugyanazon év ápril 28-án tette le. Báró Eötvös, a nemzeti műveltség ügyében szerzett érdemek ez őszinte méltatója, fölterjesztését egyebek közt azzal indokolta, hogy «TANÁRKY a népnevelés és közoktatás terén kitűnő szakismerettel, s a reformált egyház mindennemű ügyeiben (melyhez tartozott) nagy jártassággal bir, s arra a közbecsülésre, a melyben nem csak hitsorsosai körében, hanem az egész országban részesül, teljes mértékben érdemes.» És valóban, nem csak a protestánsok, kiknek államjogi helyzetét

s intézményeit senkisé ismerte jobban, de az egész ország helyesléssel s örömmel fogadta a kinevezést.

E magas és fontos hivatalát, melyre egyszerű magán-élete szerény köréből rögtön emeltetett, a mondott időtől kezdve egész 1887. június haváig, tehát húsz éven túl folyton és szakadatlanul viselte. Báró Eötvösnek, ki őt annyi jeles közt, mint egyik legjelesbet, e kitüntetésre méltatta, 1871 február 2-kán bekövetkezett kora halálával Pauler Tivadar rövid minisztersége s majd a mostani miniszter, Trefort Ágoston alatt is megtartotta állását.

Államtükári hivatalviselése egész idején át, hatásköre főkép az V-ik, VI-ik és X-ik ügyosztályok vezetésére s az ez osztályokbeli ügyek felülvizsgálatára terjedt ki. Ide tartoztak: a két felekezetű protestáns, a görögkeleti és az izraelita egyházi ügyek, a tárcza körében előforduló állami építkezések, a minisztérium műszaki osztálya s a néptanítói nyugdíjintézet s nyugdíjak ügyei; elnöke volt a minisztérium kebelében felállított központi építkezési bizottságnak, s hivatalánál fogva helyettesítette ennek távolléte vagy akadályozása esetében a minisztert. Részt vett, hivatalából folyó kötelessége szerint, a keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról szóló 1868. évi LIII. s egyéb a vallásügyre vonatkozó törvénycikkek alkotásában, különösen pedig, mint az izraelita egyházi ügyek osztályfőnöke, érdemet szerzett az izraelita congressus óvatos előkészítésében az által, hogy e hitfelekezet kebelében uralkodó s erős szenvedélyeket tápláló különféle árnyalati vagy párti nézeteket lehetőleg kiegyenlíteni s kibékíteni törekedett, s a dolgot bölcs vezetéssel oda vitte, hogy a congressus, épen az ő befolyásával, 1869-ben megtartathatott.

Mily rokonszenvvel s korlátlan bizalommal viseltetett iránta első minisztere, b. Eötvös József, bizonyítja ennek hozzá intézett érdekes levelei, melyeket kegyelettel őrzött levélgyűjteményében. Átolvasván e leveleket a család szíveségéből, ellent nem állhatok az ösztönnek, hogy azokból egyet-mást föl ne idézzek. A protestánsokra vonatkozó kérdésekben kiválólag szükségesnek tartja kikérni tanácsát s nézeteit. A hitfelekezeti törvény tárgyalása alkalmával ezt írja hozzá:

«Kedves barátom! Ha jelenléted a házban nem szük-

séges, mihelyt haza jössz, kérlek tudósíts, hogy még délelőtt szólhassunk, mert több tárgy iránt, főkép az interconfessiós-nális törvény ügyében, értekeznünk kell. Jó lenne, ha az iránt fölvilágosítást szereznél magadnak: a reformátusok mikép kívánják a vegyes házassági perek elítélését, mert tegnap a a mágnásoknál csaknem valamennyien a consistorium ellen nyilatkoztak, s én nem igen tudom fölfogni, hogy mikép létesíttessék a viszonzosság, ha a katolikus szentszékek megmaradnak, s a protestánsok, egyházi törvényszékeket nem állítanak föl. Hived Eötvös.»

Az 1868. augusztus 22-éről Karlsbadból irt levél így szól: «Tisztelt barátom! Tegnap vett leveledért fogadd köszönetemet. Azonnal válaszolok, ha bár röviden, mint oly embertől kitelik, kinek gondolatok helyett hat pohár melegviz kóvályog fejében.» (Utasítja ezután a szerb rescriptumnál használandó cím és a Saguna érsekkel a congressus idejére nézve leendő megállapodás tárgyában, mind ebben osztván nézeteit. Azután a Deák Ferencz elleni aljas és czudar merényletre tér át. «A hirt, úgymond, melyet a Deák elleni összeküvésről közöltél, a lapokból már olvastam. Szomorú jelensége ez beteges állapotainknak, mely azon következésekre int, melyeket a szabad sajtónak lelkiismeretlen kezelésétől egy félig mivelt országban várhatunk. Miután azonban az egész, hála Istennek, még jó korán fölfedeztetett, e kísérletnek az a jó következése lehet, hogy mindenkit e veszélyre emlékeztet. Szívesen írnék többet, de félig képtelen vagyok még a gondolkozásra is; azért röviden azzal az óhajtással végzem soraimat, hogy magadat jobban érezzed, mint hív barátod, Eötvös.» Az ugyanazon hó 29-kéről kelt levélben bizalmas kérésekkel tiszteli meg a «Néptanítók lapja» a szerb congressus ügyében, és családi ügyekben.

1868. szeptember 5-éről: «Kedves barátom! Ha, mint Balassa többször mondá, betegeskedésemnek egyedüli oka az, hogy kelletinél többet dolgozom, akkor Karlsbad tökéletesen meg fog gyógyítani. Nem képzelheted, mi lustává lettem. Egy sor íráshoz különös határozatra van szükségem, és ha sétálás között gondolataimnak szabad utat engedek, csak azt veszem észre, hogy nem igen élnek e szabadsággal, s minden

reflexióim a szűk völgyben maradnak, s a reggel ivott víz és délben várható ebédnél nem terjeszkednek tovább. Megfoghatom, hogy a diplomaták, kik 1819-ben itt gyűltek össze, hogy Európa jövőjét szabályozzák, oly szigorúan léptek föl minden ellen, mi a nyugalmat zavarhatá. Nincs ember, ki ha egy ideig itt volt, a quietizmusra hajlamot ne érezne, s ha valami kihoz nyugal munkból, az a boszankodás, ha valaki azt kívánja, hogy valamit tegyünk. Így fogadtam a telegrammot is, melyet tegnap este sétálásomból haza térve asztalomon találtam. Kérlek, innen, hol utolsó budgetem kezmenél nincs, s ha bár a főbb tételekre emlékszem, a részletekről, melyektől a motiváció függ, számot nem adhatok, áll-e hatalmamban, hogy a telegrammban kifejezett kívánatnak eleget tegyek?» Azután a budgetről szólván, így nyilatkozik: «Egyet minden esetre mondhatok, s ezt, kérek, add utasításúl Hegedűsnek is, hogy a tavalyi dotácziónál semmi esetre sem állhatok meg. Kötelességem elkövetni mindent, hogy népnevelési törvényemet még e sessió alatt keresztül vigyem, s mihelyt ez megtörtént, a megyei tanfelügyelők kinevezéséhez s hivatalaik rendezéséhez lássak, s ez maga a jövő évre legalább 150,000 forintot vesz igénybe, s így miután törvényem még nem lévén elfogadva, a költséget mint különálló tételt nem hozhatom föl, s azt a népnevelésre fordítandó általános segélyből kell kiadnom, én az újabb budgetben e célra praeliminált összeget 500,000 forintnál alábbra nem szállíthatom s annál inkább jogosítva érzem magamat ehhez, minthogy az 1868-ra a pénzügyi bizottság által e célra helybenhagyott összegből úgy szólván semmit se költöttem el, s így, habár az 1869-re kívánt dotácziom nagyobb, az országnak kiadásait, a két évet együtt véve, nem nevelem. Ha a minisztérium e részben a pénzügyminiszter ellen nem támogat, a háznak terjesztem elébe, s ha ez is elhagy, később vagyok lelépni helyemről, mint hogy azt hasztalanúl foglaljam el. Az ok, melyért állásomat elfoglálám, az volt, mert igen hasznos szolgálatokat véltem tehetni *először* alkotmányos viszonyaink szabályozására, *másodszor* nemzetünk művelődésének elősegítésére. Az alkotmányos kifejlődés, a mennyiben a jelen pillanatban lehetséges, be van fejezve, ha a másik irányban

nem tehetek semmit, — s pedig ez következik, ha a szükséges eszközök tőlem megtagadtatnak, nincs mit keresnem a minisztériumban, sőt azt hiszem, többet használok az országnak, ha mint egyszerű képviselő a cultura érdekében agítalok, mint midőn az eddigi utat folytatva, terveket kohok, melyeknek más eredményök nincs, mint hogy törekvéseim sikeretlensége által nevetségessé tegyem magamat. Miket a román congressus ügyében irsz, minden pontjában helyeslem, stb.»

Ez évből utolsó levele szeptember 10-éről van keltezve. «Tisztelt barátom!» így szól e levél, «remélem, ma irok utolszor, mert ha Isten engedi, 16-dikán a hivatalban találkozunk. Jól vagy rosszul hatott-e a fürdő reám, nem tudom, de hogy hatása volt, kétségtelen. Testileg gyöngébb s fáradtabb vagyok, arczom megfihéredett s megsoványodtam, lelkileg több kedvet érzek magamban új tevékenységre. Valamint a gyengeség, mint orvosom állítja, pár hét alatt meg fog szűnni, úgy talán lelki tehetségeim nagyobb ruganyossága is el fog tűnni hivatalos foglalatosságaim között. Azonban reméljük a legjobbat, mert valóban nincs időnk a betegeskedésre, főkép a kultuszminiszternek nincs, ki még akkor is alig felelhet meg hivatásának, ha mindazon erővel bírna, mely 20 év előtt rendelkezésemre állott. Tegnap későn este vettem telegrammot a pénzügyminisztertől, melyre hozzád intézett mai telegramomban kértelek, hogy budgetünk a pénzügyminiszternek úgy adassék át, mint azt Hegedűssel megállapítottam. A reductiókat, melyekre a népnevelési tételen kívül készen vagyok, csak akkor tehetem, ha visszajöttem. És most még egy kéréssel alkalmatlankodom. Goldziher Ignác, ki nekem Ballagi s Vámbéry által ajánlatott s kivel magam többször szóltam, mert benne kitűnő képességet s komoly tudományos irányt gondoltam találni, tanulmányainak külföldön folytatására a minisztériumtól 400 forint segélyt nyert.» Ennek ügyét köti a miniszter TANÁRKY lelkére. «A szegény ifjú, mond Eötvös, ki úgy is beteges, úgy látszik nagyon aggódik, és végre mentül előbb foghat tanulmányaihoz, annál jobb. Ha emberismeretem nem csal — pedig sok tudományos pályára készülő ifjat ismerve rég megszűntem optimista lenni —

Goldziherben a szemita nyelvek jeles tanárját várhatjuk. S most Isten áldjon meg, tisztelt barátom, remélem, nem sokára kezet szoríthatunk.»

Még érdekesebbek az 1869-diki karlsbadi levelek. Az első augusztus 10-kéről szól:

Tisztelt barátom! Fogadd köszönetemet f. hó 6-dikán irt leveledért, melynek már első sora, hogy a hét nem hozott fontosabb ügyet a felszínre, megnyugtató. Bár ezentúl is úgy kezdhesd leveleidet, mert ha bár elég unalmasan élünk itt, nem vágyódom, hogy ez unalom érdekes hírek által szakíttassék félbe. Érdekesebb külföldi vendégekben a jelen karlsbadi idény nagyon szegény, még szép asszonyokban sem bővelkedünk, ellenben hazánk nagy contingenssel jelent meg a forrásnál; igen sok pap és zsidó. Ugy látszik, a rossz májú emberek — az erdélyi értelemben — megszorodtak. Én a hazafiak társaságát a lehetőségig kerülöm, hazai ügyeink nem oly felderítők, nem oly kellemesek, hogy velök itt is foglalkozzam. Még rossz időben is — minő, fájdalom, mióta eljöttem, csaknem folytonos volt, — sokkal inkább nézek ki ablakomon a szemközt álló fákra s hallgatom az eső hullását, mint a beszélgetéseket, melyek épen oly egyhangúak s unalmasak s mégis egyszersmind boszantók is.» Ir azután a szombathelyi püspökké kinevezett Szabó Imre kölcsöne ügyében, s bár, mint mondja, «a beneficiumok, főképp oly nagy beneficiumok kumulációjának, minők a katolikusokéi, esküdt ellensége: átlátva mégis, hogy «szegény Szabó»-nak, hogy mint püspök fölléphessen, csakugyan kölcsönre van szüksége, nem ellenzi, hogy a veszprémi még be nem töltött kanonokság neki meghagyassék, ha más módot találni nem lehet. Zsarnaynak bereg-ugocsamegyei tanfelügyelővé leendő kineveztetése ügyében TANÁRKYT kéri föl a szükséges információ beszerzésére, hogy a beregieknek nincs-e ellene kifogásuk? «Zsarnay,» úgymond, becsületes ember, eleget tud, s az, mi őt az életben kissé unalmassá teszi, pedáns-sága és doctrinárius előadásmódja, az iskolamesterek között csak tekintélyét fogja emelni.» Báró Wenkheim betegségét sajnálva említi, s így végzi levelét: «De mára elég, ég áldjon meg, tisztelt barátom s tartson jó egészségben s kedvben. Bár csak az esőt, mely most is ablakomat verdesi, hozzád

küldhetném ajándékul, mennyivel inkább vidúlna hatása alatt kukoriczád, mint hív barátod, Eötvös.»

Augusztus 17-kén kelt levelében a szokott humoros hangon emlegeti a meleg víz hatását. «Azonnal feleltem volna e hó 13-kán irt levedre, úgymond, ha a karlsbadi viznek nem lenne az a kellemes hatása, hogy mindenkit elbutít és lustává tesz, s így máig nem határozhattam el magamat az írásra, ámbár, ha kérded, mit tettem vagy élveztem, csak azt felelhetném, hogy reggel egy bizonyos mennyiség meleg vizet emésztettem fel, és délután esernyő alatt sétáltam, mert ha éghajlatunk ázsiai idegeinket igényli, hogy eltűrjük, az itteniben még a csehek is csehebbül érzik magokat. A szerb omladina iránt követett eljárásodat egészen helyeslem. Meggyőződésem szerint ott, hol annyi különböző felekezet létezik, mint hazánkban, az egyes felekezeteknek autonomiája sokkal kedvezőbb az államra nézve, mint bármily viszony, melyet a törvény megállapíthatna, de csak addig, míg az autonomiának minden következtetéseit elfogadjuk, és az állam a lehetőségig minden beavatkozástól őrizkedik. Ezt tettem a congressus fölосzlatásának alkalmával, melynek ez által egész felelősségét a patriarchára hárítottuk, s ezt kell tennünk minden alkalommal. A mi a zsidókat illeti, kérlek, légy azon, hogy a congressusi határozatok mentül előbb életbe léptetessenek, mire, úgy hiszem, most alig szükséges egyéb, mint hogy a nyomtatványok általam aláírássanak. A zsidók annyiban Salamon bölcsességének örökösei, hogy a fait accomplikat mindig elismerik, s ez fog történni a congressusi munkálatokkal is, mihelyt azok életbe léptek, de míg ez nem történt, nem lesz nyugtok, stb. (Intézkedik még a Fábíán Gábor által megvételtre ajánlott Balogh-féle könyvtárról, Román Miron némely helyeseknek ismert követeléseiről s némely tanári visszaélésekről a vizsgálatok alkalmával, melyekre nézve szigorú vizsgálatot rendel, s fáradtan és megfájtult fejjel végzi be hosszú levelét.)

Talán mindegyiknél érdekesebb az augusztus 21-kén kelt levél, mely az európai, különösen német-francia viszonyokról nyilatkozik. Tudjuk, hogy Eötvös elmékedéseinek egyik kedvencz tárgya a német kérdés volt. Szent István nap-

jára, épp midőn a Karlsbadban időző magyarok az ez alkalomra rendelt ünnepélyes misére mentek, érkezett a fontos sürgöny, mely a francziáknak Páristól való elvágását jelentette. «A benyomás honfitársainknál — így ír Eötvös — kik, még a zsidókat sem véve ki, a templomban mind megjelentek, általános konsternáció volt. De csalódol, ha azt hiszed, hogy ezzel egyetértek, — nem csak, mert a háborúnak ezt a kimenetelét előre láttam, és soha sem hittem, hogy oly nemzet, mely húsz év óta a cancanból nemzeti tánczot csinált, Európának erkölcsben és műveltségben legmagasabbban álló népét legyőzheti, hanem azért is, mert nem látom át, hogy a poroszok győzelmében mi volna az, a mi által inkább veszélyeztetünk, mint előbb. Tudod, hogy 1850-től nem tudom hányszor mondtam ki, hogy Magyarország önállásának kérdése a német egység kérdésével válhatlan kapcsolatban áll. Az események igazolták fölfogásomat, és az állás, melyet elfoglalunk, csakugyan az 1866-diki események eredménye. És vajjon ha Napoleon győzelmével azok ismét semmivé lesznek, ha Németország régi szétदारaboltságába süllyed vissza, és ez által Beustnak alkalma nyílik, hogy Ausztria befolyását Németországra visszaszerezze, ez jobb lett volna-e reánk? Megengedem, a győzelem nevelni fogja Poroszország öntudatát s azt a vágyát, hogy hatalmát addig terjeszsze, a meddig a német nyelv terjed; megengedem, hogy azok az aspirációk az egész Duna völgyére kiterjednek, s hogy valamint nálunk, úgy Poroszországban egyesek talán a hazánkban elterjedt német culturára, városaink polgárságára is számítanak. De kettőről nem kell megfélelkezünk. Az első az, hogy miután a déli németek, bajorok stb. a poroszokkal együtt győztek: e királyságok egyszerű annexiója lehetetlenné vált, s hogy azért — épp e háború következtében — Németország nem constituáltathatik máskép, mint foederativ formában. A második, hogy bármennyire győzessék le Franciaország, azért az nem semmisítettik meg, és mentül inkább megalázva érzi magát, annál inkább lesni fogja a bosszú pillanatát, s hogy Poroszország nagysága minden más európai hatalmak aggodalmát költi föl, melynek következtében az osztrák-magyar birodalom, ha ezen oldalról megtámadtatnék, a hatalmak leg-

nagyobb részének támogatására számolhatna, nem véve ki Oroszországot sem, mely a német győzelem által leginkább veszélyeztetve látja magát balti tartományaiban, melyek valószínűleg a német hatalom kiterjesztése első alkalmával fognak fölhasználtatni. De nem szabad okos dolgokkal foglalkoznom s így nem írok ez alkalommal többet. Ennyi elég, hogy megnyugtassalak, miként az, a mi történt, épen nem zavarja lelki nyugalmamat, sőt neveli. Az orosz veszély ellen — s én csak ettől félttem — ezentúl biztosít a németek hatalma, kik nem tűrhetik, hogy a Duna mente orosz kezekben legyen; a németek ellen biztosít Európa többi államának érdeke. Elég-e mind ez jövőnk biztosítására? Ez attól függ, birunk-e szellemileg s anyagilag kifejlődni? De ha elveszünk, annak valóban nem a mostoha sors, mely másokat hatalmassá tesz, de saját élehetetlenségünk lesz oka.»

Fölmutattam a közlött leveleket tartalmuknak s a benők foglalt nézeteknek minden további fejtegetése nélkül, mely messze vezetne, legalább kivonatban, mert Eötvös József báró kultuszminiszternek szeretetre és tiszteletre oly igen méltó egyéniségét, nemes szivét, kötelességérzetét, szelid humorát igen érdekesen tüntetik föl, s ez alkalom nélkül, talán elrejtve maradnának; emlékbeszédemben pedig nem ok nélkül foglalnak helyet, mert bizonyítják, hogy b. Eötvös, államtitkára iránt korlátlan bizalommal s őszinte barátsággal és nagyra becsüléssel viseltetett. Mint TANÁRKY maga mondja: b. Eötvös, mint államférfi se vetkezte le az impressionábilis költő azon tulajdonát, némelyek szerint hibáját, hogy szeretete környezetében a neki rokonszenves arczokat, s ezek irányában csak előzékeny barát volt, főnök nem is akart, s nem is tudott lenni.

De TANÁRKY GEDEON valóban az az ember is volt, ki e nagyra becsülést teljes mértékben megérdemelte. Eleget élt visszavonulva, Tusculanuma magányában, hogy komoly tanulmányozás s elmélkedés által természetes tehetségeit kifejtse s eleget élt a nagy világ zajában, a közélet küzdelmeiben és, viharaiban is, gyakorlati tevékenység közepett, hogy jelleme, mely már eredetileg is erős volt, mind inkább megizmosodjék. Őt a magány s az élet egyaránt nevelte és képezte. Nála az

elme s a jellem tulajdonai arányosan voltak kifejlődve, s teljes egyensúlyban és összhangban állottak egymással, azért volt *egész* ember. Szűk hatáskörben azonban a legszebb tehetség s jellem is csak keveset használhat, de TANÁRKY-nak szerencséje is volt: — tehetségeibez és jelleméhez mért tágas hatáskörre tett szert, hogy azokat a közjóra értékesíthesse, s nemes becsvágyát kielégíthesse.

Hivatalviselése egész idején keresztül folyvást megtartotta élénk fogékonyságát minden művelődési s előhaladási eszme s törekvés iránt, s tántoríthatatlan igazságszeretetét s véleményei függetlenségét, melyet semmiféle excellenciás szemöldröknek alá nem rendelt. Híven használta föl kitünő tehetségeit, legjobb meggyőződése szerint, mely lehetett olykor téves, de mindig őszinte volt, a haza s közügyek javára. Nem volt ő közönséges bürokrata, mint igen sok más élvezője a hivatalos címnek s fizetésnek. Nem anyagi előny, nem is silány hiúság kielégítése végett vállalt hivatalt, melyekre különben sem igen számíthat nálunk az, ki a közhivataloknak áldozza életét s erejét. Bár szerény, de függetlenségét biztosító vagyont örökölvén szülőitől, a hivatalviselés nála nem anyagi szükség parancsolta kénytelenség, hanem csupán nemesebb becsvágy s az az óhajtas volt, hogy tehetségeit, melyekről büszke öntudattal birt, a közjóra nézve hasznosan értékesíthesse. Hivataltársaitól tudom, hogy ritka lelkiismeretességgel végezte a reábizottakat, a lehető leggondosabb s figyelmesebb felülvizsgálója volt a körébe tartozó munkálatoknak, mindent átolvasott s megfontolt az aláírás előtt; az építkezésekre vonatkozó költségvetéseknél takarékos gazda, a közpénztár érdekeinek szigorú ellenőre, úgynevezett «Sparmeister» volt, a mi valószínűleg sok kellemetlen összeütközést is vont fejére.

Több ízben tartott, mint a kultusztárczai hivatalos testület főnöke, s ismét mint az államtitkárok legidősbike, alkalmi beszédeket, s mondott beszédeknek beillő toastokat, a belépő s kilépő és jubiláló miniszterekhez. Mind e nyilatkozatokat, nevezetesen a miniszterelnök tízéves jubileuma alkalmával mondottat, szónoki szépség, s hízgelésre soha nem görnyedő komoly méltóság s öntudat bélyegzi.

Valamint előbb, úgy államtitkársága ideje alatt is szeretett apróbb utazásokban keresni elszóródást s kipihenést terhes hivatalos foglalatosságai által előidézett lelki elfáradásából. De nem csak pihenni, okúlni is akart. Jól tudta, hogy szélesebb körű, alapos ismereteket s magasb világnézletet csak az emberiség többféle csalá dai közt körül nézve, s a különböző állami és nemzeti állapotokat, szokásokat s erkölcsöket megfigyelve lehet elsajátítani. Nevezetesen: 1886-ban érdekes utazást tett az Aldunán, meglátogatta Szerbiát, Bulgáriát, Oláhországot s Ruméliát, végig járva a nevezetesebb városokat, melyek mindegyikében egy-két napot töltött, hogy megismerkedjék azokkal a népfajokkal, melyeket a tengeri kigyóként fel-felmerülő s tekervényesen vonagló és még mindig megoldásra váró keleti kérdés oly érdekes tárgyaivá tett a megfigyelésnek, s az ott uralkodó hangulatokkal s irányzatokkal. Látott alakulásban levő államokat, melyek szomszédaink s esetleg egy összállammá olvadva, igen nagy vagy épp döntő befolyással lehetnek államéletünk jövőjére. Több hetet töltött e tanulmányi úton, s nem titkolta, hogy a jövőt ez oldalról komor színben látja, és nem zárkozhatik el a bal-
 séjtelmek elől, melyek arra intenek, hogy gondosan őrt álljunk.

VII.

A mi TANÁRKY-nak akadémiai működését illeti, 20 éven keresztül viselt államhivatalának bokros teendői gátolták őt abban, hogy az írói pályán, melyre oly fényesen lépett föl ismertetett munkájával, újabb s talán még nagyobb eredményeket mutasson. Az üléseket szorgalmasan látogatta, a fölolvasásokat nagy részvéttel, meleg érdeklődéssel kísérte s bírálta, de maga kevés fölolvasást tartott: székfoglalóját, s egy emlékbeszédet. Elismeréssel kell fölemlítenem a buzgalmat, melylyel az akadémia ügyei s érdekei iránt viseltetett, azt a kötelességérzetet, és egyébiránt büszke s önértetes egyéniségének azt a szerénységét, hogy ellent nem állván tekintélyes közéleti állása s méltóságos czíme, nem kicsinyelte, levelező tag minőségében híven teljesíteni az akadémia iránti kötelességeit, s ha csak lehetett, el nem mulasztotta

jelen lenni az üléseken, értekezleteken, bizottságokban, bár a tiszteleti s rendes tagok szélesb jogkörével nem birt. — E részben jó példát adott sokaknak, kik egykor igen erős és szomju vágyat mutattak a megtiszteltetés után, hogy a haza első tudományos intézetének tagjai közé fölvétessenek, azután pedig, ha a társadalmi állás magasb fokára vergődtek, elhanyagolták s kicsinyelve fitymálták a megválasztatás által elvállalt köteleességeiket. Hányan vannak, kik egész éven át sem láthatók e padokon, s következetes távollétök által tündökölnék ott, hová belépni egykor oly epedve vágyakoztak.

Székfoglaló értekezését az 1867. évi november 25-iki ülésben olvasta föl. A becses értekezés Ausztria pénzügyi történetének egy részét tárgyalja, és ugyan e pénzügygyel sokat foglalkozó s e tekintetben alapvető I. Ferdinánd idejéből; s egy nagyobb munkának, Ausztria pénzügyi történetének, mely teljesen el nem készülhetett, egyik önálló s érdekes töredéke. Mint ő maga említi, Verböczy Istvánnak, mint jogtudósnak és politikusnak jellemzését készítette akadémiai székfoglalóul, de időközben államtitkárrá neveztetvén s képviselővé is választatván, nem találhatott már elegendő üres időt a tervezett értekezés befejezésére, s így, hogy a székfoglalás köteleességét teljesítse, nem az akadémiába szánt s csak félig kész nagyobb munkájából mutatott föl egy részt. Ausztria pénzügyi története! Száraz és nem épp közkedvességű tárgy; de nagyon is fontos a politikusok, s a hazánk és Ausztria közötti viszonyok rendezésére hivatott államférfiakra nézve; annál nagyobb a közügyet szolgálni kívánó kutató érdeme, hogy a «procul a negotiis» napjaiban ily tárgy tűzetes tanulmányozására szánta magát, látván, hogy annál a szoros viszonynál fogva, melyben Ausztriával állunk s állottunk századok óta, a közös ügyek fogalmának majdani tisztázásánál igenis nagy nyomatékka fog birni a pénzügyek rendezése. S ha e művét, mely az osztrák financiaiák történetét s annak befolyását a hazánkhoz való viszonyra, a legrégibb időktől 1848-ig volt levezetendő és száakra szedendő, akkorra, midőn a pénzügyi kiegyezkedés kérdése országos tárgyalás alá került, teljesen befejezhető, ennek kétségkívül meg lett volna az a gyakorlati haszna, hogy a szétszórt adatokat összegyűjtve,

tájékozást s felvilágosítást nyújtson azoknak, kiknek bővebb buvárlatokra nincs idejük. Munkájának azonban csak első s második fejezetei készülhettek el, melyekben az I. Ferdinánd korát s ezt megelőző időt fölvilágosító adatok vannak földolgozva, s ezek közül az akadémiában a második fejezetet olvasta föl, mely I. Ferdinánd pénzügyi törvényeit s intézkedéseit ismerteti, gazdag adatokat mutat föl e korszakból, s levonja azokból a tanulságos következtetéseket. Sajnálni való dolog, hogy az egész becses tanulmány, s különösen annak legérdekesebb része, a Mária Teréziától 1848-ig terjedő időszak rajza, el nem készülhetett. Nagy kérdések vizsgálatába fogott itt e mély és bátor buvárló szellem. Kutatni kívánta, mint akadémiai székfoglalása alkalmával elmondá, hogy időnkint mily pénzügyi viszonyok közt tartotta fenn magát Ausztria, mely sem egységes állam soha sem volt, sem államok szövetségének nem mondható, s mégis századokon át nagyhatalom maradt: hogy mennyiben van hatással a pénzügy a hatalom fentartására s az államélet alakulására és fejlődésére; s kutatni kívánta az ezen általánosságoknál reánk nézve még érdekesb kérdéseket: minő hatást gyakorolt az osztrák pénzügyi helyzet s politika magyar hazánk állami, nemzetgazdasági s társadalmi viszonyaira, s birt-e a mi ősi közjogunk képességgel ellentállani ama politika káros hatásainak? Mily mértékben viselte hazánk a közös védelem pénzügyi terheit? Igaz-e, a mi állítatik, hogy a magyar állam életbenmaradásának, fentartásának anyagi terheit nagyobb mértékben viselték Ausztria s az annak korlátlan uralma alatt levő tartományok, mint mi magunk, vagy inkább az ellenkező áll, hogy t. i. hazánk mindenkor túlterhelve, gyarmatnak tekintve s az osztrák tartományok javára kiszivattyúzva volt? Hogy e kérdéseket mily szellemben s értelemben oldotta volna meg TANÁRKY, látszik már akadémiai mutatóványából is, mely szerint bár el kell ismerni az áldozatokat, melyeket Ausztria és tartományai Magyarországnak a török elleni megvédésére s fölmentésére fordítottak, nem vagyunk velök szemközt tartozásban, mert ha sok pénzünk nem volt is, de folyvást hiven ontottuk vérünket nemcsak saját magunk, de egész Európa s a keresztyén világ érdekében.

1884. január 28-dikán tartott igen érdekes és több részében megragadó szépségű emlékbeszédet Molnár Aladár levelező tag, báró Eötvös József miniszter kedvencz elnöki titkára, a korán elhunyt, erős szellemű, de gyenge testalkatú jeles szakférfi felett. — Különösen érdekessé teszi ez emlékbeszédet bevezetése, szólva önvédelmi harczunk következtetéséről, s a kétségbeesésben vergődő nemzet akkori magatartásáról, a legyőztetés után mutatkozó anyagi és szellemi helyzetről, «midőn a létérzék összes elemei megrendültek, és senki se tudta, mihez és mikép fogjon, midőn a nemzet, minden, akkor különben is lehetetlen összebeszélés nélkül, egy közös megállapodásra jutott: hogy addig is, míg a fegyveres ellentállás ismét lehetővé lesz, tagadólag és szenvedőleg tegyen lehetetlenné minden rendeletet, mely a győztes fél által mohó sietséggel, özönnel kiadatott, s e passzív ellentállás irányozta minden eljárását, s adott irányt a gyermekek nevelésében is». Oly élethű képet adott e szomorú időről Molnár Aladár szülőiben, melynél találóbbat senki sem. — A régi táblabíró nem járattja fiát iskolába, hogy el ne németesítsék s egy falusi kálvinista pap által oktattatja; a büszke nemes ember, mint sok más rang- és elvtársa is, papi pályára szánja tehetséges fiát, a mire előbb példa alig volt, csak azért, hogy az uralkodó rendszertől lehetőleg független legyen s a passzív ellentállásra alkalmas pályán haladjon. Másik kiválóan szép és érdekes része ez emlékbeszédnek, báró Eötvös József, mint cultus- és közoktatási miniszternek jellemzése, s a magyar közművelődési alkotmány fölépítésére irányzott munkaprogramjának és magasröptű terveinek, egyházat s iskolát illetőleg, melyeknél TANÁRKY, mint államtitkára, segédkezett, alapos ismertetése. Ezen összhangzatos esemény alkatrészei: a vallásos érzelem s érdekelttség emelése a felekezeteknek adandó széleskörű autómia által, melyben a világi elemnek túlnyomó súly engedtessek, pezsgő élet teremtessek s ez által a hierarchiai stabilismus és türelmetlen szellem mérsékeltessek; az egyházi élet az állami élet posztulátumaival összhangba hozassék — a papság szélesb látkörű nevelése — jól berendezett középiskolai rendszer a világi elem nevelésére: a tanszervezet s tanrend fő elveinek törvény általi meghatá-

rozása, de e mellett s a kormány főfelügyelete alatt aztán az iskolák közvetlen vezetésének, a főntebb contemplált autonom vallásfelekezetekre bizása: lehetőleg tökéletes egyetemek és szakiskolák felállítása az állam részéről, melyek a felekezeti iskoláknak mintakül szolgáljanak stb.

Irt ezenfelül vezérczikkeket a Pesti Naplóban, s apróbb czikkeket a «Protestans Egyházi s Iskolai Lap»-ban. — Megemlítem a többi közt az 1866-diki Pesti Napló 139-dik számában június 20-án megjelent cikkét a «Székely vándorlás»-ról. Miért vándorol a székely nép keletre, elveszni barátságatlan néptenger hullámai közt? Lehet-e más irányt adni e vándorlásnak? Lehet-e az elhulladozó töredéket a nemzet részére megmenteni, és miképen?» E kérdéseket veti föl magának. «melyek nem lehetnek közömbösek egy magyarra nézve sem, mert mindegyikünk érzi, mily kevesen vagyunk, s mily szükséges volna, hogy többen, hogy sokan legyünk». Okai e kivándorlásnak: a túlságos elszaporodás, a szűk s terméketlen föld, a mostoha évek, a közterhek mindinkább nehezülő nyomása, az itthon elérhető jobb jövő iránti kétségbeesés, könnyebb élet s nyereség reménye, a gyűlölt kötelekből menekülés vágya stb. A székelyek Magyarországra telepítésének nem találja alkalmas helyét, mert a bérczes felföld túlnépes s talaja sovány; a déli széleken nem-magyar népségek laknak, kik a székely vándoroknak igen rossz szomszédai lennének; a nagy magyar alföldön volna ugyan számukra tér, s ott rokonokul is üdvözöltetnének, de a mostani viszonyok közt az sem alkalmas nagyobb telepítésekre, mert az Alföld nagy népességet s nagy adót tartósan meg nem bír s nem is birt soha. Következik a magyar alföldi gazdálkodásnak, éghajlatnak s az ottani nép azzal összhangzó jellemének pompás rajza, melyet mint TANÁRKY styljének egyik szép példányát felmutatok. «Az Alföld», úgymond cikkirónk, ki maga is alföldi gazda volt, «itt-ott mesés termelésben erőlteti meg erejét; a kalászos növények szilárd kőfalként tömörülnek, a sűrű kalászosok közt a szellő alig talál rést az átsiklásra; majd embermagasságnyi repczék és kukoriczák, melyekben a futó lovas betyár menedéket talál. De e túlfeszítést lankadás követi; vannak évek, midőn a kiaszott

sivatagokról elköltözik a madár, mert sem fészkének menhelyet, sem táplálékul egy fűszemet sem talál; és ezen évek gyakoriak, s mindinkább azok lesznek, mert negatív iparunkkal kiirtottuk a fát és vizet. Az éghajlat makacs szeszélye miatt nincs s nem lehet gazdasági számítás, a jól átporhanyított földet ekejárásig elhordja a hónapokon keresztül dühöngő szél s a trágyázott földben kiaszal a nap heve minden növényéleletet. Tél alig van; tavasz épen nincs, mindkét évszakot a szél üvölti át, mely nyáron csak azért szűnik meg, hogy a hőség biztosabban bevégezhesse munkáját stb. Ez éghajlati viszonyok után alakul az ember is, olyan lesz, mint földje. A mezei nagyobb munkák szakában, aratáskor, képes csaknem példátlan munkaerőt és kitartást kifejteni, de az év nagy részében szívesen tölti el a napokat henye nyugalomban; a csendes, folytonos munkásságnak nem barátja. Bőség idején hajlandó túlélvezni; szükség idején, jobb idő reményében, fatalisztikus megadással, nyugodtan nélkülöz, de a szigorú és számító takarékosagra, a bőség közepett is megszorítókozásra nem alkalmas. Csak addig volt ott jó élet, míg a termést több évig tartani, hevertetni lehetett, míg a mostani nagy adó, a szaporodott szükségek s kiadások évenkénti múlhatatlan eladásra nem kényszerítettek.» A cikkiró ezekből azt következteti, hogy míg az éghajlat minőségét s a föld termőképességének szeszélyeit átalakítani képesek nem leszünk: a magyar alföld nagy népességet s nagy adót meg nem bír. A közviszonyok rendezése s a mostani állapotok fokenkénti átalakítása után lehet majd az Alföldre telepíteni, előbb, alig. De addig sem lehet összetett kezekkel nézni a magyar faj legéletrevalóbb töredékének kivándorlását. Nem csak betelepítés által lehet azt a nemzet részére megtartani, hanem a település helyén való segélyezés által is. Míg a magyar magyar marad, bárhol legyen is, nem vész el a nemzetre nézve miénk szíve minden dobbanása, elméjének szüleménye, karjai keresménye. Eszközöljük hát, hogy a kivándorlók *magyarok maradjanak*, s e célra első sorban, áll az egyház és iskola. Gyámolítsuk ezeket, s megmentjük őket!

VIII.

Ismertetve ezekben a hazafit, az író, az akadémikust, a hivatalnokot, országgyűlési képviselőt és szónokot: szabad legyen még elmondanom néhány jellemvonást személyéről s egyéniségéről, melyet sokan ridegnek és zárkozottnak, mások, kiket közelébe bocsátott, szeretetre méltónak, de mindnyájan tiszteletre méltónak és sok tekintetben érdekesnek tartottak. Egyénisége, hogy magamat, megmagyarázás föltétele alatt, így fejezzem ki, feltűnőleg *nagykőrösi* volt. A nagykőrösi egy sajátos büszke és makacs faj, önálló gondolkodással, és sok eredetiséggel. A kiket csak ismertem e város szülöttei közül — sok jó pajtásom s ismerősöm volt, ki ott született s neveltetett — a Halászok, Beretvások, Gubodyak, Thenke László, Farkasok, Balogh Antal stb. mind ilyenek voltak, némi egymástól elütő árnyalatokkal. Mindnyájan kedvelték a szabadságot, függetlenséget, önállóságot; sokan, — de ezek közé már TANÁRKY nem tartozott — a rendkívüliségeket, a túlságba menő excentriczításokat is. A kőrösi Casinónak egykor, 1848 előtt, — ha igaz, a mit hallottam — alapszabályai közé tartozott, hogy ha valamely kérdés szavazásra került gyűlésein, s a szavazatok egyenlő számmal voltak pro és contra; az a fél tekintetett kisebbségben s bukásban maradónak, melylyel az elnök szavazott. — TANÁRKY GEDEON, bár atyai ágon nem volt kőrösi, természetére nézve e büszke, önálló, szívós, sokszor makacs és önfejű fajhoz tartozott. A nagykőrösi vér, mely sok tekintetben hasonlít az ősi székely vérhez, sohase tagadta meg magát TANÁRKY GEDEONNÁL: erős akarat, önálló gondolkodás, szívós kitartás; szilárd, elfáradást nem ismerő törekvés a kitűzött cél felé. A nemes becsvágy uralkodó jellemvonása volt s annak sértései nagyon zokon estek neki. Büszke, kevélység nélkül; önértetes, aprólékos hiúság nélkül; komolyan férfias, kissé feszes és begombolkozott, a ki nem könnyen nyílt meg, még barátai előtt sem; sőt idősb korában sokak előtt, kik közelebbről nem ismerték, némi zordonság színében tűnt fel; de a hidegnek látszó kéreg

alatt mélyen érző, meleg szív lakott. Azokkal, kik alá voltak rendelve, sohasem éreztetett sértő, lealacsonyító bánást, de pajtáskodást, komázást se. Felsőbbek előtt pedig nem hizelgett s meg nem alázta magát soha. Erős dereka volt, melyet ember előtt nem szeretett meghajtani, s meggyőződése ellenére, hogy népies kifejezéssel éljek, be nem adott soha. Fenhordott fejével, emelt homlokával a fenyőhöz hasonlított, mely egyenesen emelkedik fölfelé, s nem görnyed meg, inkább ketté törik a vihar ereje előtt, s nem volt benne egy parányi sem a lenge nád szellők után hajló gyengességéből. Talán csak a Capri-sziget azúr barlangja szűk bejáratánál hajtotta meg erős derekát, hogy a kék boltozatok tündérvilágába beléphessen, mert a természet szépségét imádta, mint minden egészséges lelkű ember.

E hajthatatlan, egyenes, telivér *alföldi* s in specie *nagy-kőrösi* magyar azonban igen jó, sőt gyöngéd szívvel birt: családját, barátait híven szerette s azok körében örömet eltréfált, adta s vette az élczes anekdotákat s jóízű nevetésekbe is tört ki. Fiatal korában nem annyira, de későbbben a férfikor komoly munkái s még inkább az aggkor kellemetlenségei közt hiányzott nála az úgynevezett *szalóniasság* vagy legalább a francziák simulékony, lekötelező, rokonszenverjesztő nyájassága s udvariassága; inkább egy komoly keleti emberre, vagy ha nyugati típus kell, egy büszke angol lordra emlékeztetett. Ezért, a kik bensőleg nem ismerték, azt mondták róla, hogy arisztokratikus modora s hajlamai vannak, pedig senki se lehetett valódibb demokrata.

Szokásaiban, életmódjában egyszerű, puritán, pazarlást, fényűzést, piperét nem kedvelő, szóval: jó gazda; háztartásában, s mindenben, a mi környezte, az arany középúton szeretett járni, oly távol a cifrázkodó luxustól, mint a cynismus szennyétől. Sohasem irigyelte a dúsgazdag pénzemberek túlterhelt asztalát, fényes fogatait és egyenruháit; megelégedett a horátiusi arany közepszerűséggel, ha megvolt vendégszerető házában a «*splendens in mensa tenui salinum*» — ha megtermették kenyerét a «*parva rura*» s a «*malignum spernere vulgus*» lehetőségét fentartotta szerény függetlenségének érzete. Erős becsvágya nem silány külsőségekre, hanem

kizárólag nemesb, magasb tárgyakra volt irányozva. De abban a körben azután, hol érvényesülni óhajtott, minden mellőztetés, befolyásának csökkenése élesen fáj neki, bár nem panaszkodott soha, elnyelte neheztelését, s le nem alázta magát annyira, hogy fájdalmát észrevétesse.

Tudjuk, mindnyájan tapasztaltuk, hogy az emberi élet nem nyújt zavartalan örömöket. TANÁRKYNAK, a boldog, a szép és eszes gyermekekkel megáldott atyának is voltak nagy fájdalmai, de ő büszkén, zárkózottan viselte ezeket, bár baráti híven s benső részvétellel osztottak elrejtett szenvedésében. Panaszt, lamentációt nem hallott e büszke, az e tekintetben néma ajkáról senki fia. *«Illi robur et aes triplex circa pectus erat.»*

Szóval: TANÁRKY GEDEON, ha nézetemben nem csatlakozom — sajátképen *birói* jellem volt. Pozitív, tántoríthatatlanul igazságos, részrehajlatlan, objectív felfogással, kátói szigorral, — ki, mint Foscari, elítélte volna saját fiát is, ha ez bűnt követett volna el becsület, kötelesség, haza s a törvények szentsége ellen. Soha se protegált, sohasem kedvezett helytelenül s bármi melléktekintetekből. Önálló véleményét mindig fentartotta, s alá nem rendelte senkiének, még a miniszterének sem. Ám határozzon a miniszter, ha a felelősséget viseli saját nézeteiért s tetteiért, ő ezt nem gátolhatja, de meggyőződésétől el nem állhat, ezzel ellenkező nézetek végrehajtásában eszközül nem szolgálhat. És e miatt, ha adataim nem csalnak, még azzal a miniszterrel is, ki őt államtitkárrá tévé, kinek nagy hálával tartozott, ki őt bizalmas barátságára méltatta, kit mélyen tisztelt és szeretett s Molnár Aladár felett tartott emlékbeszédében *«praesidium et dulce decus meum»*-nak nevezett, báró Eötvössel is voltak összeütközései és pedig oly erős és makacs modorban, hogy az ideges és túlérzékeny miniszter a kezében levő írónt darabokra tördelte. TANÁRKY, a birói jellemű, szerette a kérdéseket mindig szorosan birói, jogi, és nem opportunitási szempontból fogni fel s dönteni el. E szellemirányzat uralma mutatkozik nála, mint közigazgatási tisztviselőnél is, valamint írói jelleme is, melyet történelmi munkája ismertetésénél felmutattam, összhangzásban van természetének ez általános

irányával. A történetírónál az önállóság, függetlenség, elfogulatlanság, objectivitás, az ítélet megvesztegethetetlensége épp oly szükséges kellék, mint a curulis széken ülő bírónál; s e tulajdonokat találjuk fel TANÁRKYNÁL minden téren. S e hajthatatlan és tiszta lelkű igazságbarát ravatalánál méltán ismételhattuk Horátz szavait, melyekkel Quintilius halála felett kesergett: «Cui iustitiae soror, incorrupta fides, nudaque veritas, quando ullum inveniet parem?»

Emlékezünk erős, férfias, daliás alakjára, nyílt, bátor tekintetére; s jelleme teljes összhangzásban volt külsejével; szilárd akaratú, gyorsan határozó; a mit egyszer érett meggyőződés után elfogadott, ahhoz állhatatosan hű maradt, sohase habozott s ingadozott többé; a mit megígért, azt meg is tartotta. Egész életpályája egyenes, tiszta, kanyargás és kitérések nélkül, s érintkezése egyforma a nagy urakkal és a szegényekkel; magához következetesen, hasonló a hivatalos hierarchia magas fokán, melyre eljutott, s a vidéki város egyszerű jegyzői szobájában. E tulajdonai oly tekintélyt s tiszteletet szereztek egyéniségének, mely minden körben nyilatkozott. Mint egykor Nagy-Körösön, az egyszerű vidéki városban, az ottani, úgy a fővárosban a budavári Casino elnöke volt több éven át. Elnöki székre született; a komoly méltóság, mely egész lényén előmlött, szabatos beszéde, pontossága, részrehajlatlansága, bírói jelleme egészen s kiválólag arra minősítették. Teljesen illenek reá a La Bruyere jellemrajzaiból vett szavak: «Un honnête homme, qui dit oui et non, mérite d'être cru: son caractère jure pour lui, donne créance à ses paroles, et lui attire toute sorte de confiance».

Legidősb államtitkár volt már, midőn 20 éves köteles-ségű, mintaszerű szolgálata után 1887. június 8-án, állásától, törvényszerű nyugdíj mellett, saját kérelmére fölmentetett, mert erejének némi hanyatlását, s befolyásának csökkenését tapasztalá, s részint puritán lelkiismeretessége, részint elkedvetlenedése azt parancsolá neki, hogy a közhivataltól visszavonulva ama nemes «otium negotiosum» kebelébe rejtőzzék, mely a művelt szellemű aggastyánok méltó és díszes menedéke. Ez alkalomból, hosszash hű és hasznos szolgálata elis-

meréseül, a Szent István-rend kis keresztjét nyerte, ő pedig ezer forintos alapítványt tett a kultuszminisztériumi tárcza szegény, beteg kishivatalnokai javára. Ez volt utolsó tette a minisztériumban. Ezentúl jól rendezett falusi gazdaságának kezelése s kedvencz íróinak olvasása, főképen történeti tanulmányok foglalták el mindig jól használt idejét 1887. november 23-án hamar s váratlanul bekövetkezett, általános megilletődést okozó haláláig. Irni, az akadémiában s történelmi társaságban felolvasásokat tartani szándékozott, midőn a toll egyszerre kiesett kezéből. Nyugdíjaztatása után azt mondá: «itt már elmondtam utolsó szavamat, de lesz még sok szavam az akadémiában» — a sors úgy akarta, hogy elnémuljon. Környezete aggódba tapasztalta, hogy nyugalmaztatása ideje óta a piros arcú, aczél idegű, deli férfi beteges, bágyadt, könnyen fáradó lett s roskadni kezdett. Ugy látszik, mégis erősen sínlette a megszokott hivatalos munkásság s befolyás hiányát. Magába zárkózva s visszavonultságban töltötte élete végső napjait. S eszébe juthattak neki is, mint annyinknak eszébe jutnak, az ír költő Moore Tamás sorai:

Az emberi élet ígérete ilyen,
 Így múl az örömteli ifju tavasz;
 Míg reggel üdén cseveg és rohan a hab:
 Estende sivár homokon hagy el az.

De ravatalára, melynél a közoktatási minisztérium hivatalnoki kara, s az akadémia testületileg tisztelgett, s hol Szász Károly püspök, barátja, s volt hivataltársa, mondta el a megragadó s érdemeit kellőképen méltató bucsúztatót, koszorúikat küldék az említett minisztérium, szülővárosának közönsége, a nagykőrösi kaszinó, a magyar történelmi társulat, s az elhunynak számos barátja és tisztelője. A makói szabadelvű párt küldöttség által adott kifejezést kegyeletének képviselő-jelöltje iránt, s ez elhozta magával azt a diszes és ez alkalomra gyászleppellel borított selyem zászlót, mely alatt a választási küzdelemben részt vett, s a város babérkoszorúját. Szél Ákos országgyűlési képviselő adta át a kegyelet e nagybecsű jelét a gyászoló családnak, kifejezvéen beszédében,

hogy csak a halál szakíthatta meg a benső viszonyt az elhunyt jeles és a makói szabadelvű párt között. A koszorúkkal fedett koporsót Nagy-Kőrösre szállították, hogy porai kedves szülőföldjében nyugodjanak, s ott fejeztetett be temetésének megható ünnepélye. Végre is visszatért oda, honnét szárnyra kelt, a délibábos magyar alföldi rónára, melynek telivér fia volt.

De mi nem fogjuk őt s érdemeit felejteni soha; neve föl lesz jegyezve azon az emlékkövön, mely a hazai történelem filozofiája legjelesb buvárlóinak, a magyar nemzeti műveltség lelkes előmozdítóinak, az alkotmányos hivatalnoki kar díszének, a jellemet szellemmel egyesítő hű hazafiaknak neveit őrzi; közelebbi barátai szívében, s az enyémben is, élni fog a tőle távolabb állók által nem ismert jóságos és gazdag kedélyének emlékezete is; családja tagjai előtt pedig, melyet melegen szeretett s boldogítani törekedett, özvegye előtt, kivel 35 évet töltött zavartalan, boldog egyetértésben, derék fiai, kedves leányai előtt ott fog örökké lebegni az előttök nemes példával járó, szigorú erényű, de irányukban mindig gyöngéd és gondos atyának dicsfénynyel környezett képe.

Emberül teljesítette hivatását, melyet a gondviselés elég hosszúra nyúlt munkás életpályáján elébe szabott; hiven felelt meg a megbízatásnak, melyet hazája s vallása részéről magára vállalt.

Elete egész és tökéletes volt, melyet folyvást egy eszme, egy alapérzelem vezetett: a tiszta honszeretet. Ama nemzedékhez tartozott ő, mely Széchenyi zászlója alatt nőtt fel, a nemzeti ébredés ama korának növendéke, melyben a haladási eszmék, a szabadság kultusza mellett még erős nemzeti érzés s meleg fajszeretet is hatotta át a lelkeket. E korszakból vette meggyőződéseit, ösztöneit, kötelességérzetét, melyeket aggkoráig hiven megőrzött. Valóban, a kik hivatalos működése utolsó éveiben közelebbről ismerték gondolkodását s eljárását, ugyanazon nemes czélokért látták őt lelkesülni, mint fiatal korában, midőn a közélet terére kilépett. Az őshajú államtitkár nem kevésbbé rajongott minden nemzeti kulturális érdekért, mint a szögfürtű fiatal jegyző, s nemes

példát adott egész környezetének. Bucsúbeszéde is, melylyel hivatalát utódának átadta s társaitól megvált, a magyar kultúra iránti meleg vonzalmának, s a szabadelvű irányhoz való törhetetlen ragaszkodásának megható nyilatkozata volt. A közművelődés több ágában szerzett nagy, bár kevésbbé emlegetett érdemeket, mert kevesebb zajjal dolgozott, mint sok mások, megvetette a hűhót, a humbugot; s mind azt, a mit e téren tett, egyszerű kötelességteljesítésnek tekintette, melylyel nincs mit dicsekedni. E hű kötelességteljesítés, a nemzet s az akadémia részéről egy megfelelő kötelességet von maga után: a hálás visszaemlékezését!

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADEMIA ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT.

I. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. Kápolnay Pauer István lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. Konek Sándor r. tagtól	„ 10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól	„ 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész I. l. t. felett. Ballagi Mór r. tagtól	„ 20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. Lenhossék József rendes tagtól	„ 30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. Kápolnai Pauer István lev. tagtól	„ 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. Szabó József r. tagtól	„ 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. Kozma Ferencz lev. tagtól	„ 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. Gyárfás István lev. tagtól	„ 20 kr.
X. Emlékbeszéd Mihályi Károly l. tag felett. Dománovszky Endre lev. tagtól	„ 10 kr.

II. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. Tanárky Gedeon lev. tagtól	„ 20 kr.
II. Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól	„ 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. Szécsen Antal t. tagtól	„ 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. Margó Tivadar r. tagtól	„ 40 kr.
V. Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. Nendtvich Károly lev. tagtól	„ 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Érkövy Adolf rendes tag felett. Galgóczy Károly l. tagtól	„ 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Zsivora György felett. Tóth Lőrincz r. tagtól	„ 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. Haynald Lajos igazg. és t. tagtól	„ 30 kr.
IX. Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. Than Károly r. tagtól	„ 30 kr.
X. Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. Trefort Ágoston igazg. tagtól	„ 10 kr.

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczay Lajos r. t. felett. Török József r. tagtól.....	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. Trefort Ágoston igazg. s tiszt. tagtól.....	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. Hunfalvy Pál r. tagtól.....	" 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János l. t. felett. Apáthy István r. tagtól.....	" 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. Trefort Ágoston t. tagtól.....	" 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tiszt. tag felett. Dr. Pauer Imre tiszt. tagtól.....	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. Lenhossék József rendes tagtól.....	" 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. l. t. felett. Vécsey Tamás l. tagtól.....	" 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. Kautz Gyula r. tagtól.....	" 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom r. t. felett. Hollós Jusztonián l. tagtól.....	" 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ignác r. t. felett. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	Ára 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. Budenz József r. tagtól.....	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf l. t. felett. Vadnai Károly l. tagtól.....	" 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tárkányi Béla József t. t. felett. Szvorényi József t. tagtól (Tárkányi B. J. arczképével)....	" 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. Dr. Mihalkovics Géza r. tagtól.....	" 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János l. tag felett. Joannovics György t. tagtól.....	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István l. tag felett. Szilágyi Sándor r. tagtól.....	" 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál l. tag felett. Vadnai Károly r. tagtól.....	" 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon l. tag felett. Szabó Károly r. tagtól.....	" 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmics László t. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.....	" 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábián Gábor r. t. felett. Zichy Antal r. tagtól.....	Ára 10 kr.
--	------------

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÜLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.
SZERKESZTI A FŐTITKAR.

V. Köt. — 3. Szám.

EMLÉKBESZÉD
DR ZLAMÁL VILMOS

A M. TUD. AKADÉMIA LEVELEZŐ TAGJA

FELETT.

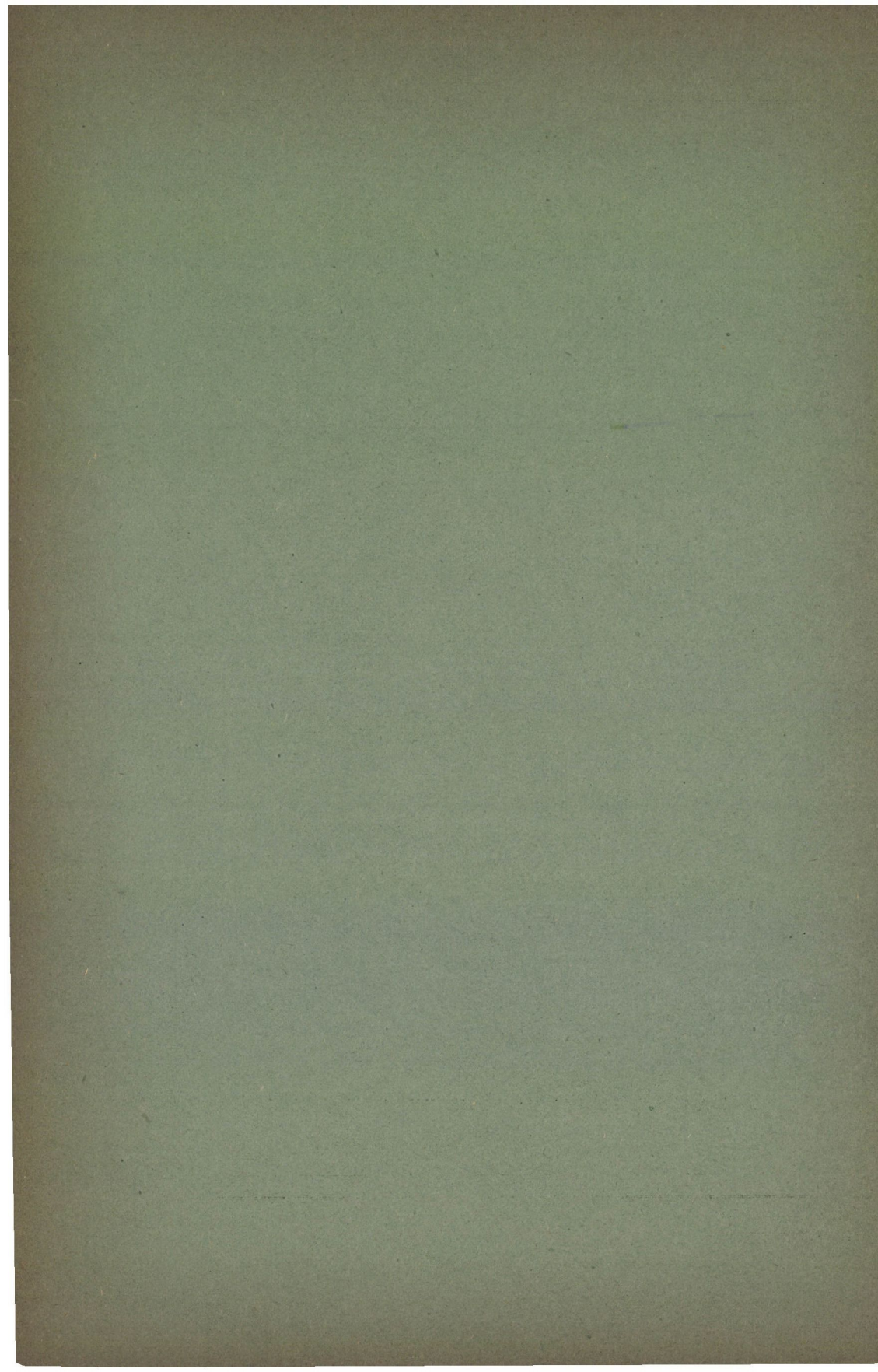
GALGÓCZY KÁROLY

L. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. TUD. AKADÉMIA 1888. JANUÁR 30-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

Ára 10 kr.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1888.

EMLÉKBESZÉD

DR ZLAMÁL VILMOS

A M. TUD. AKADEMIA LEVELEZŐ TAGJA

FELETT

GALGÓCZY KÁROLY

L. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. T. AKADEMIA 1888. JANUÁR 30-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSEN.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

1888.

HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

Dr. ZLAMÁL VILMOS

EMLÉKEZETE.

Kétségtelenül minden embernek van rendeltetése. A természet még a legkisebb lényt sem hozza elő ok nélkül. Az, hogy teljesíti-e minden ember rendeltetését, vagy legalább igyekszik-e azt teljesíteni, egészen más kérdés. — Határozottan mondható, hogy a legtöbb ember nem teljesíti. Hol volna, hol lehetne a világ ha minden ember teljesítené? A legtöbb csak saját énje fentartását tekinti egyedüli rendeltetésének. Sőt igen sok még azt se teszi önerejéből; hanem azzal is embertársainak különfélekép terhére válik.

Annál több elismerést érdemel az, a ki nemcsak maga iránt teljesítette kötelességét, s saját énje fentartásával másoknak soha terhére nem volt; sőt embertársaira és a közügyre nézve is hálátérdemlőleg hasznosan élt.

Boldogult tagtársunk, dr. Zlamál Vilmos életét, a ki nek emléket megújítani törekszem, kitünőleg jellemzi e saját-ság. Nem Magyarország, nem a magyar nemzet szülöttje volt: de 84 évre terjedt hosszú életén át oly hazafiságot tanúsított, oly szolgálatokat teljesített e haza, e nemzet iránt, melyekkel már életében kitüntető érdemeket szerzett magának, s méltólag rászolgált arra, hogy jó emléke s becsülése halála után is fenmaradjon köztünk.

Dr. Zlamál Vilmos, Morvaországban, Morsitz községben született, 1803. június 21-én. Tanulmányait Kremsirben és Bécsben, a Josephinumban végezte, az orvosi pályát választván életfeladatául. Kilépven az iskolából, mint orvos

katonai szolgálatba lépett, hol a báró Bianchi nevet viselt 63. sz. gyalogezredbe osztatott be, a mely akkor Gácsországban, Zlocow városban állomásozott. Itt 1831-ben a lengyel-orosz háború alkalmával, az oroszok által Gácsországba szorított Dworniczky-féle hadesapatnak egy részét is gyógykezelte.

1833. őszén a cs. kir. udvari tanács rendeletéből Bécsbe küldetett az állatorvosi tanintézetbe. Innen a két évi tanfolyam bevégezése után, Temesvárra tétetett ki, a hol a cs. kir. törzssorvosi hivatalban is foglalkozván, az ezen hadparancsnokság alá tartozott határszéli ezredek állategészségi ügyét is vezette.

Ekkor és ily módon került Magyarországra, a hol azután haláláig megmaradt, és teljes rokonszenvvel csatlakozván a magyar nemzethez, egy nagy becsülést érdemlő magyar családnak lett alapítója.

1836-ban történt, hogy egy országos állatorvosi állomás szándékoltatván Pesten szerveztetni, arra a helytartótanács útján pályázat hirdettetett; azonban a pályázati feltételek közt a magyar nyelv tudása is kikötve lévén, arra nem pályázott senki, minthogy abban az időben állatorvosi oklevél Magyarországon még nem volt szerezhető, a Bécsben végzett polgári és katonai orvosok pedig nem tudtak magyarul.

Erre dr. Lenhossék József, a ki akkor országos főorvos és helytartósági tanácsos volt, megtudván a pályázat sikertelenségének okát, 1838-ban azzal a változtatással hirdetett új pályázatot, hogy a magyar nyelv tudása kívánatosnak jelöltetett ugyan, de nem multhatatlanul szükségesnek, — egyúttal felhívta Zlamált a pályázatra, a ki iránt a katonai határvidéki állattenyésztésről, valamint az ott s a bánsági megyék területén gyakran uralkodott marhajárványról, különösen a marhavésznek Oláhországból hazánkba való áthurezoltatásáról történt kimerítő és alaposan okadatolt jelentésekből lett figyelmes.

Zlamál igen nehezen bár, — mert orvosi gyakorlata Temesvárott már szépen jövedelmezett, míg az országos állatorvos évi fizetése csak 600 frt volt, — végre még is

engedett a felhívásnak, s benyújtotta pályázatát; mert — ugymond önéletírásában, — akkor is szerettem már új hazámat, szívesen kívántam annak szolgálni, s mert az állatgyógyászat akkor még egészen új tudomány lévén Magyarországon, vonzott az első országos állatorvosnak úttörő dicsősége.

Ekkép 1838. július havában országos állatorvosnak neveztetvén ki, megvált a katonai szolgálattól, és Pestre tette át lakását.

Ugyanazon év december havában Torontál megyében, Ivánda községben tette a keleti marhavész beoltásával az első kísérletet.

Miután előtte országos állatorvos még nem volt, első gondja lett, az állategészség-ügyi rendőri intézkedések életbeléptetésére nézve szükséges utasításoknak és szabályoknak szerkesztése, melyek a helytartótanács által jóváhagyván, a megyei és szabad királyi városi hatóságokkal közöltettek. Második feladatául: az állatgyógyászatnak Magyarország, mint földművelő ország szükségeinek megfelelő szervezését tűzte ki. Különösen érdekelte az a kérdés, hogy honnan származik a marhavész, és honnan szokott az Magyarországra behurcoltatni? Ennek megvilágosítására marhavész-abroszt készített, melynek segítségével czáfolhatatlanul bebizonyította, hogy az mindig keletről kerül hozzánk.

Azután igyekezett a marhavészt, mint kórt, — azaz annak természetét, lényegét és lefolyását — különösen Magyarországra nézve tanulmányozni, mi közben túltevéen magát az addig csak Németországon tett észleletekre alapított és német szakművekben tárgyalt ismereteken, szorgalmasan figyelmet fordított arra a szervezeti különbségre, a mely a magyar (keleti), és a német (nyugoti) marhafajta közt létezik, mely a betegségek lefolyására is lényeges befolyást gyakorol. A marhavész kiütéges alakját legelőször Pestmegye Jánoshida községében fedezte fel.

1838-ban, mikor Zlamál országos hivatalát elfoglalta, nem tudott még magyarul. De teljes szorgalommal igyekezvén a magyar nyelvet minél előbb elsajátítani, 1841-ben

már annyira vitte, hogy képes volt e nyelven nemcsak írásilag hivatalos előterjesztéseket tenni, hanem az állatgyógyintézet növendékeinek szóbeli előadásokat is tartani.

Az állatgyógyintézet ebben az időben a Statio-útczában volt s tanszemélyzete egy tanárból és két segédből állott. Ezen kívül egy az intézetben kívül lakó kovácmester tanította a lópatkolást. Valóban igen kisszerű intézmény.

1843. szept. 7-én Zlamál egyetemi nyilvános rendes tanárrá neveztetett ki. Ismételve tett lépéseket, hogy az állatorvosi tanintézetet önállóvá tegye s a tanerőket szaporítsa: de eredménytelenül.

1848-ban felállíttatván az országos közegészségi tanács, annak ő is tagjává neveztetett. Mint ilyennek sikerült kieszkölnie, hogy az állatgyógyintézeti tanerő még egy tanárral és egy segéddel szaporodott.

Az állatgyógyintézet 1851. augusztus havában választott külön az egyetemtől. Zlamál azonban továbbra is megmaradt az egyetem kötelékében, az állatgyógyintézeti előadásain kívül, az egyetem orvosnövendékeinek külön előadásokat tartván.

Az előadások, úgy a különválasztott intézetben, mint az egyetemen két nyelven folytak. Ez utóbbi helyen Zlamál az orvos- és sebész-növendékeknek az állati járványtana adta elő.

Tanársága mellett a szakirodalommal is szorgalmasan foglalkozott, és pedig, országos állatorvossá történt ki-neveztetésétől fogva egész késő öregségeig.

Irodalmi működéséért a Magyar Tudományos Akadémia őt 1864-ben levelező tagjává választotta.

Hasonlóképp levelező tagja volt a charkowi és dorpati állatorvosi tanintézeteknek.

1867-ben Gorove István minisztériumában az állategészségi osztály szervezése bizatott reá, mely alkalommal báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter (13386/1867. sz. átiratával) megengedte, hogy tanári teendői mellett, a földművelés-, ipar- és kereskedelmi minisztériumban, osztálytanácsosi minőségben, jutalomdíj mellett működhessek.

Ily minőségben a minisztériumban 1874-ig foglalkozott, mely idő alatt sok állategészségügyi szabályzat köszöni neki létrejövetelét.

E minőségben képviselte a magyar államot a Zürichben, 1867. szeptember havában tartott III-dik nemzetközi állatorvosi congressuson, melyről tett jelentése: „a földmivelési ipar- és kereskedelmi magyar királyi minisztérium köréből“ közrebocsátott „Közlemények“-nek Pesten, 1868-ban megjelent I. évi folyamának 3-dik füzetében közöltetett. Befolyása volt a keleti marhavész ellen hozott 1874-dik évi XX-dik törvényezikk keletkezésére is.

Osztálytanácsosi foglalkozásának megszűnése alkalmából, 1874-ben, a vaskoronarend III-ad osztályú lovagkeresztjével tüntettetett ki, melyről a czímeres okmányt 1875. november 10-ről nyerte.

Tanárságától 1881-ben lépett vissza. Ez alkalommal a m. kir. állatorvosi tanintézet tanári testülete, melynek tagjai, az érdemesültnék, a ki az intézetben 40 évig tanított, többnyire tanítványai voltak, s tőle nyerték, a nyomdokain haladó szakkörükbe bevezettetéseket, nagy ovátiót rendeztek a lelépő tanár tiszteletére és jegyzőkönyvileg örökítették meg az intézet körül szerzett érdemeit, a melyben a legutóbbi időben is az állati „belgyógyászatot, a járványtant és a hús-szemlét, azaz tekintve a tanintézet célját, a legfontosabb gyakorlati szakmákat adta elő:“ (a jegyzőkönyv szavai). — Ő cs. és apostoli királyi felsége pedig 1881. október 30-án kelt fegfelsőbb határozatával: „saját kérelmére, legutóbb élvezett egész fizetésével állandó nyugalomba helyeztetését legkegyelmesebben megengedni, s ez alkalomból 56 évet meghaladó buzgó és sikeres szolgálata elismeréséül, saját és törvényes utódai részére, a morvai előnév használhatásának engedélyezése mellett, a magyar nemeséget díjmentesen adományozni méltóztatott“.

Meghalt 1886. november 11-én, 84 éves korában, és Budapesten a kerepesi-uti sírkertben temettetett el. Családi nevét, új magyar hazájában fentartó fi-örököse: Morvai Zlamál Gusztáv honvéd-alezredes örökölte.

Hátramaradt önálló irodalmi művei :

1. A keleti marhavész (százhéti aszály), több évi szigorú vizsgálatok és számos tapasztalatok után írta. Pest, 1841. 8r. VIII. 105 lap. Hartleben K. A. 60 kr.

2. A lónak lábai (végtagjai) egészséges és kóros állapotban, különös tekintettel a sántítás mindenféle nemeire s annak orvoslására. Állatorvosok, gazdák, kovácsok s lókedvelők számára, 41 rajzzal. Budapest, 1849. a magy. kir. egyetem betűivel és költségén. 8r. VIII. 210 lap. 1 frt 40 kr.

3. Népszerű oktatás a marhavész elhárítására, megismeréséről s orvoslásáról. Kiadta a Nagy-Várad ker. es. kir. miniszteri bizottság. N. Várad, 1850. nyomt. Tichy Alajos 8r. 49 lap.

4. Különös kór- és gyógytan, a házi állatok belső betegségeiről. Pest, 1853. Nyomt. Engel és Mandelló (könyomat) 8r. 67 lap.

5. A hasznos házi állatok járványos nyavalyái, Pest, 1853. Nyomt. Engel és Mandello (könyomat) 8r. 2. 87 lap.

6. Állatgyógyászat, különös tekintettel az embereknél előforduló, az állatokéhoz hasonló betegségekre, miveltebb osztályúak, különösen papok s tanítók, mint a nép tanácsadóinak számára. Pest, 1859. Nyomt. Beimel J. és Kozma Vazul. 8r. XII. 172 lap. Kiadja Lampel Róbert, 60 kr.

7. A keleti marhavész, több évi szigorú vizsgálatok s számos tapasztalatok után. Pest, 1862. 8r.

8. Barmászat, avagy a hasznos házi állatok betegségeinek megismerése és orvoslása, különös tekintettel a gazdasági állatok okszerű tenyésztésére. Pest, 1861. Nyomt. és kiadja Emich Gusztáv, 8r. XIV. 440 lap. Ára 3 frt.

9. A marhavész s annak oltása, mint az egyedüli biztos szer a marhavész szelidítésére s végképeni kiirtására. Pest, 1863. Nyomt. Landerer és Heckenast. 8r. VIII. 140 lap. Kiadja Heckenast Gusztáv, most a Franklin-társulat.

10. Az állattenyésztés fontossága s jelenlegi állása Magyarországon. Pest, 1867. Kiadja a M. T. Akadémia. Székfoglaló értekezés. Olvastatott A M. T. Akadémia 1867. február 25-diki gyűlésén.

11. Ugyanaz, ezen címmel: Értekezések a természet-

tudományok köréből. I. köt. 3. sz. az adadémiai kiadványok közt.

12. Részletes állatkór- s gyógytan, különös tekintettel a járványos kórokra s az állatorvosi rendészetre. 1877.

Munkáit kevésbbé a mély tudományosság, mint inkább a gyakorlati haszonra és használhatóságra törekvés jellemzi. — Nem volt ő láng-ész, de nagy mértékben természetében állott az okkutató, alaposan észlelő és észleltei hasznát gyakorlatilag mérlegelő sajátság, melyet szerencsésen részletező és értelmes előadással egészített ki.

Orvosi tanácsaiban figyelt nemcsak a kórnak minőségére és fokára; hanem az állatnak rendeltetési használatára is. Es művei gyakorlati használhatóságát neveli az is, hogy azok a kór- és gyógytan mellett általában minden állatnemnél a betegségeket és hibákat megelőzni segítő, azután a mégis előállottakat megjavító, tenyésztési tanácsokat is foglalnak magokban.

Dicséretére válik, hogy idegen származású létére, mely hangejtésén egész haláláig meglátszott, nemcsak túlnyomólag magyar nyelven írt, úgy hogy más nyelven önálló nagyobb műve nincs is; hanem az is, hogy irodalmi nyelvezetében folyvást a magyarosságra törekedett; szorgalommal tanulmányozta és sokszor szerencsésen is használta a népkifejezéseket, különösen a népnyelvén forgó műszavakat, és ezekkel a latin és német műszavakat buzgón és nem ritkán egészen kielégítőleg magyarosította.

Mint hivatalnok és tanár nagyon kötelességismerő és pontos volt; tanítványai előtt atyai jó bánásmóddal szerzett magának kedveltséget és tiszteletet.

Szaktudományának nemzet- és mezőgazdasági fontossága iránt teljes meggyőződéssel lévén, e meggyőződését másoknál is érvényesíteni buzgó igyekezettel törekedett; és kétségbevonhatatlan érdeme az, hogy a legelsőik egyike volt azoknak, a kik Magyarországon az állatorvosi tudományt nemcsak a gyakorlati életbe vezették be általánosan, — elismerést szerezvén fontosságának — hanem tudományilag is oly színvonalra emelkedését eszközölték, hogy e tudományszakban ma már az ország más mivelt országok

állásával méltólag versenyez, és e szak ez időszert már épen az ő tanítványai közül is, oly szakférfiakkal van ellátva, kik szakjoknak és a tudományosságnak szintúgy az elméleti, mint gyakorlati téren díszére válnak.

Társadalmi köztevékenysége nem volt nagy körű, szívesen részt vett ugyan az egyesületi téren is ott, a hol és a mikor hivatalos és szakköri elfoglaltatása engedte, de mozgalmas szerepet itt soha sem vitt. E téren hivatalos-, tanári- és irodalmi munkásságától üresen maradt idejét leginkább a szakkörével teljesen rokon Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek szentelte, melynek választmányi tagja is volt.

Működésében soha sem kereste és nem gyakorolta a sokoldalúságot, mindenkor és mindenben hivatalos kötelessége volt előtte a fő és legelső; — ebben kereste s találta föl életrendeltetését, — egyéb összes tevékenységét is mindenkor lehetőleg ennek tárgya körül igyekezett összpontosítani, és sírkeresztjét méltán díszíti a kötelességteljesítés érdemkoszorúja.

A M. T. AKADEMIA ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT.

I. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. Kápolnay Pauer István lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. Konek Sándor r. tagtól	„ 10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól	„ 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész I. I. t. felett. Ballagi Mór r. tagtól	„ 20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. Lenhossék József rendes tagtól	„ 30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. Kápolnai Pauer István lev. tagtól	„ 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. Szabó József r. tagtól	„ 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. Kozma Ferencz lev. tagtól	„ 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. Gyárfás István lev. tagtól	„ 20 kr.
X. Emlékbeszéd Mihályi Károly I. tag felett. Domanovszky Endre lev. tagtól	„ 10 kr.

II. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. Tanárky Gedeon lev. tagtól	„ 20 kr.
II. Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól	„ 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. Szécsen Antal t. tagtól	„ 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. Margó Tivadar r. tagtól	„ 40 kr.
V. Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. Nendtvich Károly lev. tagtól	„ 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Érkövy Adolf rendes tag felett. Galgóczy Károly I. tagtól	„ 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Zsivora György felett. Tóth Lőrincz r. tagtól	„ 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. Haynald Lajos igazg. és t. tagtól	„ 30 kr.
IX. Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. Than Károly r. tagtól	„ 30 kr.
X. Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. Trefort Ágoston igazg. tagtól	„ 10 kr.

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczy Lajos r. t. felett. Török József r. tagtól.....	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. Trefort Ágoston igazg. s tisz. tagtól.....	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. Hunfalvy Pál r. tagtól.....	" 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János l. t. felett. Apáthy István r. tagtól.....	" 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. Trefort Ágoston t. tagtól.....	" 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tisz. tag felett. Dr. Pauér Imre tisz. tagtól.....	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. Lenhossék József rendes tagtól.....	" 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. l. t. felett. Vécsey Tamás l. tagtól.....	" 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. Kautz Gyula r. tagtól.....	" 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom r. t. felett. Hollósy Jusztinián l. tagtól.....	" 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ignác r. t. felett. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	Ára 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. Budenz József r. tagtól.....	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf l. t. felett. Vadnai Károly l. tagtól.....	" 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tárkányi Béla József t. t. felett. Szvorényi József t. tagtól (Tárkányi B. J. arcképével)....	" 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. Dr. Mihalkovics Géza r. tagtól.....	" 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János l. tag felett. Joannovics György t. tagtól.....	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István l. tag felett. Szilágyi Sándor r. tagtól.....	" 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál l. tag felett. Vadnai Károly r. tagtól.....	" 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon l. tag felett. Szabó Károly r. tagtól.....	" 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korízmics László t. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.....	" 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábián Gábor r. t. felett. Zichy Antal r. tagtól.....	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Tanárky Gedeon lev. tag felett. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	" 40 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

V. KÖT. — 4. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
FLEISCHER LEBERECHT HENRIK

A M. TUD. AKADÉMIA KÜLTAGJA

FELETT.

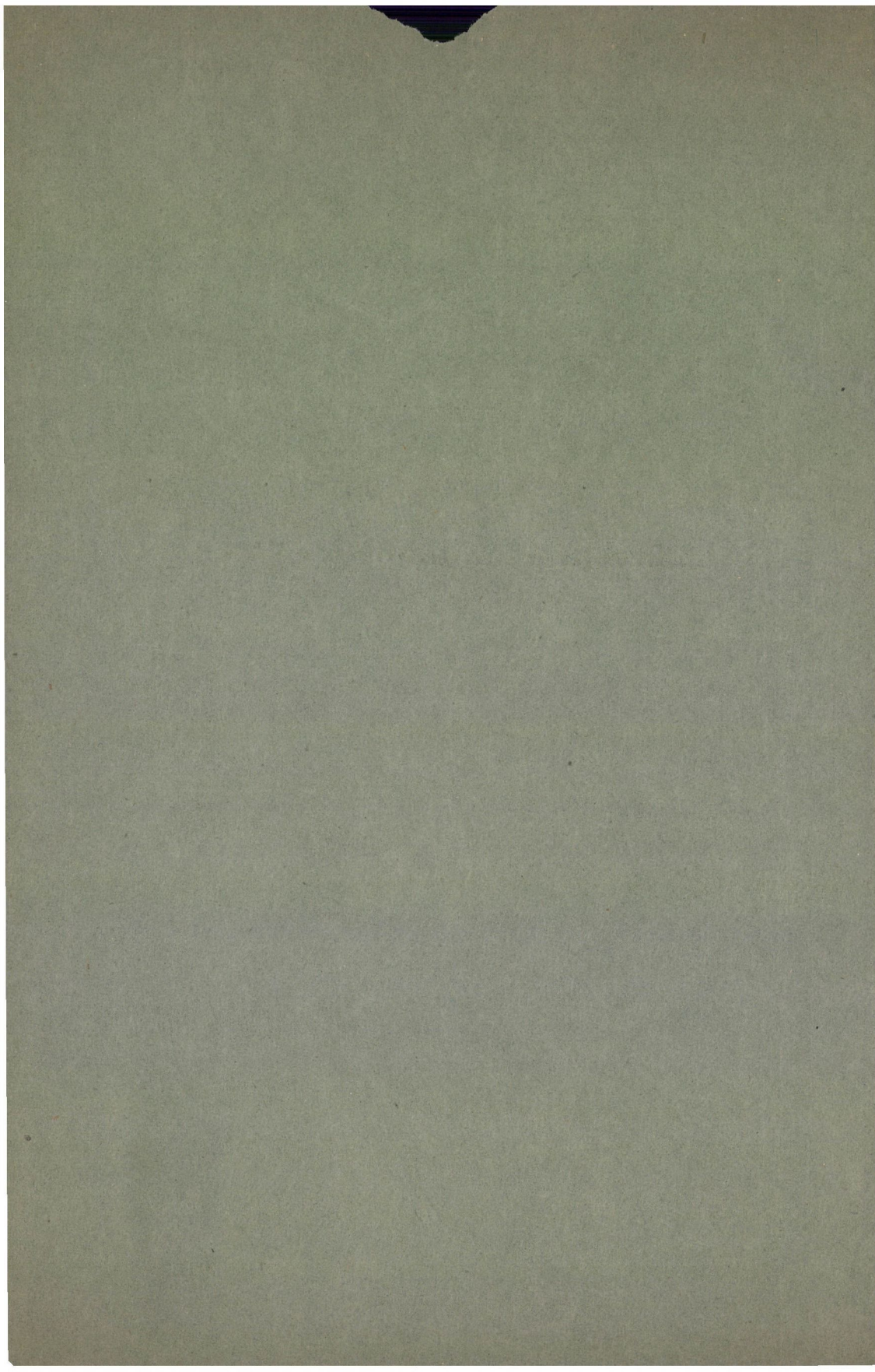
GOLDZIHÉRN IGNÁCZ

I. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1888. OKTÓBER HÓ 29-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

Ára 30 kr.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1889.

EMLÉKBESZÉD

FLEISCHER LEBERECHE HENRIK

A M. TUD. AKADÉMIA KÜLTAGJA

FELETT.

GOLDZIHHER IGNÁCZ

LEV. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1888. OKTÓBER 29. TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1889.

HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

FLEISCHER LEBERECHELT HENRIK

EMLÉKEZETE.

I.

Midőn az a kedves férfiú, kinek tudományos pályáját és munkálkodását nyelv- és széptudományi osztályunk megbízásából jellemezni készülök, születésének hetvenedik évfordulóját érte el, környező tanítványai szép családi ünnepélyt rendeztek. Az ünnep egyik szónoka — emlékezetes marad előttem e részlet — megszólításában a következő gondolatnak adott kifejezést.

Miért ragadjuk meg mi, kik e férfiú hálás tanítványai vagyunk, *ezt* az alkalmat, hogy tanító-mesterünknek hódolattunkat bemutassuk: miért nem ünnepeltük inkább irodalmi működésének, nyilvános tudós pályájának egy-egy forduló pontját? Azért — így felelé a szónok — mert az, a mit mesterünkben szeretni és tisztelni *legkiválóbb* módon van okunk, nem az az úttörés, melylyel tudományunkat új ösvényekbe vezeti, nem az a tudományos ébresztés, melylyel benünket, kik ajkain csüggünk, örök időkre hálára kötelez, hanem az a jóságos részvét és szeretet, melylyel tanítványait egész pályájokon át környezi, azok az erények, melyek őt, mint *embert*, oly kedvessé és tiszteletreméltóvá teszik. Az *embert* ünnepeljük és nem a *tudóst*.

E szavak, melyek akkor, midőn ejtették, a hallgatókban élénk visszhangot keltettek, és az ünnep, mely rájuk alkalmat adott, lelkem előtt lebegnek abban az órában, midőn élete működését készülök jellemezni annak, ki nekem is valósá-

gos tanítómesterem, igaz atyai barátom volt. Igenis, a hatás, melyet ránk, tanítványaira gyakorolt, nem pusztán abban a mélységes tudományban gyökerezett, melylyel bennünket élethossziglan táplált, melylyel dolgozatainkat a sajátképeni iskolázás idején túl előmozdította, azon mindig készséges tanácsadásban, melylyel tudományos problémáink megoldását, nagyban és kicsinyben elősegítette, hanem a jóságos meleg részvételen, melylyel magát törekvésünkkel azonosította, melylyel mindegyikünk lelkébe belemélyedt, az a föltétlen bizalom, melylyel mindegyikünk irányában viseltetett, mintha gyermekei, családjának tagjai volnánk.

És e családnak, melyet «*Fleischer iskolájának*» neveztek, a legtávolabb országokban, egész Amerikáig voltak tagjai. Bátran elmondhatni, hogy az utolsó felszázadban az általa képviselt tudományok köréből alig jelent meg egy munka, mely az ő közreműködésének, javító és igazító kezének, önzetlen szellemének, tanácsadásra és tevékeny segítségre mindig kész szívének jeleit föl nem mutatná. Saját tudományát szívesen olvasztá belé tanítványainak s barátainak alkotásaiba; nem fukarkodott azzal a dús szellemi tőkével, melyet szünetlen szakadatlan munkája felhalmozott. Meg e tekintetben nemcsak tanítványai és barátai rendelkeztek vele, hanem pályatársai is a legtávolabb országokban. Mindenünnen, a hol a keleti tudomány terén folyt valamely nevezetesebb munka, nehezebb részletek iránt hozzá, mint valamely muftihoz fordultak tudományos fetváért, és századunk harminczas éveitől kezdve ez irodalom egyik tipikus adaléka az «*Fl*» bettível ellátott zárjel, mely azt a megoldást foglalja magában, melylyel *Fleischer* világította meg az uralkodó homályosságot.

A levelező lapok korszaka nem kedvező már amaz alapos és beható levélváltásnak, mely a miénket megelőző nemzedék szellemi érintkezésének megragadó mozzanataihoz tartozott. A megboldogult nagy tudós, bokros foglalkozásának közepette, előszeretettel művelte a szellemi érintkezésnek e módját, melynek gyakorlása által tanítója maradt az ő iskolájához tartozóknak még évtizedekkel is azután, hogy közvetlen élő érintkezésünk megszűnt. A legbehatóbb módon nyilatko-

zott e leveleiben, melyek mindamellett, hogy soha a nyilvánosságnak nem szánvák, külső forma és styl tekintetében a rendszeretet és izlés mintaképeinek nevezhetők, nemcsak a nekik okot szolgáltatott kérdésekről, hanem megragadta az alkalmat, hogy a tudományos irodalom legujabb actualis jelenségeiről is elmondja véleményét. És ha a magánúton közlött véleményt egybevetettük azzal a sokszor nagyhangú, de nem ritkán felületes ítéletekkel, melyekkel ugyanazon tárgyakról a kritikai sajtóban találkoztunk, bámulnunk kellett mesterünk igazságszeretetét és szerény visszavonulását oly dolgoktól, melyekhez mások az övéhez nem is fogható előkészüléssel meg nem állhatták, hogy tekintélyes módon s nem csekély mohósággal hozzá ne szóljanak. E levelezés azon tanítványait, kiket reá méltónak talált, folytonos részeseivé tette szellemi tevékenységének, részeseivé azon hatásnak, melyet szeretetre méltó egyénisége, mely tudományos levelezésének minden sorában nyilvánult, a közvetetlen érintkezésben gyakorolt; felbátorította a csüggedőket tövises pályájukon azon elismerés által, melylyel szellemi erejük s tehetségük legapróbb nyilatkozatának s érvényesülésének adózott; kapcsolatot teremtett, melyet azok, kik benne részeshültek, tudom, nagyon-nagyon soká fájdalomosan fognak nélkülözni. Tanítványai s barátaitól eleje tárt bármily bonyolódott kérdésre nem késett a leggyorsabban kimerítő módon felelni; bármily utánjárásba került a kételyek eloszlatása, kötelességének tartotta a rögtöni elintézését, és hogy mulasztás ne terhelje lelkiismeretét, valóságos könyvvezetése volt e dolgokról, melyek minden pillanatban összes tudományos levéltartozásait szeme elé állíthatták.

Igy ő egyike azon mindinkább ritkuló tudós férfiaknak, kiknek tudományos hatása elválaszthatatlan amaz erkölcsi szépségtől, mely az *ember* jellemét tünteti ki.

De hisz őt nem erkölcsi tökéletessége emelé a tudós társadalom magaslatára, hanem az az emlékezetes tudományos munka, melyet egy emberöltőn át végrehajtott. És ha nem is mondhattam le arról, hogy futólagos megemlékezéssel ne szóljak a kedves lelkű emberről, e mai alkalom lényege arra int, hogy áttérjek tudós működésének jellemzésére.

végezte a fiatal *Fleischer*, a gymnasiumot Bauzenben; 1819-ben a magasabb tanulmányokat a lipcsei egyetemen kezdte meg, hol theológiát és a mennyire abban az időben lehetett, keleti dolgokat tanulmányozott. *Rosenmüller* (1768—1835.) volt abban az időben a keleti tudományok rendes tanára ez egyetemen, a bibliai tudomány terén nagy névvel bíró férfiú, különösen a bibliai régiségekre vonatkozó kézi könyve és nagy kötetSORRA terjedő bibliai scholiái által, melyekben az addigi kommentátoroknak bő átnézetét, a mint régi időben az efféle munkát elnevezni szokás volt: Synopsisát állította össze nagy alapossággal és gyakorlati tapintattal. A tulajdonképeni keleti tudományon keveset lendített az arab elemekre vonatkozó tankönyveivel és egyéb apró kiadványaival, melyek a keleti tudomány azon primitív állapotának feleltek meg, melyben németországi művelése abban az időben leledzett. *Fleischer*, ki a feladat nagy terjedelmére nézve már deák éveiben is kellő tájékozást szerzett magának, csakhamar indítatva érezte magát a keleti tanulmány dúsabb forrásait fölkeresni. Máshol nem találhatta akkor, mint Párisban, *Silvestre de Sacy* tantermében. 1824—1828-ig volt a nagy tanár kiváló növendéke, mely idő alatt egyszersmind a *Coulaincourt* herczeg családjában, mint nevelő működött. A párisi könyvtár irodalmi apparátusa, az a nagy kézirat-gyűjtemény, melybe az ily tanulmányok felé szenvedélyesen vonzó fiatal tudós elmerült, a tudományos érintkezések keleti és nyugati férfiakkal, tudományos feladatainak nagy szemkört nyitottak, és ez idő alatt vetette meg későbbi emlékezetes működésének teljes alapját.

De Sacy nemcsak mestere, hanem atyai barátja és mindenkor szíves tanácsadója és útmutatója volt; erről *Fleischer* legkésőbb aggkoráig szüntelen hálával emlékezett meg. «Per triennium, quod Parisiis fui, operam plurimam dedi Grammaticis et Poëtis Arabum; in qua re me praecipue Illustrissimi De Sacy, viri de me quoque *immortaliter* meriti auctoritatem secutum esse, lubens et gratus profiteor.»¹

¹ *Abulfedae Historia anteislamica* (Lips. 1831.) bevezetésében p. IV.

Párisból visszatérve 1831—1835-ig a drezdai Kreuz-schulében működött, mint tanár. Ez időt felhasználta arra, hogy legott a drezdai keleti kéziratgyűjtemény tudományos katalógusát dolgozta ki,¹ mely jó előmunkálatul bizonyult a lipcsei városi könyvtár keleti katalógusának kidolgozására nézve, mely az e nembeli munkák egyik mintaképének mondható.² 1835-ben a pétervári egyetemhez és könyvtárhoz nyert meghívást, egyrészt mint a persa irodalom tanára, másrészt mint a keleti kéziratok őre; de szívesebben hajlott a Rosenmüller halála által megüresedett hazai álláshoz, és így 1836-ban a lipcsei egyetemen a keleti nyelvek ny. r. tanári állását foglalta el, mely állásban, soha sem engedve azon meghívásoknak, melyek őt majd Németországnak egyéb, fényesebb dotatióval ellátott tanszékeire — p. o. 1860-ban Berlinbe — majd pedig Németországon kívüli egyetemekre csábították, egészen halála napjáig megmaradt.

Egész élete és tudományos működése oly annyira összeforrt ez egyetemmel, hogy — mint azt baráti körben sokszor kifejezte — nehezen bírta volna magát feltalálni más körben, mint ez egyetemen működő tudós társai között, kikkel a «*szász tudományos társaságban*» viselt állása által is kettős kötelékkel volt összekapcsolva. Aztán nagy volt benne a ragaszkodás szász szülőföldje iránt is; nem akart megválni az országtól és az egyetemtől, melynek fiatal korában polgára s növendéke, később disze, virága volt; a várostól, melylyel élettörténete elválaszthatatlanul összeforrt, melyben a kedélyes, humanus férfiút évtizedeken át mindenki «az öreg Fleischer»-kép, vagy mint egyetemi körökben nevezték «a nagy seikh»-kép ismerte. És lelkiismeretes működése, a legkedvezőtlenebb külső viszonyok között is el nem lankadó tettereje és kötelességérzete ez egyetemet rövid idő múlva a keleti tudományok középpontjává és metropolisává

¹ *Catalogus Codicum m.-storum orientalium Bibl. regiae Dresdensis* ed. H. O. Fleischer Lipsiae 1831.

² *Catalogus librorum manuscriptorum, qui in bibliotheca senatoria civitatis Lipsiensis asservantur* edidit M. Guil. Rob. Naumann II. *Codices orientalium linguarum* descripserunt H. O. Fleischer et Franciscus Delitzsch. Grimmae 1838.

alakította egész Európa számára, és e hegemoniája mindig magasabb és magasabb fokra hágott azon 52 év alatt, hogy ő egyetemi tanszékét elfoglalta. Németországban csak az ő hatása folytán kezdődik tulajdonképen az *önálló foglalkozás a keleti tudománnyal*, olyan, mely a philologia egyéb ágai mellett egyenjogu testvérkép tisztességgel megállhatott.

Hogy e hatást kellőleg megérteni képesek legyünk, futó pillantást kell vetnünk a keleti tanulmányok állására és terjedelmére századunk eleje körül.

II.

A keleti tanulmányok művelése Európában az egyház szolgálatában indult meg. E tanulmányok története a viennei zsinaton (1311) veszi kezdetét, melyből V. Kelemen pápának azon decretuma keletkezett, hogy a máshitűeknek, különösen a mauroknak megtérítése, illetőleg a velők folytatandó vitatkozás szempontjából, a keleti nyelvek ismerete az egyházban meghonosíttassék, mely czélból azt rendelte el, hogy a legnevezetesebb főtanodákon a héber, arab és chaldaei nyelv tanszékei felállíttassanak.

A keleti tanulmányok egyházi és theologiai szempontjai fenmaradtak még azon későbbi századokban is, midőn fejlődésök s körüknek bővülése e tanulmányoknak térítési és polemiai céljain túl más irányban tűzte ki tudományos hatásukat. A keleti nyelvek tanszékei a theologiai intézetekben lévén felállítva, a velők összefüggő tanulmányok, a hozzájuk kapcsolódó tudományos törekvések a theologia körében mozogtak; az egyháztörténetnek és a bibliai exegesisnek szolgáltattak nagybecsű segédeszközt. Különösen midőn a humanismus hatása alatt a zsidó biblia eredeti szövegének tanulmányozása felé fordult a figyelem, a zsidó nyelvkinésnek pontosabb ismerete szempontjából a zsidó nyelvvel rokon nyelvcsalád tanulmányozása fontos eszközül ismertetett el; majd később a szöveg biztos megállapíthatása, kritikai tanulmányozása érdekében a régi, keleti fordítások képezték a megfigyelés tárgyát. A bibliai régiségek felfogásának és fel-

E jellemzést nem fogom végrehajthatni a nélkül, hogy hely-lyel-közzel a keleti tudomány egyes részeinek állására, Euró-pában századunk első tizedeiben, ki ne terjeszkedjem.

De előbb még egyszerű, csendes viszonyok között le-folyt életének általános adatait kell előre bocsátanom.

1801. február 21-én született *Schandauban*, a szász-oroszági Svájcz e kies vidékén, melynek virányai oly elbájoló módon mosolyognak az Elbe folyamára és az ottan sürgő-forgó életre. Az életleírás egy újabb módszerének művelői, kik mint Vischer, a sváb tudós szellemi irányát a württem-bergi jellemből magyarázzák ki, vagy mint Renan, ki a saját írói egyéniségét szülőföldjének, a Bretagnenak, sajátyszerűségeből értheti csak meg, bizonyára könnyű szerrel állíthat-nának fel benső pszichologiai kapcsolatot *Fleischer* szülő-földje és saját tudós jelleme között. A mit egy újabb német író Schandauban tartózkodása alkalmával ír barátjának, hogy «csodálkoznál mennyi üdítő, titokzatos szépség van itt az ember keze ügyében»¹, azt szóról szóra magára a boldogult tanítóra alkalmazhatnók. Szülőföldje természetének elbájoló vidámsága, üdítő nyájassága tükröződik egész életén.

De nem akarom mondani, hogy a természet, mely az ő gyermekkorát körülvevé, nyomta rá bélyegét az ő jelle-mére. Azt nagyon gyakran lehetett saját szájából hallani, hogy *ki* volt ő reá oly nagyszerű nevelő hatással, mily be-folyás volt irányadó reá mint tudósra és tanítóra. Az ő hal-hatatlan mestere volt, *Silvestre de Sacy*, a nagy párisi tanár (szül. 1758. meghalt 1838.), az a férfiú, kit korszakunk tudo-mányának egyik legridegebb és a kedélyes elem elől leginkább elzárkózott képviselője, *Ewald Henrik*, egyik fiataalkori mun-kájának bevezetésében ekkép jellemez; «Illustrissimum *De Sacyum*, cui soli fere laetius quod nunc viget literarum ha-rum studium debetur, virum non ob doctrinae tantum copiam sed ob animi candorem insignem mihi summopere venerandum.»²

Első tanulmányait szűkebb hazájában, Szászországban

¹ *Auerbach Berthold*, Briefe I. p. 119. Nr. 116.

² *Grammatica critica linguae arabicae* (Lipsiae, 1831.) I. p. 6.

világosításának is szolgálhatott a keleti dolgoknak a forrásokból merített ismerete.

Ily módon tehát a humanismus révén beállott szellemi fejlődés is megmarasztotta a keleti tanulmányokat azon körben, melyből a XIV. század elején kiindultak, csak hogy a tanulmányok kerete látott bővülést, céljok meg a XIV. században kitűzött irányon túl emelkedett.

E fejlődésen és változáson túl is megmaradt a keleti tanulmánynak *theologiai* természete és kapcsolata. De a keleti tanulmányok önállósítása a theologusok philologiai kutatásainak elmélyedéséből nőtt ki. És a fejlődés ezen mozzanatának különösen a *hollandi iskola* volt a tényezője. Ez iskolában emelkedett ugyanis érvényre azon módszer, mely a héber nyelv felvilágosítására az arab nyelvnek engedi az első szót. A hagyományos bibliamagyarázat háttérbe szorult, és érvényre jutott azon felfogás, hogy az arab szótár több világosságot terjeszt a zsidó szövegekre, mint azon tanúság, melyet az exegesis hagyománya nyújt e szövegek megértésére.¹ E módszert a hollandi iskolában túlságig vitték, míg aztán századunk elején *Gesenius* józan eljárása a tudományos exegesis számára kijelölte a hagyomány és a nyelvhasonlítás, különösen az arab nyelvből kiinduló összehasonlítás viszonylagos határait.²

A hollandi iskola túlzásai, melyek a *Schultensekben* érték el tetőpontjukat, azonban nagy hatással voltak a keleti, különösen pedig az arab irodalom önálló ismeretének megnyitására. Azon terjedelem, melyben a hollandusok törekedtek az arab nyelvnek hasznát venni, a szentírás magyarázatának céljaira, túlvitte őket azon korlátolt olvasmányon, melylyel eddigelé ez irodalomból a theologusok beérték volt. Nem volt

¹ A hollandi iskolából kikerült *Reiske*, lipcei egyetemi székfoglalójában (1779.) így szól: «Ultro largimur, claram et puram lucem inde unico peti et unum Gauharium sacro codici V. T. plus quam totam Synagogam prodesse».

² *Von den Quellen der hebräischen Wortforschung nebst einigen Regeln und Beobachtungen über den Gebrauch derselben* czimű bevezetés héber *Handwörterbuch*-ja II-dik kiadásához, mely a következő újabb kiadásokba majd csaknem változatlanul átment.

már elég az ő számukra a bibliafordításokat és azt a néhány primitív szöveget felhasználni, melyek eddigelé arab irodalom számba mentek. Hogy a héber nyelv és szóhasználat mélyébe belebocsátkozhassanak, az arab nyelv művészet remekeibe kelle mélyedniök. Ez iskolában foglalkoztak először *Haririval*, és pedig — mint Schultens kiadványai mutatják — mindig első sorban a bibliai tanulmányok hasznára. És hogy e remekművek minden csínját-bínját fölérjék, nem menekülhettek attól a terjedelmes philologiai és históriai irodalomtól, melynek klasszikusait a keleten megforduló hollandi diplomata, *Warner Lewin* gyűjtötte volt egybe és hozta hazájába, hogy a leideni könyvtárt gazdagítsák. E kincsek tanulmányozása és felhasználása által vált a hollandi hebraisták kezében az *arab philologia* egy önálló szakká. Már most arab történettel, költészettel, muhammedán vallással, mint a tudomány egy külön ágává kidomborodó tanulmánnyal kezdtek foglalkozni, mely ezentúl is bevilágította a bibliai tanulmányokat, de a mely ez utóbbiak mellett *önálló érvényre* is tehetett szert.

E törekvésekre vonatkozik *Schack gróf* találó jellemzése a következő szavakban: «Különös érdemet szerzett Hollandia két évszázad óta a keleti tanulmányok ápolása által. Leideni egyeteme az arabra nézve ugyanazon jelentőséggel bír, a melylyel Florencz és Velence bír a görögre nézve, és a ki tudja, hogy mily megmérhetetlen nehézségek gördülnek még mai napon is e sémi nyelvjárás elsajátítása elé, csak csodálni fogja azon kimondhatatlan erőlködést, melylyel az Erpeniusok, Goliusok és Schultensek az arab munkák legelső kiadásait és fordításait létesítették.» ¹

A hollandi iskolától lerakott alapon indult meg a keleti tudomány Európában ott, a hol megindult, különösen Franciaországban és a német országokban. Ez utóbbiakban századunk első tizedeiben nem hiányoztak a keleti tudomány, különösen az arab philologia önálló művelői; ott volt a bonni egyetemen *Freytag*, a greifswaldin *Kosegarten*, a kik a

¹ *Ein halbes Jahrhundert. Erinnerungen und Aufzeichnungen von Adolf Friedrich graf von Schack* (Stuttgart 1888.) II. p. 49.

De Sacytól fölélesztett arab irodalom ismertetése körül nagy tevékenységet fejtettek ki, de tudományos középpontot, iskolát egyiköknek sem sikerült alkotnia, a mint fájdalom, ily hatásra nem volt képes a már Mária Terézia királynőnk által alapított «keleti akadémia» Bécsben, melyből ugyan egyes a tudományos irodalomnak szolgáló férfiak is kerültek ki — csak *Hammer-Purgstallt* kell említenem — de a melynek czélzatai mégis inkább a diplomatiái praxisra irányultak, semhogy irodalmi értelemben véve «iskolát» alkothatott volna.

Franciaországban, hol a keleti tudományok iránti érdeklődés a század elején, Napoleon keleti hadjáratainak tudományos eredményei által is nem csekély mértékben ébredezett, a hollandi hatás még a Napoleon idejét megelőzőleg, *Silvestre de Sacy* tevékenységében jutott kifejezésre. Ő e században a legelső valóságos úttörője a *theologiai kapcsolattól önálló* keleti tudománynak. Ő volt lelke az 1796-ban alapított *École spéciale des langues orientales*-nak, melynek arab irodalmi tanszékét 1796—1838. töltötte be, a nélkül azonban, hogy e tanszék szabott köre korlátot alkotott volna a keleti irodalomnak akkortájt művelt összes ágaira kiterjedő figyelme és munkássága számára. Hozzá zárandokoltak állami ösztöndíjak által elősegítve *Németországból* is azok, kik a következő korszakban a keleti tudományok különféle ágainak kitűnőségeivé váltak.

A keleti tanulmányok még a század elején nagyon kezdetleges állapotban tengődtek Németországban. Még teljesen a theologia szolgálatában állottak és csak annyiban ápolták őket, a mennyiben a theologia tudományos érdekeit előmozdították, csak azon oldalait, melyek a bibliai és egyéb theologiai tanulmányokkal kapcsolatban állottak. A keleti tudományok akkori állásáról legpontosabban meggyőződhetünk, ha a tudományos gyűjtőművek tartalma felett tartunk szemlét; és e tekintetben különösen a híres Johann Dávid *Michaelis*, göttingai tanár *Orientalische und exegetische Bibliothek* (megjelent 24 rész, 1771—1789-ig) vagy az *Eichhorn* szerkesztette *Repertorium für biblische und morgenländische Literatur* (16 rész, 1777—1785.) Már e reper-

toriumok czímei is megmutatják azt az egyedül lehetséges kapcsolatot, melyben abban az időben keleti tanulmányokról szó lehetett.

Még 1815-ben Diez akkép definiálja az *orientalista* fogalmát, hogy «az eddigi szóhasználat szerint orientalista alatt oly nyilvános tanítót értünk, ki a bibliai irodalmat a héber és arab nyelv ismeretével egyesíti a czélból, hogy mind a kettőt a felsőbb iskolákban előadja».¹ Talán ugyanazokról van itt szó, a kikről Michaelis már 1755-ben egy, Jakobihoz intézett, levelében úgy nyilatkozik, hogy «a tudományok e részének az a szerencsétlensége volt, hogy azon gépek által, kiket Professores Linguarum orientaliumnak neveznek, a széptudományok minden kedvelője szemében érdektelenné váltak.»²

A keleti tanulmányok önállóságát Németországban legelőször *Reiske Jakab* képviselte, a tudomány valóságos mátyurja, ki a legnagyobb anyagi nélkülözések, hihetetlen nyomorúság közt volt a múlt század végén az orientális egyedüli képviselője Németországban. A hollandi Schultens-féle iránynak volt ő hirdetője, melynek révén az arab tanulmányok önálló művelői Németországban is utat törtek magoknak. 1748-ban foglalta el a keleti tudomány tanszékét Lipcsében, azt a tanszékét, melyben 90 évvel később az a férfiú ült, ki a lipcsei egyetemet e tanulmányok Athénjává alkotta Németországban.³

A ki azon bő segédeszközöket ismeri, melyekkel századunk közepe óta a keleti tanulmányok, szelvében, Németország-

¹ *Unfug und Betrug in der morgenländischen Literatur. Denkwürdigkeiten von Asien. II. kötet 154. lap.*

² *Literarischer Briefwechsel von Johann David Michaelis, geordnet und herausgegeben von Johann Gottlieb Buhle. (Leipzig 1794.) I. p. 126.*

³ *Fleischer az ő Bejdávját, melynek II. kötete 1848-ban jelent meg, ajánlja: «Memoriae Joannis Jacobi Reiske Viri incomparabilis literarum arabicarum inter Germanos principis, qui novam linguam arabicam in academia Lipsiensi professionem ante hos ipsos annos d. 21. aug. A. MDCCLVIII. auspicatus est».*

ban rendelkeznek, az csak nehezen fogja sejteni, mily mostoha viszonyok között tengődtek e tudományok ugyanott néhány évtizeddel azelőtt. Reiskének, az úttörőnek munkáit saját költségén kelle kinyomatnia és saját magának kelle vásárra bocsátania, és mily eredménynyel? Az Abulfeda históriai munkájáról szólván, melyet latin fordításban kiadott: «Damnum accepit — úgymond — res nostra familiaris impendis in illum auctorem facto gravissimum. De mille exemplis, quod excudi jusseram, superioribus nundinis aegre quinquaginta excudi, his ne unum quidem». Hogy könyvkereskedő az efféle dolgokba bocsátkozzék, arról szó sem lehetett. «Videntur librarii ad strangulandos conatus nostros conjurasse,»¹ és még húsz évvel később is e keserű nyilatkozatnak mintegy visszhangját halljuk azon tudósnek egy pár szavából, kihez e nyilatkozat intézve volt.²

De még maga a nyomtatás is a legnagyobb nehézségekkel volt összekötve. 1755-ben Reiske arról panaszkodik egy levelében, hogy annyi keleti betű sincsen Lipcsében készleten, hogy akár csak egy ívet lehetneegyszerre nyomtatni.

A nagy befolyású göttingai tanárnál egyre koldul, hogy Münchhausen hannoverai minisztertől eszközölje ki számára azt a kegyelmet, hogy közbenjárása folytán az angol király a londoni keleti típusokból egy csomót ajándékozzon neki, azért hogy nevezetes munkáit e betűkkel

¹ *Literarischer Briefwechsel von Johann David Michaelis*, I. p. 49. Reiske levele az 1755-dik évből.

² *Michaelis J. D. Orientalische und exeget. Bibliothek* VII. (1774.) 75. l. egy könyvismertetés alkalmával: «Nun kommen noch andere Wünsche, deren freilich jeder Freund der Wissenschaften beitreten wird, wenn er durch seinen Beitritt das harte Herz des Buchhändlers, der das beste dabei thun muss, bekehren, und ebenso patriotisch machen könnte. Manche in Bibliotheken verborgen liegende Arabische Manuscripte, die uns an Kenntnissen bereichern könnten, sollten gedruckt werden. O wenn doch das geschähe! was für eine neue Auferstehung der Wissenschaften! Dies ist meine herzliche Meinung: nur sie rührt den Buchhändler nicht, er bleibt bei dem Vorschlage zum besten der Wissenschaften unbewegt, bis man ihm Käufer schaffen kann.»

sajtó alá bocsáthassa.¹ Ugyanezen betűket használta a göttingai akadémia a legujabb időkig.

A könyvkereskedés részvétlensége úgy látszik még soká tartott. Mert még 1831-ben az a férfiú, kinek emlékezetét ünneplem ez órában, első nagyobb munkája bevezetésében keserűen panaszolja, hogy: «Lipsiam cogitavi: ubi ei quem primum conveni, Noctes meae non atticae visae sunt, sed plane boeoticae. Talia sero aut nunquam distrahi: mercem esse malae aleae plenissimam. Scis, in his negotiis apud viros mercuriales nullum gravius esse, quam illud de sacculo argumentum. Id vero, si licet ljaso argutior, Kosso et Sahbano eloquentior, nulla unquam ratiocinandi aut dicendi arte exsuperaveris.»²

E részvétlenségnek és pangásnak véget vetett az a tágasabb érdeklődés, mely azóta, hogy *De Sacy* a keleti tudományok nagy történelmi fontosságát felmutatta, a kormányok és még a nagy közönség részéről is e tudomány felé fordult. És annak lehetővé tétele, hogy az általános műveltség e fontos mozzanattal meggazdagodjék, nem csekély érdeme a Silvestre de Sacy nevéhez fűződő iskolának.

És senki sem járult inkább a párisi mester iskolájának folytatásához, mint épen *Fleischer*, De Sacy legkitűnőbb és leghíresebb tanítványa. A *lipcsei keleti iskola*, a *párisi De Sacy-féle iskola leánya*.

III.

De itt mégis némi megszorító magyarázattal kell fölvilágosítanom az ép kiejtett jellemzést. *Egy* dologban utólérhetetlen maradt De Sacy tündöklő mintaképe; és ez — nem is mondhatom sokoldalú, hanem mindenoldalú competentíája a keleti tudománynak az ő idejében hozzáférhető szakaszaiban. Nincsen a keleti tudománynak századunk elején hozzáférhető zúga, melyet ő át nem kutatott, melynek gazdája nem ő lett volna. Annak az óriási arab irodalomnak

¹ U. o. p. 61. és általán *Reiske*-nek a 10—18. sz. a. leveleit.

² *Abulfedae historia anteislamica* ed. Fleischer p. V.

lődésök mellett, az irodalomban mindegyikök mégis szűkebb körben érvényesíthette csak fejlesztő törekvését.

Rátérünk még arra, hogy De Sacy legkitűnőbb tanítványa, *Fleischer*, mily messze terjedő érdeket érvényesített a maga tanításában a keleti tudomány legkülönbefélebb szakai iránt. Azonban De Sacy úttörésének különösen egyik mozzanatát karolta fel Fleischer és tette tanári és írói működésének legkiválóbb céljává: és ez *az arab nyelv és irodalom kutatása*. És e téren kifejtett tevékenységének különféle mozzanatairól fogok mindenk előtt szólni.

* * *

A nyelvtudomány története ismerőinek szükségtelen volna bővebben előadnom, mily gazdag nyelvtudományi, grammatikai és szótári irodalmat teremtettek meg a középkorban azok, kik között az arab nyelv élő vagy csak irodalmi használatban volt.¹

A keleti nyelvtudósok az iszlám klasszikus nyelvének mélységeibe oly csodálatos éleslátással hatoltak be, törvényeit és jelenségeit mind az alaktan, mind a syntaxis, mind pedig a szótár és jelentéstan tekintetében oly finom módszerrel kutatták, hogy — (ha az alaktan tárgyalásától eltekintünk, mely a rokon nyelvek ismerete nélkül alig végezhető másképp, mint csupán empirikus módon) — az arab nyelv szellemének és törvényeinek megismerésére nézve nem bízhatjuk magunkat jobb vezérekre, mint a keleti írókra. Arab szótár legalább eddigelé nem létesült megbízhatóbb és jobb, mint azok a szótárak, melyeket magok a keletiek irtak. A ki e szótárakat forgatja, ott találja minden czikkben a jelentések logikai levezetését, ott a legklasszikusabb írókból, a régi költőkből szedett gazdag példatárt, ott, a mire az európai tudomány csak legujabb időben kezd ügyet vetni, az élő használatból ellesett nyelvjelenségek felhasználását. Az arab szótárirodalmat megalapító tudósok el-elrándultak a siva-

¹ *A nyelvtudomány történetéről az araboknál.* Irodalomtörténeti kísérlet. (Nyelvtudományi közlemények 1878.)

tagba, a beduinok közé, kiknek nyelvhasználatát joggal tekintették a legtösgyökeresebbnek, és ott az élő klasszikusok szájából vették adataikat, melyekkel az irodalom tényeit kiegészítették és magyarázták.

Némelyek a szent bucsújárás idejét, mely őket az arab sivatagon vezette keresztül, a beduinok között nyelvészeti gyűjtésekre használták fel. Egyikök, Al-Azhari (szül. 282. H) nem épen készakarva jutott ezen, tanulmányaira nézve nagy eredményekkel járó helyzetbe. Mekka-i zarándok útja alkalmával, rabló beduinoknak — kik soha, még ma sem tartják támadásaiktól fölmentetteknek a szent karavánokat — fogásába kerülvén, e kénytelen helyzetet, melyre 1—2 évig volt ítélve, arra használta fel, hogy a tiszta arab nyelv szótárait a vad vendéglátóktól eltanulja. E tartózkodás arra képesítette őt, a persa származású tudóst, hogy az arab philológiához igen nevezetes munkákkal járuljon. És a kik a sivatagba nem mentek ki tanulmányozni a klasszikus nyelvhasználatot, azok — és ez különösen a II-dik században vált divattá — a városokba hitták a sátrak büszke lakóit, és a velők folytatott érintkezésben kiaknázták azt a nagy kincses bányát, melyet mindennapi beszédjük nyújtott. Az így összegyűjtött adatok aztán beható monographiákban és ezek felhasználásával az V. századtól kezdve nagy összefoglaló szótári munkákban dolgoztattak fel.

Látjuk ennél fogva, hogy e tudósok a nyelv tudományos feldolgozásának legmegbízhatóbb forrásaiból merítettek, leghelyesebb eszközeit használták. És ezért nagyon czélszerű gondolata volt *Fleischernek*, az eredeti források kiaknázására utalni azokat az orientálistákat, kik magát az arab *nyelvet* tették tanulmányuk tárgyává. Mondám már: az úttörés ez irányban Silvestre de Sacy érdeme, ki az arab eredeti nyelvészek munkáit legelőször tette hozzáférhetővé, midőn legjeleshejkeiből egy még ma is bevezető könyvkép nagy haszonnal forgatható chrestomathiát állított össze; a kiadott darabokat fordítással, jegyzetekkel és bőséges kitérésekkel látta el, melyek az akkoriban még teljesen ismeretlen irodalomtörténeti tanítással és a műszok ismeretével látták el az olvasót. E nemcsak mély tudománynyal, hanem remek

ízléssel és gyakorlati tapintattal is készült úttörő munka, kulcsot nyújtott mind azoknak, kik az arab «nemzeti nyelvtudományba» — így nevezték helytelenül, mert hisz legkitünőbb művelői nem épen arabok voltak — behatolni kívántak.

Első helyen találjuk e téren *Fleischert*, kit azon, utána felül nem múlt ismeretek, melyekkel az arab nyelvtudomány forrásai terén rendelkezett, azon tágas irodalmi tapasztalatok, melyekkel a nyelvtörvények jelenkezését a legrégibb irodalomtól kezdve le a legujabbig, egybefoglalni képes volt, avattak e nyelv legelső mesterévé, az «arab iskola» — mint ő maga szerette nevezni — megalapítójává. E téren ő folyton buzdított és ébresztett, és e buzdítás és ébresztés folytán, mely egyetemi előadásainak és tudományos érintkezéseinek központját képezte, létesültek a nagy arab nyelvtudósok és kommentátorok munkáinak kiadásai, nemcsak Németországban, hanem a külföldön is. Ez ébresztés adott létet, hogy csak a kiválóbbakat említsem, *Al-Zamakhshari* alapvető könyve kiadásának, *Broch* norvégiai tudós által; e buzdítás tette lehetővé a *Mufasszal* óriási kommentárjának kiadását *Jahn* berlini tanár által, nemkülönben az arab nyelvészet klasszikusának, *Szibawejhi* munkájának, melyet az irodalomtörténetben *كتاب اللغة* «a könyv»-nek neveznek, kiadását *Derenbourg* francia tanár által stb.

Hogy mily hasznát lehet venni az eredeti forrásoknak az arab nyelv törvényei és tényezői pontos megállapításában, azt *Fleischer* több mint húsz év alatt (1863–1884.) a lipcei *Sächsische Gesellschaft der Wissenschaften* értesítőjének köteteiben tizenegy folytatásban megjelent munkájában mutatta ki, melyben e szerény czimen: *Beiträge zur arabischen Sprachkunde*, az arab nyelvtan exact tárgyalásának vetette meg alapját.

A tudomány igényeinek megfelelő legelső arab nyelvtant *Silvestre de Sacy*nak köszönjük. E két kötetes munkában vannak legelőször bőségesen felhasználva azon tanulságok, melyeket a klasszikus nyelv használatára nézve az eredeti nyelvtudomány forrásai, úgymint a régi nyelvemlékek nyújtanak. De 1831 óta, midőn De Sacy munkájának máso-

dik kiadása megjelent, a nyelvtudomány mind a sémi nyelvcsaládot átálán, mind pedig az arab nyelv ismeretét tekintve oly annyira haladt előre, hogy a De Sacytól teremtett alap bővítéséről, a szerző korában még nem ismert, de azóta közelebb került dolgok pótlásáról, helytelen adatok rendre igazításáról kelle gondoskodni. És e munkára senki jobban hivatva nem volt, mint De Sacy tanítványa, *Fleischer*. Azon haladás elismerése mellett, melyet e nyelv törvényeinek ismerete *Ewald* munkája által elért, abból a szempontból indul ki, «hogy annak a haladásnak, mely által az ó-arab nyelvtan tárgyalása legközelebb előbbre kell hogy vitessék, egyrészt magoknak a keleti nyelvtudósoknak gondos pontossággal s különféle iskoláik nézeteinek tekintetbe vételével eszközölt összehasonlításából kell kiindulnia, másrészt pedig kiindulnia kell a nyelvelmékekben mutatkozó nyelvanagnak lehetőleg kimerítő és figyelmes, saját nyelvtudományunk szellemében történő, átkutatásából.¹

E pár szóban meg van adva úgyszólván programja azon haladásnak, melyet *Fleischer* «*Adalék*»-jai a De Sacy által gondosan megvetett alappal szemben jeleznek. És ez elvekből kiindulva kíséri De Sacyt lépésről lépésre, paragraphusról paragraphusra: önálló munka helyett mestere munkájához scholiastának, glossatornak szegődik, és e 844 lapra terjedő glossákban megalapítja az arab nyelvtannak, de különösen az arab syntaxisnak, melynek eddigelé rendszeres tárgyalása ily biztos alapon nem létezett, új korszakát. Ez «*Adalékok*» képezik az arab nyelvtan digestáit: rájuk térünk vissza minden alkalommal, ha a nyelvnek egy-egy tényébe behatolni kívánunk. Ez «*Adalékok*»-on alapszik azóta minden grammatikai összefoglaló munka, ha a kor színvonalán akar állani.

Az idéztem szavak másrésről arra mutatnak, hogy *Fleischer* a nyelv tényeit szorosan *positiv empiria* alapján teszi kutatásai és kifejtése tárgyává; nincsen benne aprioristicus constructio, semmi hypothesis, semmi föltevés, melyet nem a nyelvtudománynak általa jelzett kétrendbeli forrá-

¹ *Sitzungsberichte der Kön. Sächs Gesellsch. der Wissenschaften*, Phil. hist. Cl. 1863. p. 94. — *Kleine Schriften* I. p. 2.

ő volt legelső ismerője a maga korában. Akár a pogány arab világ kulturáját, akár az iszlám történetét, a muhammedán birodalomnak numismatikáját, akár a grammatikai, akár a theologiai irodalmat tekintem, akár az Ezer és egy éjszaka keletkezésének kérdését vagy a drúz és egyéb obscur muhammedán szekták története és dogmatikájáról teszek kérdést, mindenfelé De Sacy úttörő nagy munkáival találkozom.

Ezen, egy emberi életet bátran elfoglaló, munkásságon túl a régi persa nép történetében épúgy, mint a modern persa irodalom ismertetésében, a bibliai tudományban, az egyiptomi régiség épen ébredőben levő tanulmányában, de még az általános nyelvtudományban is nevezetes nyomokat hagyott hátra. Ő, a ki legelőször adta át Európának *Hariri* makámá-it, azzal a soha el nem évülő gyönyörű kommentárral, ugyanő ismertette meg Európával *Kalila wa-Dimnát* és *Ferid ed-din 'Attárt*. Ugyanaz, a ki *'Abd al-Latif* egyiptomi monographiájának kiadásával a hozzá csatolt beható excursusok által Egyiptom történeti geographiájának egyik leggazdagabb segédeszközét alkotta meg, ugyanő teszi értékessé jegyzeteivel *Durand* szenegáli utazását és *Paulin de Saint Barthélemy* keletindiai munkáját. Külön értekezésben lehetne csak méltatni azt a sok világosságot, melyet könyvszámba menő nagy *«Mémoires»*-jaival a keleti világ ismeretére és művelődéstörténetére derített. És ha abban a három vaskos oktáv kötetben lapozgatunk, mely az általa gyűjtött könyvtár czímeit tartalmazza.¹ fogalmat alkothatunk magunknak arról az óriási körről, melynek sugarai az ő dolgozó szobájában központosultak.

Ritka ember, kinek lelki ereje ily tágas szellemi érdek központosított ápolására képes. De Sacy tanítványai, mesterek e sokoldalú érdeke által, melybe irodalmi példája és előadásai őket is belévtartak, megóvtak attól az egyoldalúságtól, mely sehol sem bizonyúl hátrányosabbnak, mint épen a philologia terén. *«Orientalis nihil a me alienum puto»* ez volt az ő igaz tanítványainak jelszava, de sokoldalú érdek-

¹ *Bibliothèque de M. le baron Silvestre de Sacy*, kiadta *Mérin*, Paris 1842—1847. 3 kötet.

sából meritene. Nem kerüli a rokon nyelvek összehasonlítását; szívesen világítja meg a kiderített pozitív nyelvtényeket a rokon nyelvekből merithető tanulságokkal. Egyenesen kimondja, hogy e nyelvtények «*saját nyelvtudományunk szellemében*» dolgozandók fel. De nem tekint adatnak semmit, a minek igazolása a nyelv őskorának homályában keresendő, a melybe ő nem kívánt avatkozni. A praehistoricus nyelvtudománynak nem volt gazdája, és ez által élénk összeütközésbe került nagyhirű kortársával, *Ewald*dal (megh. 1875. május 4.), ki a nyelvtudományban is, mint minden egyéb téren, melyen geniusa érvényesült, a történelemben, theológiában, a nagy constructiók embere volt, ki a tényleges történelmen túl a tények csiráit is kereste és a széjjelágazó adatokat hatalmas combinációkkal szokta kapcsolatba hozni. Az összeütközés e két férfiú közt nem volt kikerülhető, oly összeütközés, a melyben a szelíd lelkületű *Fleischer* a passiv ellenállást, *Ewald*a heves természetétől el nem választható szenvedélyes támadást képviselte, melyben a hirhedt odium philologicum majd csaknem tetőpontjára hágott. A legapróbb grammatikai finomságokat Ew. a közerkölcs szempontja alá helyezi, «erkölcstelenségnek» bélyegzi az ő combinációi ellen támasztott ellenmondást. *Fleischer*nek «az anyagszók constructiójáról» irt értekezését *Ewald* a következő megjegyzéssel bírálja: «Oly eljárás, mint a kegyedé, csak káros hatással lehet; eltakarja a tudomány eredményeit, jogos botránykozásra ad okot, és a mennyire lehet, csak diabolicus hatásai vannak». «1844. őszén volt — így ír — hogy kétségtelen jelekből ráismertem arra, hogy *Fleischer* nemtelen indító okoknak is befolyást enged a tudományra». ¹ Az ember alig hinné, hogy aprólékos grammatikai vitapontok lebegnek az igazságtalanul heveskedő vádak mögött. De a ki *Ewald* nagy munkái különféle kiadásaihoz irt előszavait ismeri, az hozzászózott ahhoz, hogy mily szédületes magaslatokból szórja villámait minden tudományos ellenfelére vagy csak ellenmondójára is.

¹ *Auseinandersetzung mit Herrn Professor Dr. Ewald in Göttingen* (Különlenyomatban van előttem, e pillanatban nem tudom meghatározni, *hol* jelent meg eredetileg) című kis röpiratban vannak e vita actái megőrizve.

De Fleischernek nem volt módjában ily jupiteri haragra gerjedni a grammatika apróságai felett. A polemia egyáltalán nem volt az a tér, melyen szívesen mozgott, és ha akarat ellen reá terelték, soha sem keresett dicsőséget abban, hogy ellenfelét a dorong kezelésében felülmulja. Mint személyes érintkezését, úgy irodalmi tényeit is az a minden körülmények közt higgadt és mértékét tartó urbanitás jellemzi, melyre aligha nem francia iskolája volt nagy befolyással. Nagyobb mérvű philológiai polemiával csak egyszer lépett elő, midőn kötelességének érezte azon módot, melylyel Hammer-Purgstall szokta az arab szövegeket tárgyalni, nagyobb összefüggésben bemutatva egyszer s mindenkorra lehetetlenné tenni.¹

IV.

Az arab nyelv géniuszával való azonosulás tette csak lehetővé a nyelv legrejtettebb titkainak oly nagy mérvű föltárását, minőre Fleischer és iskolája törekedett. De másrészt csak ily alapos behatás által vált lehetővé az is, hogy az arab szövegek tárgyalása, kritikai kiadása és felhasználása azzal a módszerrel versenyezessen, mely az efféle törekvések terén a klasszikai irodalomban érvényre emelkedett.

Az arab szövegeknek valóban correct és kifogástalan tárgyalása *Fleischerrel* kezdődik Németországban, és vele is éri el tetőpontját Európában. Ő előtte a szó legszorosabb értelmében, minden fegyelmet nélkülözött az a mód, melylyel keleti szövegeket kiadtak; azon a primitív fokon, melyen a nyelv ismer-

¹ Hammer-Purgstall 1835-ben Bécsben ily című kis munkát adott ki: *Samachscharis goldene Halsbänder als Neujahrsgeschenk arabisch und deutsch.* — E munkáskával van kapcsolatban Fleischer ily című dolgozata: *Samachscharis goldene Halsbänder, nach dem zuvor berichtigten Texte der von Hammer-schen Ausgabe von Neuem übersetzt und mit kritischen und exegetischen Anmerkungen begleitet* Leipzig, 1830. H. P. e kritika ellen nagyon heves támadással válaszolt.

rete állott — melyet az illetők legtöbbször csakis annyira birtak, a mennyiben egyes szók és szólamok a biblia megvilágítására szolgálhattak — nem volt módjokban egyes nehezebb helyeket a nyelv használata, gondosan gyűjtött párhuzamos helyek egybevetése által ellenőrizni. A nyelvet többször csak a szótárból és egypár kevés szövegből ismerték. Nagyon sovány apparátus, bizony, oly gazdag és sokoldalú irodalom ismeretere. Mélyebb ismeretekkel csak a hollandi iskola rendelkezett, a melyből az az egyetlen tudós került ki, *Reiske János Jakab*, kit már a klasszika philológiában nyert iskolázása is némi fegyelmezővel látott el, és megóvott azon könnyelmű elbánástól, melyet a Rosenmüllerek, Eichhornok és egyéb német úgynevezett orientalistáknál tapasztalunk. Magának Fleischernek szájából hallottam, hogy mily ironikus mosollyal fogadta De Sacy a fiatal német tudóst, annak hallatára, hogy Lipcséből jő hozzá, ugyanazon Lipcséből, a hol Rosenmüller működése valóságos hanyatlást jelzett a Reiske korszaka után.

És ugyanazon Lipcsében most Fleischerrel kezdődik az orientális tudományoknak új korszaka, nemcsak ez egyetem, nemcsak Németország, hanem Európára nézve.

Sokan azzal vádolják Fleischert, hogy nem volt érzéke az orientális ismeretek reális mozzanatairól, hogy nem vetett súlyt történelmi, archaeologiai, vallástörténeti sat. kérdésekre, és hogy őt csupán és kizárólag a nyelvészeti, formális oldal kötötte legyen le. A kik tanítványai voltak, jól tudják mily alaptalan e vád, jól tudják mennyire buzdított ő a sokoldalúságra, mennyire intett az egyoldalú pedanteriától, mennyire ébresztett bennünket a tudomány mind azon fejezeteinek alapos és beható művelésére, melyeknek elhanyagolásával vádolják azokat, kik e férfi bő szemkörét megítélni nem voltak képesek.

És ha tudományos dolgozatait nézzük, azt látjuk, hogy első nagyobb publicatiója, melyet párisi idejében készített elő és még drezdai korában tett közzé, az arabság iszlám előtti viszonyait tárgyaló fontos történelmi kútforrás közléte volt, melyet legelőször adott ki, latinra fordított és bő

nyelvi és reális jegyzetekkel ellátott.¹ Ezentúl még csak egész életén át folytatandó lexicalis dolgozataiba, azokba a dús-gazdag jegyzetekbe és adalékokba kell pillantást vetnünk, melyek által mások munkáinak annyi értéket kölcsönzött,² hogy meggyőződünk azon mély érdekről, melyet az alakiságokon túl, a reális mozzanatok iránt tanúsított. Silvestre de Sacy tanítványáról mást nem is tételezhetünk fel, mint az érdek általános kiterjedését ama tudomány nagy mezejére melynek egyik legnagyobb művelőjévé avatta fel a párisi tudós a szász Svájc buzgó és mély szellemű fiát.

De hát midőn Fleischer az alapvetés munkáját Németországban megkezdé, a dolgot azon a végén kellett megfognia, a hol legégetőbb szükségét látta a tevékenységnek. Nagyszabású történelmi kutatásokkal nem lehetett előlépni ottan, a hol a források alaki, philologiai tárgyalására nézve mindent még csak legelőlről kelle megkezdenie. Egy correct szöveg előállítása, nagyon kevés kivétellel, elszigetelt képesség volt azok között, a kik Németországban a keleti nyelvtudománnyal akár az irodalomban, akár tanszékeken foglalkoztak. Mily primitív dolgokat látunk p. o. még *Freytag* részéről, a ki e téren ugyanazon időben a legtermékenyebb munkás és a leghatásosabb tekintély volt.

És hogyan kelljen arab szövegekkel elbánni, azt Fleischer nemcsak adalékaival, melyekkel mások kiadványaihoz a «Textverbesserungen» cím alatt járult, (*Al-Makkarî* kiadásához, az *Abû-l-Mahászín* Annaleseihez ed. Juynboll, a *Jákût* nagy geographiai szótárához, melyet Wüstenfeld adott ki 6 kötetben), hanem egy terjedelmes editióval maga mutatta meg szaktársainak.

Nagyon szerencsés választásnak nevezhető Fleischer részéről, hogy ő egy igen híres, keleten a tudományos körök-

¹ *Abulfedae Historica anteislamica arabicae*. E duobus codicibus Bibliothecae regiae Parisiensis edidit, versione latina, notis et indicibus auxit. . . . (Lipsiae, 1831.)

² Igy p. o. különösen a Levy szótári munkáihoz: «*Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim* 1867.» és «*Neuhebräisches und Chaldaeisches Wörterbuch*» irt «Nachträge».

ben közkézen forgó és nagy tekintéllyel bíró commentárt tűzött ki maga magának kiadásra. E feladatot mintaszerűen oldotta meg, a mennyiben példányképét mutatta be annak, hogyan kelljen egy arab szöveget kifogástalanul kiadni,¹ a nélkül, hogy a kiadó rőfös jegyzeteiben minden tudatlan másoló haszontalan hibáinak hosszadalmas felhordásával feltolja verejtékének nyomait s piacra állítsa minden szó megállapításának életrajzát. A kiadók e tekintetben ritkán tudnak mértéket tartani, és sokan abban találják az editor virtusát, hogy tarkábbnál tarkább jegyzetekben a kis és nagy ABC minden betűjével jelölt codexek rossz olvasásainak felsorolásával töltik be azt, a mit ők *apparatus criticus*-nak neveznek. A kik ily papírszaporításban látják az editor mesterségét, nem fognak megelégedve lenni e szövegkiadási mesterművel, mely az arab philológiában ezután valóságos mintául szolgál.

Szerencsés volt a választás különösen a kiadott munka *tárgyának* szempontjából. Nem kell bőven bizonyítanunk, hogy a Kr. u. VII. századtól kezdve a muhammedán kelet társadalmának, institutióinak kulcsát az a könyv nyújtja, melyet e társadalom a *«legszentebb könyv»*-nek tisztel. Isten utolsó szavaként az emberiséghez: a korán. E könyv magyarázásának története a muhammedán szellem fejlődésének történetét tükrözi vissza. E történetnek folyamában minden áramlat törekedett magának megfelelő korán-magyarázatot teremteni, és ennek története az ép érintett szempontból nézve a keleti művelődéstörténet egy vonzó fejezetének érdekesnél érdekesebb adatokkal képes szolgálni.

Számolnunk kell azonban a keleti világ egyik szembeötlő sajátosságával. A korán-magyarázatnak, úgy mint az irodalomnak általában régi termékei, nagyon hamar letűntek a mindennapi forgalom teréről. A mint valamely régibb író munkájának javarésze a későbbi korok compilátorainak munkáiba átment, megszűnt az érdeklődés a régi forrás iránt: a közönség nem kereste, ennél fogva a másolók nem foglalkoztak sokszorosításával. A keleti ember irodalmi érdeklő-

¹ *Beidhavi Commentarius in Coranum ex Codd. Parisiensibus Dresdensibus et Lipsiensibus edidit H. O. Fleischer (Lipsiae, Vogel) I. kötet 1846. II. kötet 1848. 4°.*

Az «*anyák*» (ummuhât): így nevezi a keleti ember minden tudomány irodalmi klasszikusait. Nagy tisztelettel viseltetik neveik iránt, de csak ritka ember kér belőlök, és egy-egy ily «*anyán*» nagyon könnyen túladtak gyűjtőik. Több találtatik belőlök Leidenben és Oxfordban, mint Damaskusban és Kairóban. Nem lehet ennél fogva csodálkozni azon, hogy a régi korán-magyarázó irodalom is eltűnt a tudományos élet forgalmából. Csak elvétve találkozunk a korán-magyarázás régibb képviselőivel a könyvtárakban; Al-Tabari nagy commentárjáról¹ fogalmunk sem volna, ha egy példánya véletlenül Kairóba nem vetődik² és Al-Kurtubi tefszirje (így hívják a korán magyarázatait) fenmaradt részeiből alig sikerül egy teljes példányt összeállítani. Tanulmány tárgyát e téren is csak az újabb compilatiók képezik. Különösen két munka az, melyet iskoláikban tanulmányoznak, két oly munka, a melyben az eddigi magyarázási tevékenység eredményei, úgy a hogy összefoglalva találatnak. Forrásaikat persze csak a legkritikább esetekben nevezik meg. A ki nehezebb fajtájú előadást elbir az *Al-Bejdâvi* (megh. 1290 körül) tefszirjét olvassa. Rövid nyelvezetű, a muhammedán tudomány minden ágára kiterjed, a régibb magyarázók különféle nézeteit, a hogy a korán egy-egy helyéhez fűződnek, dogmatikai, kánonjogi, nyelvészeti stb. irányban egymás mellett felhordja. Jó lábon kell állania annak, a ki teljes megértésére aspirál, a muhammedán tudomány előzményeivel, a műszavakkal, a tudományos nyelvhasználattal, mely a mi középkori scholasticismusunk nehézkes nyelvének is szülőanyja volt. A feleletek mögül ki kell éreznie tudnia, a kérdést, a nehézséget, melyre a felelet vonatkozik és jól bele

¹ A kairói alkirály könyvtára, melyről most egy *Catalogue raisonné* van készülöben, mint látjuk, sok tekintetben kíválik egyeb keleti könyvtárak fölött. Európai műveltségű férfiak, kik gyűjtését végezték, a könyvtár számára megmentettek minden becses dolgot, a mit kairói mecsetekben és egyebütt Egyiptomban találhattak; és ennél fogva e könyvtár, melynek élén hosszabb idő óta európai tudósok állanak (eddigelé: Rogers, Dr. Stern, Spittabey, Vollers) teljességgel európai szellemben kezelt és gyarapított könyvtár számba megy.

² Ismertette Loth, *Zeitschrift d. D. M. Ges.* XXXV. kötetében.

kell élnie magát a tudós methodusába, ki azon elődeinek kik a magok gondolatát adták elő, terjengős előadását rövidre foglalta. Beállott annak szüksége, hogy a kényelmet szerető tudósok kedvéért supercommentárral könnyítsék Al-Bejdâwî megértését; a legelterjedtebb magyarázója Shejkh-zâde, a kinek munkájából egy darab a mi Nemzeti Múzeumunkban is megvan.

Ebből tanulhatta talán Budán vagy másutt az országban valamely török tudós az ő Bejdâwîját.

A kik könnyebb fajtájú könyvet kedvelnek, azok a *Dselâlejn*-hez, azaz «a két Dselâl-al-dîn»-hez fordulnak. E könyvnek két szerzője van: Dselâl al-dîn al-Mahalli halála után, a ki megkezdte irását, a hátralevő részt *Dselâl al-dîn al-Szujûti* készítette el, azért hívják a «Két Dselâl» tefszirjének. De a tudós iskolákban a «Kâdi» (így hívják Al-Bejdâwî-t) munkája járja az iszlám egész területén. És nem csoda, hogy ily népszerűvé vált. Mert a scholasticus böbeszédűségnek, mely más tudósok munkáját jellemzi (p. o. a Fachr-al-dîn al-Râzi-ét), kikerülése mellett, a koránhoz fűződő muhammedán theologia egész tartalmát feltünteti,¹ nyelvészeti tekintetben pedig nálánál alig képzelhető megbízhatóbb útmutatás a korán nyelvére és grammatikájára nézve. Így tehát *Al-Bejdâwî* a korán-magyarázat terén mintegy encyklopaediai becses bir; rövid előadásban mindent felölel a mi a magyarázott szövegre nézve nyelvi és tárgyi tekintetben tudni való. Az európai embernek is jó bevezetésül szolgálhat az e körbe tartozó irodalom bővebb tanulmányozására.

A muhammedán irodalom akkori ismeretének szempontjából jobb szöveget alig választhat *Fleischer*; a klasszikusabbnak mondható régibb könyvek, melyekből Al-Bejdâwî merített, abban az időben még nem voltak hozzáférhetők.

Mily előszeretettel csüngött e munkán, mely életének legutolsó idejéig elevenen tartotta fel lelkében a kapcsolatot Párisban töltött tanuló éveivel, melyek alatt De Sacy buz-

¹ Ezért az öreg *Maracci* is a koránhoz irt polemicus commentárjában leginkább belőle idézhet.

ditása serkenté őt a hosszadalmas mű kiadására! E munka magyarázása képezte egyetemi tanszékén kedvelt collegiumát, melyet közel egy fél évszázadon át folyton előadott. És mennyi ébresztést nyújtott ő e collegiumában, melyben az értelmezés alá vett szöveg sokoldalú tartalmánál fogva mintegy csak kedvező alkalmul szolgált arra, hogy velünk a keleti tudomány tág birodalmát bebarangolja, melynek különféle tartományaiiban ő egyaránt otthonosnak érezte magát, alkalmul arra, hogy közbevetett kérdéseinkkel okot nyujtsunk a tanárnak arra, hogy egy-egy kitérés által szélesbítse hallgatói szemkörét.

Fleischernek éveken át egyik legfájdalmasabb gondolata az volt, hogy a Bejdâwi-hez a czimlapon ígért indexeket nem adta a könyvét használó közönség kezébe. A munka sokoldalúságánál fogva az index készítése több időt vett volna igénybe, mint a mennyivel az összes szaktársaknak szolgáló, munkáik ellenőrzésével és tökéletesítésével folyton elfoglalt *Fleischer* rendelkezett.

Megható meglepetés volt reá nézve, midőn harmincz évvel a kiadás befejezése után egyik tanítványa *Fell Winand* akkor Kölnben gymnasiumi, most Münsterben akadémiai tanár, a lelkiismeretesen készült indexeket rendelkezésére bocsátá. Ezek sajtó alá rendezését maga Al-Bejdâwi kiadója gondozta, és a hozzájuk irt előszavában nem állhat ellen a munka teljes befejezése alkalmával megemlékezni De Sacy mellett töltött ifjú éveiről, melyek alatt a munka előkészítéséhez fogott vala a most 83 éves aggastyán, ki kevesedmagával maradt fel tanújakép e tanulmányok ifjú korának: Quod unum superest — D. O. M. venerabundus gratias ago, quod mihi post tot amicorum ut nuperrime Slanii et Tassyi funera ex alumnis scholae Sacyanae cum paucis superstiti vitam tamdiu prorogavit, ut huic operi absolvendo ipse manum imponere, absolutumque meis oculis adspicere potuerim.¹

¹ *Indices ad Beidhawii Commentarium in Coranum* confecit Dr. Winand *Fell* (Leipzig, 1878.)

V.

Fleischer munkálkodásának idáig terjedő jellemzése öt mint a klasszikus arab nyelv mesterét tünteti fel. De azért ne higyjük, hogy ő az arab nyelvet, melyet Európában nálánál jobban senki sem ismert, az úgynevezett klasszikus grammatika egyoldalú szempontjából nézte csak, és hogy nem volt neki érzéke a nyelv élő fejlődése iránt. *Fleischer* nemcsak *De Sacy*, hanem *Caussin de Perceval*-nak is hű tanítványa volt, a ki legelőször tett kísérletet az úgynevezett köznapi, vulgáris arab nyelvnek grammatikai feldolgozásával. úgyisint párisi tartózkodása alkalmával sűrűen használta fel a nagy világvárosban élő arab embereket, mint a saját nyelvöket illető felvilágosítással szolgáló élő kútforrásokat. «Equidem — úgymond mindjárt idézendő dissertatiójában — dum Parisiis eram et noctibus arabicis operam dabam, in illo genere verborum duobus potissimum usus sum interpretationis fontibus: primum auctoritate hominum, qui in ipso Oriente aut nati, aut diutius commorati erant, ex quibus honoris causa nomino Refaam Mohammedanum et Aydam Christianum, utrumque Aegyptium, atque Cl. Caussinium, qui multos annos in Syria habitans totam illius regionis dialectum imbibit». A vulgáris, élő nyelvben, a dialektusok különbözőségeiben nyilvánuló jelenségek összefoglaló szemléletét, annak kimutatását, hogy azokban nem a mint ezt a keleti philologus iskola állítá, a köznép grammatikai tudatlansága, nem pusztá önkény uralkodik, hanem igen is a nyelvalkító genius ép oly jogos nyilatkozása, mint a mely a korán klasszikus nyelvét teremté, — senki élesebben és határozottabban nem tanítá, mint épen *Fleischer*. Hisz az ő irodalmi működésének legelső zsengei e téren mozogtak. Legelső fiatalkori munkái az *Ezer egy éjszaka* szövegeiben mutatkozó nyelvtüneményekkel foglalkoznak, azon szövegek szerint, melyek hiven tükrözik vissza az elbeszéléseknek a köznép s a népies elbeszélők ajkán forgó alakját¹ és azon

¹ *Journal asiatique* 1827. okt. füzet 217. és kk. lapok.

désének irányát nem *történelmi szempontok* vezetik. Érdeklődésének csakis a *gyakorlati* szempontok adnak irányt.

Igy tűntek el a forgalomból a jogtudomány régi forrásmunkái, melyek pusztán történelmi érdeket kelthettek, és megmaradtak ama compilációk, melyekbe amazok átmentek. *Al-Shâfi*-nak és *Abû Jûszuf*-nak, a kánonjogi alaptudomány megalkotóinak, munkáit (III. század) senki sem nélkülözi és szinte csodálkozást keltett Kairóban, midőn egy európai tudós *Al-Shâfi* munkáját abból a két példányból, mely belőle a kairói könyvtárba tévedt, lemásoltatá. Mire használ az avúlt könyvnek bírása? Hiszen a mi jó a régi könyvekben megvan, az amúgy is átment az epigonok termelésébe!

Ugyanígy vannak a történelmi irodalommal. A régi forrásmunkákról csak vajmi csekély s töredékes kéziratokkal találkozunk. *Al-Tabarî* történelmi munkájából a világ minden végéről kellett összekaparni a kéziratokat, melyekből pár évtizedig tartott motozás után lehetett egy teljes példányt összeállítani. Szakasztott így vagyunk a nyelvészeti irodalommal is. Mióta a nagy compilációk kora elérkezett, elhanyagolták a közvetlen megfigyelésből keletkezett monographiákat, melyek amaz összefoglaló könyvek forrásaikép szolgáltak; csak elenyésző csekély számmal maradtak reánk a források. És az iránt, a mi a régi munkákból megmaradt, nagyon kevés érdeklődés mutatkozik a keleten. Midőn Kairóban éltem, az a megbízatásom volt *Fleischer* részéről, hogy ha esetleg befolyással bíró körökbe találnék bejutni, keltsek érdeklődést *Al-Szibawejhi* nagy grammatikai alpmunkája iránt, melyből Kairóban gyönyörű kéziratok maradtak fenn, érdeklődést oly irányban, hogy e munka a búláki államnyomdában adassék ki, amaz intézetben, melynek a legutolsó században az arab irodalom oly lényeges szolgálatokat köszön.¹ Meg is próbáltam egy helyen hathatós szószólója lenni *Al-Szibawejhinek*, de csakhamar azt jelenthettem tanáromnak, hogy biz e helyen kevés lelkesedésre bukkantam egy oly vállalat iránt, melyet azóta a francia államnyomda fényes kiállítással ad az érdeklődő tudományos világ kezébe.

¹ Jelentésem a M. Tud. Akad. könyvtára számára a keletről hozott könyvekről stb. 1874.

dolgozatok, melyekkel lipcei tanszékét elfoglaltá, ugyan e kérdések tárgyalását tűzik ki feladatúl.¹ Még abban az időben alig foglalkozott orientalista a népies nyelvjárásokkal, még alig vetett valaki ügyet a klasszikus nyelvtől különböző népies alakulásokra, midőn ő a «*Dissertatio de glossis Habichtianis*»-ban ügyet vetett a népnyelv jelenségeire és e szempontból javítá bő adatokkal megokolva az *Ezer egy éjszakának* Habicht boroszlói tanár által megkezdett kiadását. Majd pedig ezen kiadás Habicht halála után a nyolczadik kötetnél fennakadván (Breslau 1835—39) a munka bevégzését *Fleischer* vállalta magára. (IX—XII. kötetek, 1842—43.)

E kiadvánnyal egy új irányt honosított meg az arab philologia terén. Az *Ezer egy éjszakának* ugyanis, a mint oly gyűjteményről, mely évszázadokon át a piaczi népszerű elbeszélők száján terjedt, másképen nem is képzelhető el, sokféle recensiója van, a melyek nemcsak tartalom tekintetében mutatnak változatosságot, hanem a nyelvezetre nézve is más-más fokát mutatják fel a classicitás skálájának. A keleti ember nem bir érzékkel az élő vulgáris nyelv jogosultsága iránt, a nyelv elfajulásának tartja ezt; a dialectikus alak szerint egyenlő a nyelvtörvények ellen elkövetett botlással. Ennélfogva pedánsabb másolók, ott a hol népszerű alakokkal találkoznak, saját becsületökből klasszikus alakokat restituálnak, és nagyon lekötelenek bennünket már azzal az elnézéssel is, melylyel egy vulgáris szónak, mely a klasszikus nyelvhatományban nincsen meg, megkegyelmeznek. Abba a hibába estek, a melybe esnék p. o. az az ember, a ki a Simplicianus iratok kiadását vállalván magára, a népies szólamokat mind kiküszöbölné a szövegből és saját belátása szerint az úgynevezett irodalmi nyelvből kölcsönzött kitételekkel hamisítaná meg az eredeti szöveget, abban a hiszemben, hogy ezzel *javító* munkát végez. A calcuttai kiadás eszközlői e tekintetben nagyon elvetették a súlykot, a mennyiben a vulgarismusok erőyes kiküszöbölésében a legvégső határig mentek.

¹ *De glossis Habichtianis in quatuor priores tomos MI Notitium dissertatio critica.* Particula prima. Lipsiae 1836. 60 pp. (Vogel) Particula secunda (ugyanott) 26 pp.

Fleischer a mint a Habicht-féle köteteket az ő «*Dissertationója*»-ban ez irányban megrostálta, úgy a maga által eszközölt kötetekben helyreállította a vulgáris nyelv jogait és a népszerű könyvet nem abban az alakban mutatta be, a melyben pedáns puristák igényeinek megfelelné, hanem abban az élő alakjában, a melyben az a nép körében él és a népszerű elbeszélők ajkain képviseli a keleti humort és népies szellemet.

Ez editio és az azt megelőző kritikai dissertatio volt a legelső kísérlet az európai irodalomban arra nézve, hogy az arab irodalomnak, melyet eddigelé csupán csak a grammatikusok-alkotta kaptafára huzva birtak elképzelni, népies hajtásai is polgárjogot nyerjenek a tudományos kutatásban; arra nézve, hogy a népies nyelv disciplinája, azon törvények felkutatása által, melyek benne nyilvánulnak, az arab philologia egyik állandó kérdésének megmaradjon. És ez ébresztés és úttörés ép azon férfiútól indult ki, ki a klasszikai nyelv legősiebb forrásainak ismeretében, a míg élt, legelső tekintélynek volt elismerve.

E kettős, egymást kiegészítő hatásra *Fleischer*t eleven történelmi érzéke képesítette, melylyel ő azt az óriási arab irodalmat, elkezdve a pogány kor lovagias költőitől, az arab irodalom középső korának prózáján és mesterkéltségtől, melyekre csak a legújabb időben lettünk figyelmesekké, szellemében egységes tudással felölelte.

E historia szemléletéről egyik akadémiai értekezésében tanulságos szavakban tesz bizonyosságot, megmutatván egyszerűs mind az utat arra, hogy a nyelvjárások alapos ismeretéhez juthassunk. Azon a ponton — úgymond 1854-ben — melyen a köznyelv, ἡ κοινὴ διάλεκτος, kezdi életét, azon a ponton veszi kezdetét az arab nép világtörténelmi állásának fontossága; azon a ponton veszi kezdetét az az irodalom, mely hivatva volt a keleti szellemet egészen más irányban alakítani és feléleszteni, mintsem a régi énekek és történetek tehették, melyeknek hagyománya az iszlámot megelőző időbe nyúl vissza. Másrészt, a tisztán philologiai érdek is tekintetbe jó a nyelv körének ezen kiterjesztése alkalmával.

A mit a keletiek arab szót, alakot, szólást és jelentést felhalmoztak, mindent ilyenül kell feltüntetni.» . . .

És a nyelvkinés történelmi tárgyalásáról, különféle fókáinak megkülönböztetéséről szólván: «Jól tudom — így folytatja — hogy a klasszikus, középső és modern nyelvnek ekkép történendő összefoglalása nehezen oldható meg, és hogy mi, nyugoti tudósok, dolgozó szobáinkban nem érhetjük el e czélt. . . . Hogy e czélt elérjük, szükséges, hogy magok a korszakunk keleti emberei, szükséges továbbá, hogy a nyugoti tudósok, sürűbben mint ez eddigelé történt, a helyszínen kutatva hozzájáruljanak.»¹

Teljes tanári működése alatt nem szűnt meg erre hivattott tanítványait buzdítani, hogy az arab nyelvet beszélő népek között a dialektikus adatokat összegyűjtsék, lehetőleg teljes szövegeket kerítsenek a nép ajkáról, melyek segítségével aztán azt, a miről sok ideig csakis töredékes ismereteink voltak, a dialektusok ismeretének tudományos rendszerét lehessen megalkotni. Az arab élő dialektusok úttörő ismertetői csakugyan az ő tanítványai köréből kerültek ki, élükön *Wetzstein*, egykori damaskusi porosz konzul, ki másfél évtizedet töltvén Damaskusban, gyakran rándult a Hauránba és a szyr sivatagba, hogy az ottan uralkodó nyelvjárásokat tanulmányozza és hatalmas anyaggyűjteményével gazdagítsa az arab dialektologia apparátusát; az ő iskolájából indultak útnak *Socin* és *Pryn*, kik közös keleti kutatásaikról az újszyr és kurd gyűjtéseiken kívül nevezetes anyagot kerítettek meg és tettek közzé a mezopotámiai arab népnyelv terén; és ebből az iskolából került ki *Spitta-bey*, a kairói alkirályi könyvtár néhai igazgatója, ki az egyiptomi arab dialektust felölelő nyelvtanával legelső készített valóságos tudományos alapon nyugvó, az újkori nyelvtudomány módszerének megfelelő nyelvtant az arab nyelv valamely dialektusáról; Fleischer iskolájából került ki *Hartmann Márton*, ki bár csak gyakorlati czéloknak szolgáló, de mindamellett

¹ *Über Tha'álibis arabische Synonymik mit einem Vorwort über arabische Lexicographie.* A szász. tudós társaság tudósításainak VI. kötetében.

sok fontos nyelvtényt egybefoglaló kézikönyvet készített a modern szyr dialektusról; és *Landberg Károly gróf*, ki tíz évi keleti utazásának nyelvészeti gyümölcset érdekesnél érdekesebb könyvekben hocsátja világnak. E könyvek elsejének bevezetésében nyíltan kimondja, hogy gazdag anyaggyűjteménye módszeres feldolgozása előtt, szükségét érzé annak, hogy a nagy lipcei sejkh előadásainak meghallgatása által készüljön elő nagyterjedelmű feladatának megoldására.

VI.

Ha *Fleischer* tudományos körét azok szerint méltatnók, a mi által az *irodalomban* örökölte meg nevét, úgy nem ismernők azon nagy kört, melyet élő tanítása, melyet alapos tudománya felölelt. Nagy *arabistának* tartanók; e téren mindenesetre a «*Doctor Germaniae*» disznévvel ruháznók fel, de ezzel nem jeleznök tudományos hatásának terjedelmét.

A keleti tudomány azon korszakának, melynek az ő halhatatlan mestere, Silvestre de Sacy áll az élén, mint már kiemeltük volt, az a jellemzése, hogy a keleti tanulmányok kibontakoznak a theologiával való kénytelen kapcsolatból és a tudományos kutatás *önálló* ágává domborodnak ki. E tanulmányok eredményei, úgymint eddigelé, nem szűnnek meg ugyan világosságot terjeszteni a biblia exegesisére, de nem azon célból végeztetnek, hogy az exegesisnek szolgájanak, hanem abból a célból, hogy általok világosság terjesztessék első sorban az emberi kultúra azon körének ismeretére, mely a keleti nyelveken juttatta kifejezésre szellemének munkáját.

Ez új szempont a keleti tanulmányok új csoportosulásait létesítette. Az arab nyelv, mint a muhammedán kelet klasszikus nyelve és az e nyelven termett dús irodalom lépett a tanulmány középpontjába; köréje két szempontból külön-külön csoportosulás alakult. Az egyik még úgyszólván legközelebb állott az orientalistika azon módjához, melyből csak az imént bontakoztak ki. Benne a theologiai érdek ugyan megszűnt *uralkodni*, de nem szűnt meg benne tovább hatni. És ez a tanulmányok azon csoportulása, hogy az arab phi-

lologia köré közvetetlen a rokon, úgynevezett sémi nyelvek tanulmánya csoportosul. E nyelveknek ránk maradt irodalma többnyire csak bibliafordításokban és egyházi munkákban áll, legalább csak e termékei voltak századunk első felében hozzáférhetők; az anyag e minősége a keleti tanulmányok illeten csoportosulását még mindig a theologia sphaerájában marasztalá, míg az irodalmak bővebb anyagának előkerülése e téren is tágabb szemkört nyitott azoknak, kik a tudományos kör ily alakulását nyelvészeti okoknál fogva továbbra is fentartották.

A keleti tanulmányok egy másik csoportosulása nem nyelvészeti szempontból indult ki, hanem nagy történelmi jelenségek fonalán sorakoztak a csoportosulás mozzanatai. Mig az imént említett csoportban az *arab nyelv*, mint a sémi nyelv-család tagja jött tekintetbe, melynek tanulmánya magához vonta a többi sémi nyelvek s fenmaradt irodalmaik tanulmányát: addig a második csoportulásban az arab nyelv mint az *iszlám* organuma, mint az általa megteremtett művelődésnek, mint a vallásos, mint a tudományos életben úgyszólván hivatalos nyelve, vonta magára a figyelmet. Sémi természete e szempontból nem állott az előtérben; köréje már most nem a testvérdialektusok társulnak, hanem azon irodalmak, melyekre az arabnak e történeti jelentőségénél fogva nagy volt a hatása, azon nem-arab irodalmak, melyek az arab befolyása mellett az *iszlám hatása alatt* keletkeztek. Más szóval az orientális tudománynak megszületett az az iránya, mely az arabból kiinduló *muhammedán irodalmat*, eltekintve az egyes népek faji hozzátartozásától, egy egységes körnek tekintti. A török irodalom e körben nem a török nép *altáji* származása, sem a persa (már mint az úgynevezett újpersa) nem az *árjaság* szempontjából jó tekintetbe, hanem mint a muhammedán művelődés terméke.

Mír 'Alí Shír tatár író a szemlélet e fokán csak a muhammedán kultura tatár, valamint Háfiz ugyanazon művelődés persa megnyilatkozását képviseli, és ez árnyalatok tanulmányozása nem az altáji és indoeurópai philológiát egészíti ki, hanem az *iszlám* műveltségének tanulmányát, szoros összefüggésben egy, a sémi fajhoz tartozó nép irodalmával, az arabbal. E szemléletnek egy előrehaladottabb fokán

hatását tekintve abban a hiányban szenvedett, hogy nem mutatkozott, mint közös, céltudatos törekvések előmozdításának egy-egy mozzanata. Elszigetelt munkák voltak a német orientálisták dolgozatai, melyek nem egyesültek közös gyűjtőpontban, nem úgy léptek elő mint egy közös célnak láncszemei. Míg az összes keleti tudomány a theologia segédeszköze volt, addig e viszony megadta a sok helyen folytatódó munkálkodásnak az egységes céltudatos jelleget. A mint a keleti tudomány egyes ágai e kapcsolattól fölmentették magokat, az egyes munkásoknak dolgozatai és törekvései szétforgácsolt kísérletek maradtak a keleti műveltség és irodalom felkutatása terén.

E hiányon csakis társulati együttműködés által lehetett segíteni. És e tudat hitta életre a német keleti társaságot (*Deutsche morgenländische Gesellschaft*) azon hivatással, hogy gyűjtőpontja legyen a keleti tanulmányoknak, hogy folyóiratával (*Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*) a tudományos mozgalmaknak egységes közegéül szolgáljon, és helyreállítsa egyúttal a tudományos kapcsolatot azon törekvésekkel, melyek e téren a külföldön, különösen Franciaországban oly bőséges eredményeket mutathattak fel.

Mert különösen Franciaország volt azon ország, melynek eredményei mögött érezhette magát a német tudományos világ, különösen a keleti tudományok tekintetében, visszamaradottnak. Franciaországban a keleti társaság eszméje már akkoriban nyert valósulást, midőn a keleti tudományok még ottan is csakis az ó-testamentomi kutatások szempontjából képezték a foglalkozás tárgyát. Már a XVIII. század közepén az orleansi herceg anyagi és szellemi pártfogása mellett működött egy akadémiaszerű társulat, mely különösen a biblia keleti fordításainak kutatására vetette a súlyt és 1772-ben egy (*«Mémoire dans lequel on propose un Etablissement, qui sans être à charge de l'état, rendra des services très essentiels à l'Eglise, deviendra utile aux savans et aux gens de lettres et contribuera à la gloire de la Nation»* czim alatt megjelent) emlékiratban nagy szakértelemmel fejtette ki programját.¹

¹ Lásd ennek bő jellemzését: J. D. Michaelis, *Orientalische und exegetische Bibliothek* II. kötet 1772. p. 104—133.

Midőn a keleti tudományok De Sacy nagyszabású munkálkodása folytán önálló tudománynyá készültek fejlődni, 1821-ben *De Lasteyrie* gróf megpendítette a *Société asiatique* megalkotását, melynek De Sacy elnöklete alatt már alakulásakor oly nevek, mint Rémusat, Saint-Martin, Champollion, Chézy, Klaproth, Burnouf stb. kölcsönöztek fényt, és a mely folyóiratával, az 1823. óta szakadatlanul megjelenő *Journal asiatique*-al és egyéb kiadványaival hatalmas központja és előmozdítója volt a keleti tudománynak egész Európában.¹ Vajmi sovány volt ezekmögött az, a mit a *Hammer-Purgstall*-tól alapított *Fundgruben des Orients* több éven át felmutatott volt, és nem állhatott meg mellette a Németországban későbbben keletkezett *Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* sem.

Fleischer szerencsés gondolata volt a negyvenes évek elején, Németországban a *Société asiatique* hasonmását megteremtteni és céljainak versenytársát megalkotni. És ezen gondolatának megvalósítása korszakot alkot a keleti tudományok történetében. 1843-diki szeptemberben az ő szállásán egyesültek vele *Rödiger* és *Pott* hallei, *Olshausen* kiel, *Brockhaus* lipesei tanárok és az altenburgi tudós *Von der Gabelentz*, a keleti tudományok összpontosításának eszméje érdekében. *Fleischer*é volt az ébresztés érdeme, *Rödiger* javasolta a megvalósítás formáját. És e forma eleinte vajmi szerénynek volt contemplálva. Egyelőre beérték azzal, hogy a keleti tudomány egy Németországban már régebben fennálló intézménynek, a philologusok évi gyűléseinek bár szervesen összefüggő, de némi autonómiával bíró ágakép szerepeljen, és így ezen kereten belül némileg önálló érvényre jusson. E kísérlet az 1844-diki drezdai gyülekezeten fényesen sikerült, midőn a «*keleti sectio*» legelőször *Fleischer* elnöklete alatt 49 taggal megalakult, és az abban meghallgatott tartalmas előadásokkal s tudományos eszmecserével megmutatta, hogy van elég erő, melynek összegyűjtése a tudomány előbbre

¹ Jules Mohl, *Vingt-sept ans d'histoire des études orientales* (Paris 1879) I. 39. és kk. lapokon.

vitelének eszközévé válhatik.¹ E csirából fejlődött ki már a második (darmstadt) évi gyűlés alkalmával az önálló *keleti társaság* az ő folyóiratával. 209 taggal kezdette meg e társulat működését² és ama sovány kis kötetekből, melyeket az első két évben kibocsátott, ama vaskos, bő tartalmú, minden tekintetben előkelő nagy évnegyedes folyóirat vált, melynek most épen negyvenkettedik kötete van megjelenőben. Míg azelőtt *Freitag* az ő nagy munkájával, melyben az ó-arab költészet egyik nagy gyűjteményét (Hamásza) kívánta hozzáférhetővé tenni, a Société asiatique segélyezésére szorult, az idők folytán a német keleti társaság oly annyira megerősödött, hogy saját erejéből a legköltségesebb editiókra vállalkozhatott. Az ő gyűjteményében jelentek meg, hogy csak a legnevezetesebb példákat említsem, *Jákút* nagy geographiai szótára, *Al-Mubaradnak* Wrighttól kiadott nagy philológiai munkája, *Ibu Ja'ish* óriási grammatikai commentárja, a Wüstenfeld-kiadta *Mekkai krónikák*, az Amári-szerkesztette *«Bibliotheca-arabico-sicula»*, Dillmann *Octateuchus aethiopicus* és mindezekon kívül az *«Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes»* (eddig 9 kötet) című sorozat, csupa oly nagyszabású irodalmi vállalatokat tévén lehetővé, melyekbe sem Németországban, sem másutt a könyvkereskedői vállalkozás nem vághatja fejszójét.

És e törekvéseknek és e törekvések megvalósításának lelke *Fleischer* volt, ki a társaság alapszabályait legelőször tervezte és tagjai sorában az 1. folyószámmal szerepel. Ő volt mozgatója a társulat életének, a legelső időben ő adta meg az irányt annak a működésnek, melyet kifejtetni készült. Mily gondja volt a folyóiratra, melynek mint szerkesztője soha nem szerepelt, abból tűnik ki, hogy a régiebb évfolyamokban az egyes czikkekhöz folyton találkozunk jegyzeteivel, melyek a legigénytelenebb formában valódi útbaigazításai,

¹ *Verhandlungen der ersten Versammlung deutscher und ausländischer Orientalisten in Dresden 1844.* (Leipzig 1845.)

² A társulat keletkezésének adatait, az alapszabályokat stb. lásd *Jahresbericht der deutschen morgenländischen Gesellschaft für 1845—46* (Leipzig 1846) mellékleteiben.

javításai, felvilágosítói annak a szövegnek, melyre vonatkoznak. Itten is, mint sok egyéb téren, egyéniségének félretolásával szívesen ültette be tudományának virágait mások kertjeibe, hasznot hajtván ottan, a hol az ő érdemei kevésbbé helyezkednek előtérbe. Soha sem akart *első* lenni (a keleti társulatnak nincs elnöke), csak használni akart, példát adva az önzésnélküli fáradozásban, melynek valódi mintája volt. És e tekintélynek a keleti társaság «ügyvezetői» (Geschäftsführer) — ez a hivatalos elnevezésök — mindenkor alárendelték magokat. Bár soha a kötelességérzeten túl első helyre nem állott a társulat életében, jól volt tudva egész Európában, hogy — bármikép szokott ő maga szabadkozni — a keleti társulatnak első embere az «őreg Fleischer» volt.

VIII.

A nagy tanár külső élete azon szerény körökben mozgott, melyek a régi német tudós és professor életét jellemzik. Családján kívül csak tudománya és ennek haladása kötötte le érdekét, tanítványainak és előadásainak szentelte órait.

Bevezetésül jellemeztem azt a bensőséget és önzetlen odaadást, melylyel e kapcsolatot művelte. Nem idegenkedett tanítványainak társadalmi szórakozásaitól sem, sőt jelenléte és részvéte valóságos ünnepélyességet kölcsönzött azoknak. A tudományos élet komolysága látta folytatását azon kedélyes találkozások alkalmával, melyek hetenkint egyszer az úgynevezett «*arab társaságot*» követték. A nagy világesemények, melyek művelt emberhez méltó érdekléssel foglalkoztatták szellemét, nem találtak benne aktív munkatársat. De azért nem lappangott ő elrejtve azok figyelme előtt, kiknek legszebb kiváltságai közé tartozik, hogy a szellem munkásait elismerésekkel kitüntethetik. Oly világra szóló tudományos érdemeket, a minők az övéi voltak, a legszelebb szerénység sem rejthet a véka alá.

Nem volna módomban számot adni a kitüntetések azon díszes soráról, melyekre magas helyekről érdemesnek találták,

még a hindusztáni irodalom is e csoportba került, mint a muhammedán művelődés *ind* árnyalata, és e szempontból különösen *Garcin de Tassy* volt legjelesebb képviselője.

Ez utóbbi csoportosítás érvényesítésében nagy érdeme volt *Fleischer* tanszékének.

A mellett, hogy a sémi nyelvészetet buzgón ápolta — egyetemi pályája kezdetén a héber irodalomra is kiterjesztette előadásait, és a szyr lexicographiáról igen alapos adalékokat nyújtott a 30-as években,¹ — általános műveltségétől nyújtott szempontjai mind inkább és inkább a muhammedán (arab török, persa) irodalom összefoglalására indították. Collegiumaiban előkelő helyet foglaltak el mindig a török és persa irodalomból tartott előadások; a persa költőket, Sza'dit és Háfizt török commentárokkal (Szûdi, Szurûri) olvastatta velünk. Nagy gyűjtései voltak e téren, melyeket előadásai alatt élénk terjesztett. Iskolájából került nem egy jeles turcista és persista.

A persa grammatikai irodalmat egy sokat használt nyelvtannal gazdagította meg,² és hogy a törökre nézve nagy volt a hire és tekintélye, abból a vevőfogdosásra számító irodalmi csinyből is kitűnik, hogy egy kis török kézikönyvre, melyet a 60-as években sokan nagy előszeretettel használtak, de melyhez *Fleischer*nek semmi köze sem volt, a címlapon az ő nevét tették ki, mint szerzőét.

VII.

A mi századunk első tizedeiben Németországban komoly s önálló tanulmány folyt a keleti tudomány terén, általános

¹ Kiemelem *Bernstein* hires syrolog szavait: «Clar. Fleischer, quem aequissimum prioris lexicis huius particulae existimatorem et iudicem habui in Supplementis ad ephemer. litt. Halens. a. 1838. p. 146—163., quique in his rebus certius aliquid attulit.» etc *Lexicon Syriacum, Chrestomathiae Kirschianae denuo editae accomodatum* a Georgio Henrico *Bernstein*, Lipsiae 1836. (az idézett szavak 1840-ből) p. 577.

² *Grammatik der lebenden persischen Sprache von Mirza Mohammed Ibrahim Professor des Arabischen und Persischen am East India College zu Halleybury.* Aus dem Englischen übersetzt und zum Theil umgearbeitet und mit Anmerkungen versehen. Leipzig. 1847. 2. kiadás u. o. 1875.

de helyén találok a fölemlítésre azt, hogy királyunk Ő Felsége is jeleit nyújtá az elismerésnek a külföldi tudós iránt.

Mintegy magától értődik, hogy az európai tudós társaságok nem késtek, hogy tagjaik sorát az ő nevével diszítsék. Azon számos akadémiák közül, melyeknek tiszteletbeli tagja és külföldi társa volt, csak a *párisi Institut*-t akarom kiemelni, mely 1861-ben iktatta az «*Académie des inscriptions et belles lettres*» tagjai közé, melyben *Böckh* helyét tölté be. Halála után a francia akadémia a megüresedett helyet Miklosics híres slavistával töltötte be. A *magyar tudományos akadémia* 1876. június hó 8-án választotta *Fleischert* nyelv- és széptudományi osztálya külföldi tagjává.

Tanítványai is sűrűen ragadták meg az alkalmat, hogy a szeretett tanárnak az évek leforgásával el nem apadható ragaszkodásukat és szeretetöket bemutassák. 1873-ban tudori jubileumának ötvenedik évfordulóját alkalmul ragadtuk meg, hogy a «*Deutsche morgenländische Gesellschaft*» hozzájárulásával az ő tiszteletére a «*Fleischer-alapítvány*» czimén egy pénzalapot gyűjtsünk, azzal a rendeltetéssel, hogy annak jövedelme évenként tanárunk által kinevezendő fiatal orientalistának mintegy ösztöndíjúl adassék át. *Fleischer* egy magyarországi tanítványa büszke arra, hogy ő volt az első, kit a tanár 1874-ben e jutalomdíjra való kinevezés által kitüntetett. — 1885-ben, egyetemi tanársága ötven éves jubileuma alkalmával, ismét jelentkeztünk. Carrarai márványból az ünnepelt tanárnak mellsobrát készítettük el, melyet százakra menő tanítványai arcképeit magában foglaló album kíséretében nyújtottunk át neki.

E félszázados évfordulók bizony könnyen jeleníthették volna a fáradhatatlan tudós lelke elé életkora alkonyának közeledését, a munkaerő hanyatlását. Ily tudatot azok, kik akár közvetetlen érintkezés, akár pedig sűrű levelezés által közel állottak hozzá, nem tapasztaltak rajta. Nem ismerte a nyugvást, szellemi erői meg nem is szorultak a kiméltetésre. Az élet izgalmaiktól ment, csendes tudós életmódja, hosszúra nyújtá életét és zavartalan jólétben tartá meg testének és lelkének épségét. Kedves emléke marad életemnek az az üdítő

hatás, melyet lelkemre 1884-ben, a 84 éves ifjú aggastyán, kit nyári üdülőjében, a Lipcse melletti Altschönefeldben akár egy fiatal tudósra valló fürgeség között foliansait forgatva találtam, kifogyhatatlan érdekléssel tanítványának irodalmi szándékai iránt, saját munkálkodásáról nem mint egy befejezéshez közeledő tevékenységről, hanem derekas folyamatban levő életfeladatról szólva.

Legutolsó leheleteig azon dolgozatokat vitte előre, melyek életének feladatát, tartalmát képezték. Eletének utolsó éveit különösen két munkának elkészítésével töltte ki. Ötven éves tanári jubileuma után kisebb munkáinak gyűjtésébe fogott, mely gyűjtemény három kötetre volt szánva. Nem pusztán új kiadása akart ez lenni kisebb terjedelmű dolgozatainak, hanem egészen újjáalkotott, a tudomány haladását és az ismeretek gyarapodását tekintetbe vevő teljes átdolgozása annak, a mivel *Fleischer* időről időre az arab philologia fejlesztéséhez egy felszázadot meghaladó idő alatt hozzájárult vala. Az anyag folytonos gyűjtések mértéke szerint bővítve, a szaktársak észrevételeit helylyel-közzel tekintetbe véve, méltatva vagy megczáfolva. E nagy vállalatból három kötetre valót elkészített a fáradhatatlan férfiú, a harmadik kötetet a szó legszorosabb értelmében, halálos ágyán rendezte sajtó alá.

Tudományos életének úgyszólván hattyúdalát egy teljesen új munka képezte, melylyel az arab lexicografiának ugyanoly szolgálatot kívánt nyújtani, a minőt régibb időben (l. fent 20 l.) a *«Beiträge»* által a nyelvtannak nyújtott vala. E munkában is mint glossator lépett fel, egyik kiváló szaktársának munkáját cikkről cikkre hol bővítő, hol helyreigazító jegyzeteivel kísérvén.

Az arab lexicológiát ugyanis, mely egészen ez időig a legkezdetlegesebb állapotban sínylek, a híres leydeni professor, *Dozy Reinhardt*, azzal kívánta előbbre vinni, hogy sok évtizedre terjedő rendszeres olvasmány alapján, az arab szavaknak, az eddigi szótárakban ki nem mutatott jelentéseit egybegyűjté, a klasszikus szóhasználaton túl a nyelv későbbi korszakaiban, különösen a nyugati arabság (Spanyolország és Északafrika) körében érvényesült szóhasználatot feltünteté, minden tételt az írókból vett példák összehordásával igazol-

ván. E munkának létesítéséről, mint Dozy egyik kiváló tudományos törekvéséről, *Schack gróf* is, ki Hollandiába egy ízben csupán azon czélból rándult el, hogy az ő spanyol arabjainak történetében oly nagy tekintélyű Dozy-val megismerkedjék, méltató szavakkal emlékezik meg pompás *memoire*-munkájában.¹

Ez évtizedes, szorgalmas és kitartó gyűjtést igénylő munka két nagy quart-kötetben 1881-ben Leydenben látott napvilágot e czímen: «*Supplément aux dictionnaires arabes*». A dolog természetével jár, hogy ily munka, a mennyiben csak szabott körből kölcsönzi anyagait, teljességre nem tarthat igényt. Dozy, mint már mondtam, főképen a nyugati arabismust dolgozta fel. *Kremer Alfred* a *Supplément*-hoz irt adalékaival¹ fényesen mutatta ki, hogy a keleti arabság irodalmi nyelve mily sok helyet nyújt még a pótlásra: se vége se hossza a böngésző munkának, mely ez adalékok kiegészítését venné czélba.

Dozy e híres munkájához járult Fleischer a «*Studien über Dozy's Supplément*» című dolgozat hét füzetével (1881—1887-ig), melyekben nyomról nyomra kíséri Dozy tételeit, olvasottságának és nyelvismeretének bő tárházából hol kiegészítvén, hol helyreigazítván barátja munkáját, ki az első füzetre, melyet kéziratban olvasott, szintén csak betegágyán tehette megjegyzéseit, melyeket Fleischer kegyelettel őrzött meg és munkája keretében adott át az utókoroknak.

Dozy munkája még a távol keletnek seikhjeire is ébresztő hatást gyakorolt. Azok között, kik a «*Supplément*»-t tanulmány tárgyává tették, egy szyriai seikh *Ibráhim al-Jázidsí* is jelentkezett, ki egy arab folyóiratban, természetesen a keleti ember gondolatmenete által korlátolt, de mindenestre sok tekintetben érdekes és tanulságos megjegyzésekkel kísérte Dozy munkáját. E tanulmány bemutatása és

¹ *Ein halbes Jahrhundert* II. köt. 49. l.

² *Beiträge zur arabischen Lexicographie*. Wien, 1883—1884. *Lexicographische Notizen nach neuen arabischen Quellen* 1886. (Mind ezen dolgozatok a bécsi cs. akadémia értekezései között).

ismertetése volt tárgya a legutolsó értekezésnek,¹ melyet Fleischer a szász tudós társaságban előadott, 1887. november 14-én, alig egy negyedévvvel halála előtt.

Ez volt legutolsó irodalmi nyilatkozása. És semmi sem jellemzi inkább e férfiú működésének harmonikus összefüggését, mint azon belső kapcsolat, mely legelső irodalmi zsengéje (1827) és működését bezáró e lexicographiai dolgozatai között tapasztalható. A czélok, melyeket legutolsó munkája kíván megközelíteni, már az ifjú legelső kísérleteiben voltak kitűzve.

Ily fáradhatatlan munkásság közt folyt le e tudósul és emberül egyaránt nagy és kiváló férfiú gazdag élete.

Születése 88-dik évfordulóját tíz nappal megelőzőleg, 1888. február hó 10-én köszöntött be hajlékába, a magas életkort tekintve nem épen váratlan halál.

Gervinus ismerefes szavait, melyekkel Schlosserről irt necrologját végzi, némileg változtatva azt mondhatjuk, hogy ha e férfiú hosszú életének egyéb érdeme se volna, mint az, hogy tanítványainak az volt, a mi tényleg volt: úgy már ez is elegendő volna arra, hogy egy ember életének értéket és tartalmat kölcsönözzön.

¹ *Eine Stimme aus dem Morgenlande über Dozy's Supplément* etc. Berichte der kön. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften (philol. hist. Classe 1887.).

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT.

I. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. Kápolnay Pauer István lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. Konek Sándor r. tagtól	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól	" 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész I. I. t. felett. Ballagi Mór r. tagtól	" 20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. Lenhossék József rendes tagtól	" 30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. Kápolnai Pauer István lev. tagtól	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. Szabó József r. tagtól	" 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. Kozma Ferencz lev. tagtól	" 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. Gyárfás István lev. tagtól	" 20 kr.
X. Emlékbeszéd Mihályi Károly I. tag felett. Dománovszky Endre lev. tagtól	" 10 kr.

II. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. Tanárky Gedeon lev. tagtól	" 20 kr.
II. Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól	" 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. Szécsen Antal t. tagtól	" 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. Margó Tivadar r. tagtól	" 40 kr.
V. Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. Nendtvieh Károly lev. tagtól	" 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Érkövy Adolf rendes tag felett. Galgóczy Károly I. tagtól	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Zsivora György felett. Tóth Lőrincz r. tagtól	" 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. Haynald Lajos igazg. és t. tagtól	" 30 kr.
IX. Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. Than Károly r. tagtól	" 30 kr.
X. Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. Trefort Ágoston igazg. tagtól	" 10 kr.

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczy Lajos r. t. felett. Török József r. tagtól.....	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. Trefort Ágoston igazg. s tiszt. tagtól.....	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. Hunfalvy Pál r. tagtól.....	" 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János l. t. felett. Apáthy István r. tagtól.....	" 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. Trefort Ágoston t. tagtól.....	" 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tiszt. tag felett. Dr. Pauer Imre tiszt. tagtól.....	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. Lenhossék József rendes tagtól.....	" 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. l. t. felett. Vécsey Tamás l. tagtól.....	" 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. Kautz Gyula r. tagtól.....	" 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom r. t. felett. Hollós Jusstinián l. tagtól.....	" 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ignác r. t. felett. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	Ára 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. Budenz József r. tagtól.....	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf l. t. felett. Vadnai Károly l. tagtól.....	" 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tarkányi Béla József t. t. felett. Szvorényi József t. tagtól (Tarkányi B. J. arczképével)....	" 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. Dr. Mihalkovics Géza r. tagtól.....	" 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János l. tag felett. Joannovics György t. tagtól.....	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István l. tag felett. Szilágyi Sándor r. tagtól.....	" 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál l. tag felett. Vadnai Károly r. tagtól.....	" 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon l. tag felett. Szabó Károly r. tagtól.....	" 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmicz László t. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.....	" 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábián Gábor r. t. felett. Zichy Antal t. tagtól.....	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Tanárky Gedeon lev. tag felett. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	" 40 kr.
III. Emlékbeszéd Dr. Zlamál Vilmos lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.....	" 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Fleischer Leberecht Henrik k. tag felett Goldziher Ignác l. tagtól.....	" 30 kr.
V. Emlékbeszéd Hornyik János lev. tag felett Szilágyi Sándor r. tagtól.....	" 20 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÜLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.
SZERKESZTI A FÖTITKÁR.

V. Köt. — 5. Szám.

EMLÉKBESZÉD
HORN YIK JÁNOS

A M. TUD. AKADÉMIA LEVELEZŐ TAGJA

FELETT.

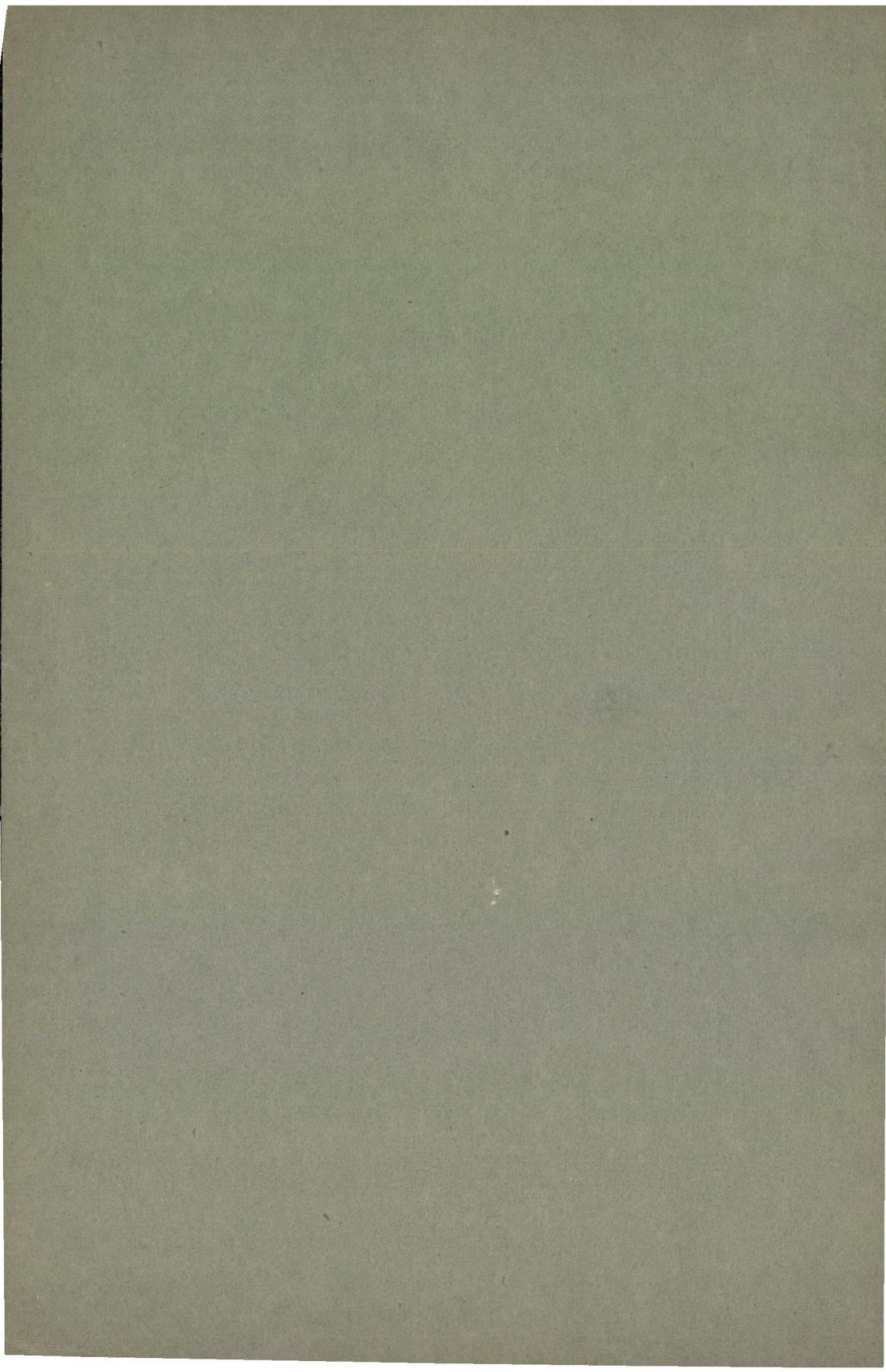
SZILÁGYI SÁNDOR

R. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1888. DECEMBER 17-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

Ára 20 kr.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1889.

EMLÉKBESZÉD

HORNYIK JÁNOS

A M. TUD. AKADEMIAI LEV. TAGJA

FELETT

SZILÁGYI SÁNDOR

RENDES TAGTÓL

(OLVASTATOTT A M. T. AKADEμία 1888. DECEMBER 17. TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEμία.

1889.

969
40

HORNYIK JÁNOS

EMLÉKEZETE.

A férfiú, tekintetes Akadémia, kinek emlékezetét ma ünnepeljük, irodalmi tevékenységének javarészét amaz időkben fejtette ki, mikor a szétdarabolt Magyarországot a szolgaság egyenlősége tartotta össze.

Ilyenkor, szenvedései között, az elnyomott nemzet kétőzött áhitattal és reménynyel tekint vissza múltjának verőfényes napjaira. Ennek példáival edzi erejét az egyenlőtlen küzdelemben, ezekből meríti a kitartást és megnyugvást a rá mért csapások elviseléséhez, ez tartja ébren szívében a hitet, hogy ismét össze fogja törni lánczait, mint már többször összetörte. A nemzet aspiratiói ilyenkor leginkább a történeti irodalomban nyernek kifejezést s hatással vannak ennek gyors felvirágoztatására.

Igy volt nálunk is. A forradalom lezajlása után Szalaynak az ünnepelt publicistának, a hírneves jogtudósnak átlépése a történetírók sorai közé, irodalmi esemény volt. Könyve új irány támadását, új látkör ébredését jelenté: mert az utat jelölte meg, melyen ezentúl a történetírónak haladnia kell. A régi publicisták és írók csoportosulása a Nemzeti Könyvtár körül a magyar történetírást már nemzeti ügyggyé tette. De az új irány gyakorlati hasznát Salámon mutatta meg a tanulmányokban, melyeket a régi Budapesti Szemle hasábjain tett közzé.

Ezek a török hódoltság történetét tárgyalták. Az olvasóra önkénytelenül is azt az impressiót tették: ha már a török hódítást kiállta a nemzet a nélkül, hogy belé veszett volna, miért ne állaná ki a német hódoltság buta és igazságtalan

igáját? Pedig célzás sem volt erre a cikkekben, sőt tárgyalási modorának objectivitása s némely hazafias balitéletek megtámadása arra vallottak, hogy az ilyen célzásokat szándékosan kerülte.

De ha a nemzet lelkesedést és erőt merített kitaráshoz a történet tanusaiból, sem Szalaynak, sem egyik tanítványának sem volt más célja a történetírásban, mint az igazság, a tiszta pártatlan igazság keresése. Egyéni tehetség, critica, felfogás dolga volt az, ki hogyan találta meg. Abban, hogy az igazságtalan, kiméletlen és erkölcstelen jelent a nemzettel egyetézve gyűlölte, minden történetíró egyetértett: de az nem tette őket elfogulttá az igazság kutatásában. Nem keresték az analogiákat s még csak annyira sem alkalmazták, mennyire a leigázott sajtó korlátai közt módokban lett volna tenni. Talán soha sem volt objectivebb a magyar történetírás, mint akkor ama szomorú napokban.

HORNYIK JÁNOS történetírói munkásságának megítélésénél ezt a tényt nem téveszthetjük szem elől. Nagy művéhez, melynek elkészítését életfeladatává tűzte ki, az előtanulmányoknak legalább egy részét már korábbi időben szerezte meg: de azok akkor még nem öltöttek alakot tiszta, világos fejében. S végre is e munkájához, mely nevét halhatatlanná tette, az impressiókat a nemzeti elnyomatás eme napjaiban Szalay iskolájától nyerte, melynek végig híve maradt. Attól tanulta, hogy úgy írja meg szülővárosa monographiáját, hogy az a nemzet történetének kiegészítő része legyen. S annak köszönheti, hogy a hatás, melyet e munkájával elért, az idők jobbra fordulása után sem csökkent, s ő maradt, mi addig volt: nem egy város monographusa, hanem egy nemzet történetírója.

I.

A nagy magyar Alföldnek egykor híres három városa Kecskemét, Nagy-Körös, Czegléd harmadfél száz év előtt bizonyos tekintetben szövetséges, csaknem önálló respublicát képezett. Ez dominálta az egész vidéket, mely Pest, Halas és Szeged közt terült el, s a régi Jász-Kunságnak és Pestmegyé-

nek jelentékeny részét magában foglalta. Két ura is volt — a török és a vármegye, de mindenik csak fizetséget kért tőlök: önkormányzatuk elé egyik sem gördített akadályt.

Ura levén sorsának elég tág határok közt, bizonyos gyakorlati érzék fejlődött ki fiaiban, mely érdekeinek nemcsak megóvására, hanem előmozdítására tanítá: s ez lett vagyonsodásának fő forrásává. De gazdagságát két ellenség, német és török hadak közt, minthogy ezek mindig kész zsákmánynak tekintették, teljes biztonságban még sem élvezhetvén, hozzászokott az óvatossághoz. Mint a mythologiai óriásnak egyik szeme mindig ébren volt, melylyel a közelgő veszélyt hamar meglátta s azt el is tudta fordítani.

Nemzedékeken át tartván ezek a viszonyok, hozzájárultak az alföldi nép sajátságos jellemvonásainak kristályozódásához. Azonban ez még nem minden: arra az Alföld különös természeti viszonyai is befolyással voltak. Az a róna, melyben a láthatár végetlenségben vesz el, egyszerre szoktatta az élelátáshoz s a semmi által meg nem rendíthető nyugalomhoz. Az ég alj változandósága megedzette testi erejét s az önuralom megszerzéséhez segíté. Az őt környező természetnek s saját életének egyhangúsága rávezette, hogy minden viszonyok közt megőrizze lelke egyensúlyát.

Az egész hódoltsági időszakban a szövetséges három város közt vezér, mondhatni domináló szerepet játszott Kecskemét a viszonyok azon természetes rendjénél fogva, mert területileg, vagyoniilag s népességileg legnagyobb volt köztök — s ez a viszony még egy ideig azután is, hogy a három város kölcsönös védelemre alapult szövetségét a török uralom bukása felbontotta, fentartotta magát. Természetesen más alakban, — mert a régi institutiók, a közös védelmi eszközök megszűnése az összetartozás tényét megszüntette ugyan, de a visszaemlékezést a historiai multa nem enyészethette el. Kecskemét még sokáig azután is primus inter pares volt a nagy magyar Alföld gazdag és büszke népe szemében.

Ötven négyszög mértföld volt területe s harmincznégy puszta tartozott birtokához akkor, midőn hatalma tetőpontján állott. Igaz, hogy ennek a roppant területnek nagy része nem képezte a városnak örök tulajdonát, hanem mint szántóföld,

kaszáló, legelő ideiglenes használatra, haszonberűl volt a község vagy a lakosok kezén: de alapjává lett a lakosság meggazdagodásának. Egymásután elvesztette ugyan a pusztákat s különösen a jász-kún redemptio alkalmával egyszerre sokat is vesztett közülök, — de a nép vagyonosodásának alapja már meg volt vetve, s a bérleti terület csökkenése a lakosság gazdasági és gazdagsági viszonyaira valami jelentékeny hatással nem volt.

Épen oly kevés hatással volt a nép legpraegnansabb jellemvonásainak módosulására a XVIII-dik század politikai alakulása. Az maradt, mivé a török uralom fejleszté, mely megtanítá, hogy nyugalomát, önuralmát, hidegvérét a legkritikusabb percekben is megőrizze. Azután, hogy a török szpáhi vagy bég fellobbant haragját nem kellett lecsendesíteni, megkezdődtek harezai a pusztatulajdonosok túlzott követeléseivel szállítására, s most is csak annyi türelemre volt szüksége mint régebben. Csak taktikája változott: de megtalálta annak a módját, hogy mint régen a szpáhít, most a pusztatulajdonost kiengesztelje. S ha a török uralom idejében a templomát felsőbb engedély nélkül renováló kálvinista papot a ferenczrendi gvardián szabadította ki, s ha a Rákóczy-forradalom alatt a némethez szító gvárdiánért reformált paptársa vállalt kezességet — a vallásos türelmetlenség idejében Károly és Mária Terézia alatt a kecskeméti hitfelekezetek a legnyugodtabb és semmi által meg nem zavart egyetértésben éltek együtt.

Bizonynyal a «milieu»-nek s történeti eseményeknek egyforma befolyása volt a kecskeméti nép fejlődésére, mely a mi századunkban megtalálta költőjét Katona Józsefben s történetíróját HORNYIK JÁNOS-ban.

E két nevet nem azért említem együtt, mintha párhuzamot akarnék vonni köztük, jellemök közös vonásait keresnem s tehetségeik arányait mérlegelni akarnám. Teszem azért, mert Katonának HORNYIK fejlődésére határozott s talán épen oly nagy befolyása volt, mint magoknak a sajátos és specialis kecskeméti társadalmi viszonyoknak. Katona pályája döntötte el, hogy HORNYIKból történetíró lett.

Katona szenvedésekben gazdag életét, magasan kiemelkedő írói egyéniségét, nagy tragoediájának, Bánk bánnak

helyét a világirodalomban Gyulai örök becsű tanulmányából ismerjük, kinek *aesthetikai* fejtegetései épen oly meggyőzők, mint igazak irodalomtörténeti rajzai. De Katonának, hogy tragoediáját megírhasssa, szükségeskép történeti buvárlatokat kellett tennie. S ennek lett az eredménye, hogy, mint Gyulai mondja, «tragoediája hű rajza a XIII-ik század Magyarországnak, de a XIX-ik század magyarjainak van írva. Sze-mélyei semmit sem mondanak, a mi a korral ellenkeznek, de mind olyat mondanak, a mi most is viszhangra talál minden szívben.» Mind hasztalan. Saját kora nem értette meg őt. A mellőzés és üldözés elkeseredetté tette s ő elfordult a tragoedia muzsájától. Hanem az írói tollat mégsem tette le: visszatért Klihoz.

Talán az a körülmény, hogy kedves otthonában jó fogad-tatásra talált, vezette az eszmére, hogy megírja szülővárosa történetét. De bizonynyal a hálaérzetnél nagyobb rugói is voltak: «még gyermek koromban — mondja maga — sok-szor sóhajtván állottam meg egyik vagy másik templom mellett és úgy tetszett, mintha valaki mindég a rajtok levő hollófészkeken ült volna s kérdező kíváncsiságomat kielé-gíteni igyekezne. Csakhogy én nem értettem nyelvét. A köny-vekhez fordultam hát mint megannyi szótárhoz: de végre tapasztaltam, hogy egyik a másik által már megnyízott bakot nyaggatja s az én hollófészkeken álló Valakim sza-vait senkisémmagyarázta meg. Boszankodtam valahányszor Virág Benedekünk Magyar Századai kezembe akadtak: „ha nem tudod mik történtek vala mielőtt születél, gyermek vagy!” Én az voltam.» De nem akart az maradni: s ez volt a legfőbb s legnagyobb rugó, mely őt elhatározására bírta.

De zaklatott s a viszonyokkal küzdő fejének nem volt módja, hogy a munkát, melynek csak programját és töre-dékeit bírjuk, elkészítse. Csak az őstörténetet fejezte be, mely a honfoglalás előtti időket tárgyalja — a következő részek-ből egyes töredékek maradtak fenn, melyeknek közzétételét Milecz Jánosnak köszönjük,¹ míg a befejezett első részt meg-

¹ Katona József családja, élete és ismeretlen munkái. Budapest, 1886. 8-adr. 314 l.

csonkítva, hibásan s helyenként Balint Antal kegyesrendi tanár által eszközölt változtatásokkal, átdolgozásokkal atyja nyomatta ki.¹

Katona akkor már nem élt. A halál egy újabb csalódástól mentette meg. Mint drámája, ugyanazzal a részvétlenséggel találkozott történeti munkája is. Talán másképp lett volna, ha befejezheti az egészet azon terv szerint, melyet az előszóban részletez: az anyag gazdagsága és nagysága elfeledtette volna, hogy mint historiai író ellentétbe helyezte magát kora áramlatával. Így egyszerűen nem vették észre. Pedig a bevezetésben a historia-írás oly józan elveit vallja, melyeket megfigyelhettek volna. «Jól tudom én, mondá, hogy soha Ulászlóra, mint Bonfinius, nem találok: de nem is vagyok én Bonfinius, ki emberből haszonért istent hazudjak.» Hogy is lett volna népszerű az, ki Schwartnert, Schwarzot, Piringert védelmébe veszi s kimondja, hogy «a historiai igazságnak, ha izetlen is, kedvesnek kell lenni. Politikai igazságokkal pedig, van eszem, hogy fejemet bezúzzam.» S vajjon megbocsátották-e neki, hogy Horváth István tanítványainak tulzáseit pellengérré állítá, «kik, ha egy dicsőséges nemzetet atyafivá akarnak tenni, csak néhány egyforma szavakat szereznélnek össze és ha az bajosabb, akkor kaptafára ütik,» s hogy még magát a mestert is meg merte róni?

Otthon azonban szülőföldjén megértették egyszerű, kereketlen, de erőteljes nyelvét s szívesen olvasták. Bizonyynyal az ifjú nemzedéknek is kedves olvasmánya volt. Belőle merítette első lelkesedését HORNYIK is, ki mint serdülő ifjú láthatta Katonát, s ha személyesen nem ismerte is, hallott róla beszélni.

II.

A HORNYIK család nem volt régi, gyökeres kecskeméti nemzetség: a mult század első felében Trencsén megyéből szakadt e városba, mely a XV-ik század eleje óta, mikor

¹ Szabados Kecskemét Alsó-Magyarország első mezővárosa története. Pesten, 1834. 8-adr. 144 l.

egyszerre hat község lakosságával s területével szaporodott, folytonosan újabb telepedésekkel nevedett. A bevándorlás a hódoltság idejében még mindig tömeges volt — de azután sem szünetelt. Az idegenek jó fogadtatásra találtak e városban s csakhamar acclimatizálódtak. A betelepülő HORNYIK Ádám nem tanulta meg a magyar nyelvet jól, de jó kecskeméti emberré lett, s egy árva lányt, Kis Ágnest nőül vevén, többé el sem kívánczozott. Gyermekai már nem is tudtak másképen csak magyarul beszélni.

Ennek volt fia ifj. Hornyik Ádám, hasonlókép iparos, ki nőül vette Balázs Erzsébetet s ettől több gyermek, köztök János a történetíró atyjává lett. Az alföldi városok iparosai, gazdái, ha több fiúval áldattak meg, ezek közül egyet deáki pályára szántak, kivel aztán a felsőbb tudományokat hallgattatták, míg a többiek rendesen csak a középiskolák alsó osztályait végezték. Így tett HORNYIK Ádám is mint elég jó módú iparos: János fiát szánta tudományos pályára.

HORNYIK János 1812. október 13-án született. Az atyai ház ott volt a mai görög templom közelében, nem messze az úgynevezett «Déllő»-től, mely a város legrégibb részében terült el s nem más volt mint egy kiszáradt mocsárfenék, melyben esős időben meggyülemlett a víz s ilyenkor a gyerekeknek nyáron fenyő szálakon csolnakázó, télen pedig kocsolyázó helyül szolgált. HORNYIK is eljárógatott gyermek és siheder korában a tócsára. Egy ízben a jég betört alatta s ő csípőig a vízbe esett, de a kis fürdésnél egyéb baja nem esett. De ha része volt a gyermeki csínyekben, szeretett tanulni is, olvasgatni is. Az elemi iskolákat kitűnő sikerrel végezte s atyja könyvtárából a Hármaskönyvet s különösen Dugonics regényeit áhitattal forgatta. Az a régi magyar világ, mely ezekben van festve, nagyon megtetszett neki: atyjának meg az tetszett, hogy a könyvekben gyönyörködik. Elhatározta, hogy egészen kitaníttatja: hadd legyen belőle diákos ember. Beadta a piaristák gymnasiumába, mely hat osztályból állt. Tanulmányait ez intézetben 17 éves korában végezte be. Szorgalmaért, kitűnő emlékező tehetségeért, élénk eleven eszéért, vidor jó kedvéért megszerették tanárai s buz-

dították, hogy további kiképztetése kedvéért menjen Pestre az egyetemre.

Atyja 1829-ben vitte Pestre, hol három évig, 1832-ig tartózkodott s a tanulástól üres idejében szépirodalommal is foglalkozott: verseket írt, melyek közül csak egy maradt fenn, a többi elégette. Mélyebb nyomokat hagytak lelkében Horváth István előadásai, kinek buzgó tanítványa volt. De nem fejezhette be tanulmányait, mert aggasztó mellbetegségbe esett. A veszély elmúlt ugyan, de csak lassan épült. Folytonosan gyenge volt s midőn 1834-ben végre mellbaját kiheverte, azután sem gondolhatott arra, hogy visszamenjen¹ Pestre. A városnál keresett alkalmazást s talált is a tiszti ügyészi s jegyzői hivataloknál. Szorgalmáért, szerénységeért itt is megszerették előljárói s végre 1836. október havában állandóan alkalmazták, mint irnokot.

Ez el döntötte jövőendő pályáját. Sorsa biztosítva volt s biztosítva bár lassú emelkedése is a városi hivatali létrán. Nem volt nagyravágyó, ambitio nem sarkalta s megelégedett sorsával. Boldog volt és jó kedvű. Kis igényei mellett még könyvekre is jutott pénze, melyekből Pesten kezdett tanulmányait folytathatta. Az élet nem tetszett olyan

¹ Az okot, mely miatt nem mehetett vissza, unokaöccse Hornyik József következőleg adja elő: «HORNYIK JÁNOS, hogy 1834. őszén tanulmányainak folytatása végett Pestre utazhasson, összes holmiját ládája csomagolta, az indulás napjának előestéjén elvitték egy csizmadiamesterhez, ki a pesti vásárra szintén el akart menni s portékáit az előző napon a szokásos nagy ládába csomagolván a kocsira helyezték, melyet az indulásra teljesen előkészítettek. Ezen időben azonban Kecskeméten még sok volt a kerítést nélkülöző udvar, a milyen a szóban forgó csizmadia uramé is volt, s a beállott éj alkalmával az egész kocsit mindenestől ellopták. HORNYIK JÁNOS összes készlete is tehát elveszvé, nem mehetett Pestre, s mivel köhögni kezdett, s roppant sovány és beteges kinézésű fiú volt, atyja azt tanácsolta neki, hogy mivel most már téli ruhácskával meg mindennel jól el nem láthatja, hát maradjon itthon.

Igy jutott aztán a városhoz napidíjasnak, s mivel nagyon megszerették főnökei rendkívüli pontossága és hasznavehetősége miatt, el nem eresztették többé. «Kecskemét történetének» alapoka tehát a holmicska elvesztése volt, mert ha HORNYIK Kecskemét város levéltárnoka nem lesz, akkor a történet talán még ma sincs meg.»

egyhangúnak Kecskeméten, e nagy intelligentiával bíró városban, a kedélyes, életvidor, társaság-kedvelő ifjúnak. Aztán Pest sem volt olyan messze: egy, legfeljebb másfél napnyira, alkalom is kínálkozott a felmenetelre, s itt a politikai és irodalmi élet gyúpontján tájékozást szerezhetett magának az eszmékről, melyek a közéletet foglalkoztatták.

A közélet mellett s talán még annál is jobban, szülővárosának története érdekelte. Fülében hangzottak Virág Benedek szavai «ha nem tudod mik történtek vala mielőtt születél, gyermek vagy!» Mint Katona, ki hasonlóan idézte e szavakat, nem akart gyermek maradni. De tudásvágyát még ekkor nem elégíthette ki, mert a Katonáén kívül más monographia Kecskemétről nem volt s az is csak Partiscum történetével foglalkozott. Azonban megtanulta Katonából, hogy «nem lehet minden hagyományt mesének mondani. Lám, mily sokan csevegjük most is Toldi Miklós erősségét, Kádár István vitézségét: és a historiákban nem találni, csak a kofáknál leljük nótáját». S a szóhagyományokhoz fordult. Leste az öregek szavait, figyelt elbeszéléseikre — s a miket hallott, jól megjegyezte. Később jó hasznukat vette. Aztán nézte, vizsgálta szülővárosa fejlődését, alakulását. Még gyermek volt, midőn atyja egy Talfája melletti birtokáért tanuvallomásokat eszközöltetett, s jól megjegyezte a miket 70—80 éves emberek vallottak ama régi kőhídról, melynek boltja alatt ezek még mint gyermekek a zápor ellen menedéket találtak. Megfigyelte, hogyan fogták fel a belváros mellett elterülő süppedékes helyet s alakították új kerületté: a Mária város nevezetű külvárossá. Ez is hasznára vált.¹

De a megfigyelt adomák s megvizsgált történelmi emlékek igen ködös, bizonytalan képet adtak neki szülőföldje múltjáról. Semmiféle keretbe sem tudta ezeket beilleszteni. Épen elég volt az, a mit koronként látott és hallott, hogy felköltse, ébrentartsa tudásvágyát, — de nem volt annyi, hogy kielégítse azt s rendszertelen, hézagos tudását kiegészítse. Gyűjtött, kutatott, keresett s várt az időtől, hogy lassan szaporodó

¹ Kecskemét története V-ik kötetének kéziratban maradt töredékében említi ez adatokat.

anyagja hézagai közt meg fogja találni az összekötő kapcsot. Még ekkor mind ezt saját tudásvágya kielégítéseért kereste minden más cél nélkül. Meg sem villant agyában a gondolat, hogy belőle valaha szülővárosának monographusa lesz.

Azonban a viszonyok mind közelebb hozták ehhez a feladathoz. 1838-ban a főjegyzői hivatalhoz tétetett át s ezzel megnyílt előtte a levéltár, ha nem is kutatások céljából, de a hivatalos felszerelések eszközzésére.

Introite nam et heic Dii sunt! Hogy feldoboghatott szíve, mily öröm és lelkesedés foghatta el, midőn először belépett s meglátta a régi városi jegyzőkönyveket, a furcsa alakú számadáskönyveket, a legkülönbözőbb nagyságú török leveleket, melyek megfeythetetlen talányoknak tűnhettek fel előtte, a pergamen leveleket: a város történetének mindazon emlékeit, melyekben foglaltatott Kecskemét város életének összefüggő rajza — felelet a maga elé tűzött kérdésre, melynek megoldását eddig hiába kutatta.

Mind e történeti kincs még sem tárult fel előtte teljesen. Csak küszöbén volt az ígéret földének, — hogy mit rejtenek e foliansok és pergamenek, arról csak sejtelmek voltak. De nem messze volt az idő, hogy az feltáruljon előtte, nyitott könyvvé legyen. 1842-ben helyettes levéltárnokká neveztetett ki. Ah, most már övé volt, az ő birodalma az a boltíves vasajtókkal elzárt, tűz és gondatlanság ellen megvédett szoba. Most már üres óráiban a foliansokba mélyedhetett, meríthetett Castalia forrásából, kielégíthette szomját. S ő merített is, de még mindig a maga hasznára, a gondolat nélkül, hogy valahol értékesítse.

Egészen elemében volt, s midőn 1844-ben aljegyzővé választották — ez a rangfokozatban az előkelő tisztviselők közé tartozott — az új hivatalt csak azon feltétel alatt foglalta el, hogy hagyják meg kezén a levéltárt. Szívesen megadták kívánságát, mert az előljáróság is belátta annak szükségét, hogy az dologhoz értő ember kezén legyen s kinevezték levéltárnokká. Most már állása volt, biztos, tekintélyes. Gond nélkül nézhetett a jövő elé s eljötnek látta az időt, hogy családot alapítson. Nőül vette (1845. május 16.) szíve választottját, Kovács Máriát.

Az élet örömeit termelt neki. Nem voltak nagy emótiói, s ambíciója ki volt elégítve. Nyugodt meglegedés, hivatalos elfoglaltság s hajlamainak megfelelő munka — levéltári kutatások közt teltek el napjai. Ez utóbbiak voltak az ő pihenései. Abban az időben a levéltárak — az államiak úgy, mint az uradalmiak s városiak — nem voltak historiai szempontból rendezve. A jogi kérdés volt a döntő s az oklevél csak annyit ért, a mennyiben valamely pernek substratuma lehetett. Ez a szempont volt irányadó a levéltárak rendezésénél, melyet nem szakemberek, hanem prókátorok végeztek.

Kecskemét kivételt képezett. Nem előiskolázás, szakismeret vagy a részletekbe beható tudás vezette HORNÝIKOT, midőn megkezdte a rendezést. Betanulta magát a munkába. Józan ész, ügyszeretet és türelem: ezek voltak vezéricsillagai s nagyon jól boldogult. Lassan, észrevétlenül haladt: de mennél tovább jutott, annál többet tudott a város történelméből. Hanem azok a megfejthetetlen hieroglyphák, a török levelek mindig útjában állottak: mit tegyen ő ezekkel? Valamit még is kellett tenni. Ajánlotta a városnak (1843.), hogy ezeket, valamint a ref. egyházait fordíttassa le magyarra. Elfogadták. Elküldték Bécsbe egy küldöttséggel Hammerhez (a későbbi Hammerpurgstallhoz), ki 48 darabot kivonatolt közölők.

Arra, hogy eddig szerzett ismereteit irodalmilag értékesítse, ingyen sem gondolt. Nemcsak azért, mert legjobban érzé tudásának hézagait, hanem leginkább azért, mert épen nem készült írónak. Nem zavarta ki elhatározásából még az sem, midőn 1846-ban megjelent Kecskemét története Szokolai Hártó Jánostól rettenetes rossz rímekbe szedve s Tomori Szabó Sándortól historiai jegyzetektől kisérvé, — melyek azonban teljesen nélkülözték a historiai alapot. Egész hidegvérrel fogadta a könyv tudatlanságait s meg sem próbálta azokat helyreigazítani.

Hanem egyszer, más alkalomból mégis kivételt tett s kezébe vette az írói tollat.

1848-ban történt, mely évben őt városi főjegyzővé választották. A mi őt egy historiai tanulmány írására birta, az az alvidéki rácz lázadás volt. Szerette a historiai analo-

giákat. A Délmagyarországot sújtó háború eszébe juttatta a rácok szereplését Rákóczy Ferencz szabadságharcza idejében, melyhez a kecskeméti levéltár gazdag anyagot őrzött. Ugy találta, hogy a két kor története közt hasonlat van: «mást mondott — irá — a bécsi kormány akkor is nyilvánosan s mást kéz alatt vezéreinek, máskép beszéltek s máskép cselekedtek az ország irányában — épen úgy, mint most». S szavai illusztrálásául, a városi levéltár adatai alapján, megírta s az Életképekben kiadta¹ a rác mozgalom történetét.

Ennél többet aztán nem írt a forradalomban.

III.

A forradalom lezajlása után néhány évig még kevésbbé gondolt rá, hogy íróvá legyen. Meghúzta magát a városnál, dolgozott a levéltárban s gyűjtötte adatait Kecskemét történetéhez. E munkásságából azonban kizavarták: 1851-ben kinevezték a kecskeméti társas bírósághoz ülnökké akarata ellen s megkérdezése nélkül. Elfogadta a kinevezést, mert az elől kitérnie nem lehetett. De hogy összeköttetéseit a levéltárral hivatalosan is fentarthassa, ahhoz egy véletlen hozzájárult.

Az Akadémia közel két évi szünetelés után csendben, egész zajtalanul megkezdte működését. A hatalom hadat izent a magyar történetnek. A forradalom egyes helyeken borzasztó pusztítást vitt véghez a levéltárakban — de még ennél is nagyobb csapás fenyegette a magyar történetet a forradalom után. A kormány, hogy segítsen a hivatalos helyiségek szűk voltán, no meg hogy a multa emlékezésnek összekötő szálait széttépje, elrendelte a hivatalos levéltárak scartirozását. A munka megkezdett, de teljesen nem hajtott végre. Az Akadémia, hogy ez áramlattal szemben megmentsen a mit lehet, a történeti források összegyűjtésére irányza a nemzet figyelmét. A történettudományi osztály 1851. decz. 15-én tartott értekezletében egyelőre a hódoltság tör-

¹ Megjelent az Életképek 1848. II. félév 21—23. számaiban.

ténetére vonatkozó adatok összegyűjtését határozta el s concret javaslatot terjesztett a decz. 22-én tartott összes ülés elé, mely aztán felhívást bocsátott a könyv- és levéltárak kezelőjéhez, hogy a török leveleket s a török korra vonatkozó adatokat küldjék be az Akadémiának. Egy ilyen felhívás a kecskeméti tanácshoz is ment.

Felelni arra más mint HORNÝK úgy sem tudott. Megkezdte hát eddigi gyűjtésének rendezését, kiegészítését, főképp jegyzőkönyvekből, hogy egy lehetőleg teljes oklevéltárt mutasson be az Akadémiának. Feldolgozásukra még akkor sem gondolt — mindössze is a «kecskeméti szék» vitás kérdését tisztázta az Uj magyar Muzeum 1853-iki folyamában¹ — hanem a viszonyok úgy hozták magokkal, hogy két ízben is fel kellett azokat használnia. Először, midőn Kubinyi és Vahot «Magyar-és Erdélyország képekben» című vállalatukat 1853-ban kiadták: Kecskemét ebben megjelent leírásának alapját egy HORNÝK által készített vázlat képezte. Utóbb 1856-ban felhivatalos felszólításra egy kis tanulmányt írt Kecskemétről és pusztáiról, de tisztán magánhasználatra. Ezt pár évvel utóbb közzé tették a Budapesti Közlönyben (1859. 45. s köv. számok).

Hanem tulajdonképen az, mit ő az Akadémiának válasszul akart beküldeni, lassan haladt. Ülnöki állásával sehogy sem tudott kibékülni, mert ez nem hagyott neki elegendő időt a levéltári kutatásokra, s addig sürgette fölmentetését, hogy végre is 1856-ban visszahelyeztették a levéltárba.

Ez volt életének fordulópontja. Most már valóban csak egy lépes hiányzott attól, hogy az az ember, ki élete utolsó órájáig, még akkor is, mikor nyakig benne volt, tiltakozott az ellen, hogy ő történetíró, rászánja magát, hogy megírja szülővárosa történetét. Csak meg kell figyelnünk a munkája elébe illesztett előszavakat, és vallomásait be kell illesztenünk a viszonyok keretébe — s tisztába jövünk a lélektani processzussal, mely elhatározását megérlelé.

Benső örömmel, igazi lelkesedéssel töltötte el szívét a lendület, melyet a magyar történetírás és kutatás vett. A

¹ «Kecskemét viszonya a Kis-Kúnsághoz» czime az értekezésnek.

Nemzeti Könyvtár köteteit gyorsan követték az Erdélyi Történelmi Adatok. Minthogy az Akadémiának nem volt pénze, a főurak hosszú sora kötelezte magát, hogy a Monumenták két osztályának az Íróknak és Okleveleknek s a Magyar Történelmi Tárnak egymást felváltó köteteit meg fogják venni. Horváth Mihály Történelmi Zsebkönyve egész forrongást idézett elő a kedélyekben. A városok egymásután jutalmakat tűztek ki monographiáik megírására, s a «Községi Történelmi Emlékek» számára külön vállalat indult meg. Azután az Akadémia anyaga is mind szaporodott a török világ okmánytára számára. S minden hírt, mely kiszivárgott, egy-egy figyelemzetésnek vett, hogy ő is küldje be a kezén levő anyagot.

De akár hányszor nézte ez anyagot végig, mindig hézasoknak találta. A mi ezekhez a lemásolt oklevelek halmazához a kulcsot s magyarázatot megadta volna, az a régi jegyzőkönyvek, számadáskönyvek halmazában van letéve. De hogyan találja meg ezek tömkelegében az Ariadne fonalat? Óriási anyag volt ez együtt — neki is évek hosszú sorára volt szüksége, hogy biztos átpillantása lehessen ezek felett.

Arra azonban, hogy ezt az anyagot ő dolgozza fel, ő olvaszsza egybe, még mindig nem gondolt. «Kerülhet szerencsésebb egyén, ki azokból tökéletes egészet alkotand s megírhatja Kecskemét történetét»¹ gondolá és várt.

Egyedül önbizalmatlanságból, saját erejének nem ismeréséből nem lehet habozását kimagyarázni. Épen nem volt félénk természetű s az ál szerénység messze esett tőle. Nem saját tehetségeit mérlegelte, hanem a feladat fontosságát, melynek szeretett volna mennél sikeresebb megoldást biztosítani. Külső impulsusokra volt szüksége, hogy valamire elhatározza magát.

Megjött ez is.

Azok közt, kikkel Kecskeméten együtt élt, sok jó barátja volt — de egy sem bensőbb és igazabb Horváth Döménél. Mondhatni kiegészítették egymást. Horváth a gyors elhatározások embere volt, élénk felfogással s biztos átpillantásával a dolgoknak. Ezekből kifolyólag nem mindennapi initáló

¹ Nagy munkája I. kötete előszavában.

tehetséggel bírt, s ha valamit a kezébe vett, annak biztosította is a sikert. Behatolt a dolgok mélyébe s mind ez vitakozások közben határozott fölényt szerzett neki. Ellenben HORNÝIK-ban sok volt a receptibilitás, egy-egy eszme, egy-egy gondolat hamar megragadta, de sok fontolgatással jutott el ahhoz, hogy az alakot öltse fejében. Fontolgató volt, idő kellett, míg az elhatározás megérett, de ha az eszme egyszer megfogant lelkében, biztos kézzel, erős akarattal hajtotta végre. A miben ez a két ember találkozott, az a gyermeteg, minden szépért, nemesért lelkesedni tudó kedély, az eszmék cultusa s a nemes egyszerűség volt.

Sok magyarázás, rábeszélés kellett hozzá, míg Horváth Döme meg tudta értetni HORNÝIK-kal, hogy az általa gyűjtött s áttanulmányozott anyagot ő dolgozhatja fel legjobban -- sőt hogy egyedül ő dolgozhatja fel. Segítségére volt Horváthnak ebben az az élénk történetirői mozgalom, mely az országban volt, s még inkább, hogy ott közvetlen szomszédjában is tanúja volt hasonló törekvéseknek. Gyárfás nem messze volt tőle s mi hárman: Szabó Károly, Szilády Áron és én Körösön laktunk. Amaz a Jász-Kunság történetéhez gyűjtötte az anyagot, Szabó Károly és én megindítottuk a községi és magánéletre vonatkozó történeti emlékek kiadását, s Szilády Áron a nagyköri török levelek fordításával foglalkozott.

Abban az arányban, a mint a politikai élet szünetelt, vált élénkebbé és bensőbbé a társadalmi élet. Összejöttünk, megbeszéltük a dolgokat, buzdítottuk egymást, szőttük a terveket. Horváthnak évenként megtartatni szokott rózsauinnepe nem egy szép eszmét vagy fontos kérdést érlelt meg, s valószínűleg e találkozások is hatottak HORNÝIK-ra, hogy ne tartsa elrejtve tovább is a magyar történetnek azt a gazdag bányáját, melyet rajta kívül más ügyse értékesíthet. Volt egy más ok is, mely elhatározására hatással lehetett: most ott szomszédjában nem messze tőle van a férfiú, ki a magyar történetnek alapos ismerete mellett, teljesen bírja a török nyelvet, s nemcsak a rendes török írásban, hanem a deftereknél alkalmazott sziaiket írásban is otthonos. Belátta, hogy ezt az alkalmat nem szabad elmulasztania, hogy a kecskeméti török levelek magyarra ne fordíttassanak.

HORNYIK azzal a kéréssel fordult a tanácshoz, hogy Kecskemét monographiája érdekében fordíttassa le Szilády Áronnal a város és egyház birtokában levő török leveleket, s a tanács Hajagos Illés polgármester ajánlatára azzal felelt, hogy nemcsak a török levelek lefordíttatására felhatalmazta, hanem Kecskemét monographiája kiadásának összes költségeit is elvállalta.

Most HORNYIK kettőzött szorgalommal fogott a munkához, úgy hogy az első kötetet, mely a mohácsi vészig terjedő időközöket foglalja magában, 1860 májusában forgalomba bocsátotta, azzal a tiltakozással ugyan, hogy ne tekintsek munkáját történetnek, mert «ő történetírói dicsőségre nem vágyik, nem is bír arra kellő készültséggel, s hanyatló életkorában már el is késett, hogy azzá lehessen» — hanem vegyék őt magát történetkedvelőnek, munkáját pedig compilációnak, s az ítéletet ez első kötet felett még egy ideig, a következő kötet megjelenéséig függeszszék fel.

Hiában tiltakozott. Az irodalmi körökben munkáját nem vették compilációnak, őt magát pedig szinte örömmel üdvözlöttek. Azt is természetesnek találták, hogy nem kívánta munkáját megítéltetni addig, míg a második kötetel el nem készül — mert látták, hogy mily aránytalanul kevés anyag állott rendelkezésére a mohácsi vészt megelőző időszakból s mégis mily érdekes képét tudta adni egy alföldi város megalkulásának s belső életének, mennyi szabadsággal közölte az okleveleket s mekkora gonddal és lelkiismeretességgel járt el a régi helynevek megfejtésében, magyarázásában s közzétételében.

A II-ik kötetre nem sokáig kellett várni s még kevesebbet a III-ikra. Az előbbi 1861-ik év őszén elhagyta a sajtót s a hódoltság történetét foglalta magában 1683-ig, míg a III-ik ezt kiegészítő kötet, mely mindössze 20 év történetét foglalja magában s 1703-ig terjed, 1862-ben látott világot. Midőn HORNYIK anyagját rendezte s a kidolgozáshoz fogott, jelentek meg a Budapesti Szemle 1859-iki folyamában Salamon Ferencznek «A török uralkodás Magyarországon» című cikkei. Fáklyát gyújtottak ezek HORNYIKnak. Valódi lázas tevékenységgel vette elé s tanulmányozta újra át saját

adatait, összehasonlította Salamon megállapodásaival, beillesztette azokba a magáéit, s azzal a nemes szerénységgel, mely egyik kiváló tulajdona volt, vallotta be (II. k. 13. l.), hogy «ha Salamon saját buvárlatával meg nem előzi őt, a maga adatai nagy részét nem lett volna képes értelmezni». Hanem aztán az értelmezés végrehajtása mesterre vallott.

Salamon munkája HORNYIK-nak kiindulási pontul szolgált, tájékoztatta őt a török uralkodás rendszerének alapvető tételeiről, de a mint a fővonásokkal tisztában volt, a részletekre nézve megtartotta teljes önállóságát. Adatainak gazdagsága lehetővé tette HORNYIK-nak, hogy a hódoltsági viszonyok olyan részleteit is megvilágosítsa, melyek még eddig Salamon előtt is rejtve maradtak; s ha ez megmutatta körvonalait annak a páratlan világtörténeti eseménynek, hogy egy darab országnak egyszerre, ugyanazon időben két souverainje volt: egy alkotmányos és egy abszolút, HORNYIK legapróbb részleteivel megismertetett annak az épen oly különös jelenségnek, hogy ugyanannak a területnek egyszerre két földesura volt: egy mohamedán s egy keresztyén. S e világtörténeti tény az adatok olyan bőségével mutatta be, hogy e részben a hypothesisnek többé nem volt helye. Teljes világot vetett a török birodalomba helyezett magyar községek viszonyaira. A vallásos ügyek, a törökök türelmesége, a katolikusok s protestánsok közti viszony, az iskolák állapota, továbbá a nemzetgazdasági viszonyok, a kétféle adózás: töröknek és magyarnak, a kereskedés és ipari állapotok, a községi élet, a szokások és erkölcsök s a magyar hatóságoktól való függés, szóval az akkori civilizációnak körvonalai voltak e könyvben könnyen felfogható, érdekes modorban feldolgozva. S e nagy adathalmaznak ura volt HORNYIK: jól csoportosította s a nagy közönségre nézve is élvezhetővé tette azokat. Ugy hogy midőn Salamon pár év múlva 1864-ben közzé tette «Magyarország a török hódítás idejében» című munkáját, mely a «Szemlében» megjelent tanulmányok átdolgozása volt, épen oly sokszor idézte Hornyikot, mint ez őt.

HORNYIK könyve: «Kecskemét város története» sokkal többet nyújtott mint a mennyit ez egyszerű cím alatt lehe-

tett volna sejteni: az az Alföldnek, a Duna-Tisza-köznek volt a története. Hozzájárult e munka is annak a ténynek konstatálásához, hogy ezt a nagy, félszáz mértföldre kiterjedő, területet egyszerűen a szultán birodalmának tekinteni többé nem lehetett. S hosszas és zajtalan munkásságáért megkapta a legszebb elismerést az Akadémiától, mely őt beválasztá tagjai sorába (1863) s a Marczibányi-díjat neki ítélte. «Mind az okiratok nagy számát — mond a Csengery által irt jelentés — melyek e műben először bocsáttattak közre, mind a feldolgozást tekintve, a legkiválóbb mű azon történelmi monographiák közt, melyek a közelebbi múlt években irodalmunk terén megjelentek, — szolgáljon e jutalom az érdem elismerése mellett egyszersmind buzdításul a történetírás azon ágában, mely annyi becses adattal járulhat általában történelmünk s különösen hazai intézményeink, belviszonyaink, művelődésünk történeteinek földerítéséhez.»

A jelentésnek igaza volt: ez időpontig HORNYIK munkája a legjobb monographia irodalmunkban.

S ez ítéletben osztozott az egész Magyarország — kivéve a hivatalos Magyarországot, mely egy feladás alapján úgy találta, hogy a III-ik kötetben «a nemzetiségek egymás ellen izgattatnak s a felséges uralkodó házból származó régi királyok (már mint I. Leopold) népszerűtlenné tételnek». El is rendelték a szigorú vizsgálatot. Utasították a Kreishauptmannnt, azaz a főispáni helytartót, hogy 8 nap alatt tegyen jelentést, hogy miféle ember az a HORNYIK? milyen az ő politikai magaviselete? ki engedte meg, hogy ez a munka forgalomba bocsáttassék? Szerencsére az administrator helyesebben ítélte meg a dolgokat mint a helytartó, s ennek az ok nélkül való, czéltalan zaklatásnak nem lett semmi következménye. HORNYIK háborítatlanul folytatta irodalmi munkásságát s egy értekezéssel «az idéző pecsétről» 1863-ban elfoglalta székét az Akadémiában.

Egy kis epizód félbeszakasztotta vele Kecskemét monographiáját.

1861-ben egy kecskeméti polgár kérvényt nyújtott be a nemes tanácshoz, hogy ez folyamodjék az épen együtt ülő országgyűléshez, hogy Pusztaszeren állítsanak fel egy orszá-

gos emléket, a város pedig az ott levő halmok egyikét nevezze el Árpádhalomnak. A községtanács a helyszínének megvizsgálására bizottságot küldött ki, mely eljárt megbízásában, meg is tette a jelentést, hanem mire azt tárgyalásba vehették volna, vége lett az alkotmányos aerának. Ebből az alkalomból HORNÝIK, a bizottság pennája, tanulmány tárgyáa tette ezt a pusztaszeri kérdést s irt arról egy egész monographiát, melynek két igen becses fejezetét képezi a szermonostori apátság s Pusztaszer birtokviszonyainak története. Ezt a monographiát a város oklevéltárral ellátva 1865-ben kiadta.

Kevéssel utóbb 1866-ban kiadta HORNÝIK Kecskemét történetének IV-ik kötetét, mely a kuruczvilág eseményeit foglalja magában. Mint a megelőző kötetekben, ebben is igen gazdag és becses anyag van feldolgozva: ez is az egész alföld politikai és társadalmi története. Okulva a III-ik kötet sorsán, szükségesnek tartá kijelenteni előbeszédében, hogy ő mind a koronás királyi felségnek s közégeinek, mind az ellenpártnak okleveleit és hivatalos iratait felhasználta s közölte, hogy az igazságot egykorú kútfőkből tanuljuk megismerni. Azonban — megjegyzi, — nehogy valaki hibáztathassa, a fejedelemnek «nagyon mérges» hűsz levelét elhallgatta. De ez a körülmény érezhető csorbát nem ejtett a kötetben. A leveleket felhasználta a szövegben, s így a négy kötet együtt kimerítő képét adja Kecskemét történetének 1711-ig.

Nem ez évvel, nem a kuruczvilág lezajlásával akarta ő azt bevégezni, Eredetileg öt kötetre volt tervezve, melyből az utolsót, az ötödiket Kecskemét gazdasági fejlődése történetének szánta. Tulajdonképen az lett volna leghelyesebb befejezése a nagy munkának, mert Kecskemét XVIII-dik századi életének épen a gazdasági fejlődés legfontosabb, legérdekesebb mozzanata. De csak felével, vagy talán egy harmadával készült el. Elkészült az első rész, mely 1711-től 1745-ig terjed s kész a második az 1790-ig terjedő résznek fele. Ez a kötet ha elkészül, történetünknek épen olyan ismeretlen oldalát tárta volna fel mint a második. A neo-acquistica commissiót csak nevérol ismertük: HORNÝIK az eljárás, az életbeléptetés módozatait volt feltárandó előtünk, melyekről

a nagy történeti munkákban hiában keresünk valamit. Epen mint a hódoltság korában, most is egy nagy területnek volt központja Kecskemét, melynek a lovagrenddel sokszoros érintkezése volt; az elkészült töredék ezt az egész dolgot tisztába hozza. De vajjon nem épen olyan fontos dolog megtudnunk azt, hogy a hódoltság idejében érvényben volt institúciók hogyan alakultak át a visszahódítás után? E kérdés megfejtésének kezdetét már látjuk HORNYIK munkájában, valamint Kecskemét belső életének alapvonásai abban le vannak rakva.

Mikor irta HORNYIK ezt a meglehetősen terjedelmű töredéket — nem tudom. Ugy látszik, hogy ennek nagy része a koronázás, az alkotmány helyreállítása előtt készen volt. Bizony nagy kár, hogy nem készült el vele egészen, s még nagyobb kár, hogy ennek a töredéknek is nem akad kiadója. Ő maga hitte, hogy be fogja fejezhetni — s óhajtotta is. De a kiegyezés olyan actualis érdekeket hozott felszínre, melyeket sürgősebbeknek tartott a mult történeténél — s ezek őt, fájdalom, egészen absorbeálták.

IV.

A fordulat, mely 1867-ben beállott, HORNYIKOT is magával ragadta. 1861 óta — egy évig terjedő megszakasztás kivételével — ő volt a város főjegyzője, s az maradt 1867 után is. Addig, 1867-ig, egyszerű hivatalnok volt, szívében viselő szülővárosa érdekeit, pontos, lelkiismeretes, a ki azzal a párttal mely Budán a kormány gyeplőjét kezében tartá, soha sem azonosítá magát. Az egymást követő helytartó-válságok közt az alföldi ember nyugodt phlegmájával várta, hogy mi lesz már ebből? Sőt HORNYIK egyszer, 1864-ben, arra a gondolatra jött, hogy szülővárosa gazdasági és községi érdekei előmozdítására jó volna «Helyi Lapok» cím alatt ujságot indítani meg. Nagyon elbámult, hogy nem kapta meg az engedélyt a magas helytartóságtól.

Ez az ujság, a mint ő contemplálta, tisztán a helyi érdekeket szolgálta volna a politika kizárásával. A kiegyezés

Keckemétet is politikai pártokra szakgatta. S ezt ő természetesnek és bizonyos tekintetben szükségesnek is tartotta. De úgy volt meggyőződve, hogy a helyi igényeknek védelmére minden pártnak egyesülni kellene — mert azt, hogy a politikai szennvedély a város érdekeit háttérbe szorítva, a lakosok közt mérges és elkeseredett harczot s szakadást idézzon elő, a városra nézve károsnak hitte. Remélte, hogy ezen zászló alatt a politikai pártok közt megegyezést hozhat létre, s erre a legjobb eszköznek tartotta egy helyi lap alapítását. 1868 októberében a szép műveltségű és jó tollú Madarassy Lászlóval egyesülve megindította a «Keckeméti Lapokat» egy ismeretterjesztő hetilapot, melynek Madarassy volt a fő-, ő pedig a segédszerkesztője. «Helyi érdekeink» czím alatt HORNÝIK kifejtette programját, mely a politikai küzdelmek háttérbe szorításával a társadalmi fejlődés emelését írta a lap zászlójára.¹

Ez a társszerkesztés nem sokáig, alig egy félévig tartott. Valami nyilttéri perpatvar miatt 1869. április 17-én Madarassy megvált a szerkesztőségtől s a főszerkesztés Horváth Döme, HORNÝIK kedves barátja és elvtársa kezébe ment át. De Horváth hivatalos teendői miatt 1869. október 16-án lemondott s ettől fogva 1872. április 27-ig a főszerkesztést HORNÝIK vezette.²

A «Keckeméti Lapok» első számában közlött program HORNÝIKnak egész szerkesztői és segédszerkesztői munkássága alatt irányadóul szolgált. Ez utóbbi minőségében, eladdig, míg a felelősség egész súlya nem nehezedett az ő vállaira: rovatot vezetett és cikkeket irt a várost érdeklő közművelődési és tanügyi kérdésekről. Eleinte csak igyekezett arra hatni, mire később egész súlylyal törekedett, hogy egyezséget hozzon létre a politikai pártállások miatt meghasonlott polgárok közt. Hogy kézzel fogható példákat mutasson fel, kikutatta a történeti vonatkozásokat s a múlt és jelen közt párhuzamokat

¹ Idősb Szinnyei József barátomnak köszönhetem, hogy a programszámot használhattam.

² Csak az 1871-iki évfolyamban volt Madarassy mint segédszerkesztő megnevezve.

állított fel. Ime, mikor a reformátio vallásos pártokra szakgatta az országot s a hitfelekezetek mint ellenségek irtották egymást, ugyan ezek Kecskeméten békés egyetértésben éltek s egy templomban imádták az istent. S ma a pártok politikai zászlók alatt törnek egymásra és szenvedélyeiknek feláldozzák a város érdekét. Ezt nem szabad tenniök: mert Kecskemét nem az övék — őseikről maradt hitbizomány az, melyet fiaikra kell hagyniok (17. szám «Hajdan és most» czím alatt).

Sokkal élesebben praecisírozta ezt a törekvését, a mint egészen átvette a lapot. Sürgette a politikai ellenségeskedések megszüntetését. Kért, könyörgött s mert ez nem használt, erős szavakkal intett. Megkezdte a Másvilági leveleket. Most egy Mátyás korabeli katona szállt le az égből (43. sz.), majd Rákóczy egy kurucza tett látogatást Kecskeméten (47. sz.) Hajh! de egyik sem ismert Kecskemétre, az elfajult gyűlölködő, pártokra szakgatott önző városra, s ezek egészen neki búsulva dicsőítették a régi állapotokat az ő idejükből.

De sem Mátyás katonájára, sem a kuruczra nem hallgatott senki. Kibékülés helyett mind élesebbé vált a pártok tusája. A felizgatott kedélyek lángja mind jobban égett, s HORNYIK minden békítő kísérlete olaj volt a tűzre. Intő szavai ingereltek s úgy járt, mint a meseköltő czivodó kutyái: őt rohanták meg. Gyanúsították, rágalmazták, szidták. Áldott nyugalmaiból ez sem zavarta ki Azzal a becsületes őszinteséggel, mely a nyugodt öntudatból merít erőt, kelt lapja védelmére. Hát mit akart ő? egyesíteni a politikai meddő viták által pártokra szakgatott erőket — nem sikerült; egyesülésre, összetartásra, egyetértésre hívta fel az egyleteket, intézeteket — ez sem sikerült; hivatkozott a történelem lapjaira, példákat állított fel a multból — mind hiában! Mit bánja ő — üssék, csak hallgassák meg!

Dehogy hallgatták meg — egy a leghitványabb szélhámosok fajtájából való ember (Asztalos) Kecskemétre vetődött s rövid idő alatt ura lett a helyzetnek. Hatalmassággá nőtte ki magát, a ki ellen sokáig hiában küzdtek a jobb elemek. Egész szája izére beszélt az alsóbb néposztálynak, mikor a subát magasztalta a buda rovására, hirdetve, hogy hátán

kihordja azokat a kaputos osztályból, kik becsületes emberek. Sokáig eredménytelenül küzdöttek ellene a higgadtabbak sajtóiban, szószéken, társadalmi úton s küzdött maga HORNÝIK is, utoljára játszva ki legélesebb atout-ját a historiai vonatkozásokat.

«Egy lap Kecskemét város újabb kori történelméből» cím alatt cikksorozatot indított meg lapjában (1870. 6—11.), mely rendkívül érdekes történeti tanulmány volt. E század elején mulató társulatok alakultak Kecskeméten, melyeket egy rovott előéletű ember veszélyes mozgalom támasztására használt fel, s kormányi beavatkozást vont maga után. A dolog sokáig huzódott s végeredménye Kecskemét teljes megaláztatása lett: a város teljesen Pestmegye hatósága alá került s anyagilag is rendkívül sok kárt szenvedett. Tanulmányát HORNÝIK párhuzammal fejezte be a régi és mostani idők közt.

A befejező szavakban ellenfeleinek felelt meg, hogy mi köze neki Kecskeméhez? Jogos önérzettel, az indignatio hangján vágta szemök közé, hogy ő kétezer éves sirjából feltámasztotta Kecskemét multját s megtisztította a mende-mondák salakjától. s ezért közel volt ahhoz, hogy hadi törvényszék elé állíttassék. «Én tehát megmentettem — mondá — Kecskemét multját — s nekem ne lehetne szavam a város jövőjéhez?» Aztán megmutatta a hasonlatot a két korszak közt. Akkor két-három társulat képezte a zavar bölesőjét; most az elszigeteltséget fentartják a pártkörök. Akkor a nép az előljáróság ellen zajgott: most az intelligenciára támadt. Akkor egy rovott előéletű ember lázított; most egy kétes multú ember áll a demagogia élén. De cikkét békülékeny szavakkal végezte: fogjanak össze a jobbak a veszély elhárítására.

S a veszélyt csakugyan elhárították, de még sokszor kellett HORNÝIKnak intő szavait hallatni a nyugalom helyreállításáig. S fel is szólalt, hol az igrisi cigány vajda gúnyjával ostromozva a visszaéléseket, hol Hadadi Boldizsár álnév alatt tárgyalva a várost érdeklő kérdéseket, s hol Boldogréti Vig Lászlót szólaltatva meg, ha valamely fontosabb hazai érdek védelmére kellett felszólalni. Koronkint a mint tárgy akadt, előjöttek a másvilági levelezők is — hangot adva a borongó hazafi-fájdalomnak. Aztán ha valami olyan tárgy került

szőnyegre, melynek multját kellett ismerni, megírta annak történetét.

Egy fogadalmi emlék cz. alatt az 1739—40-iki fekete halál megszűntére emelt szobor történetét írta le (1869. 47.).

Az 1869-iki honvédsorozás alkalmából leírta az 1848-iki első honvédsorozást (44. sz.).

Abból az alkalomból, hogy Löw Lipót a magyarországi zsidók történetét készült megírni, kiadta a kecskeméti zsidók történetét (1870. 16—18.).

Elő akarván készíteni, hogy a város Pesten levő házát fölépíttesse, megírta e ház vásárlásának történetét. (1870. 24—25.)

Intő például «Egy fekete lap Kecskemét város újabb kori történelméből» cím alatt egy mult századi sikkasztásnak s abból származott pernek és kivégzéseknek drámáját írta meg. (1870. 29—31.)

Még egy történeti visszapillantás van tőle «A kecskeméti lovarda története» s két Mátyás korabeli oklevélnek — melyek a városi választási jogoknak megszorításáról szólnak — fordítása, mind a kettő a napi események hatása alatt készítve. De a sok munka és küzdés kifárasztá. Bármily kitünő emlékező tehetséggel bírt is, azok a történeti vonatkozások, melyekre a Másvilági levelekben s Boldogréti Vig László közleményeiben lépten-nyomon találunk, igénybe vették egész erejét. Aztán nyíltsága, egyenessége, szókimondása sok kellemetlenséget okozott neki. Nem szívesen hallgatták, ha a jövőre hivatkozott: majd lesz ennek a kornak is történetírója, ki egyik-másik üzelmeit ki fogja deríteni. De a rendszeres és folytonos üldözés elkedvetleníté, s a szerkesztéssel és nyilvános politikai szerepléssel járó izgalmak fáraszták. Mind ez lassankint megérlette elhatározását, hogy 1872. április 24-én visszalépett a szerkesztéstől.

HORNYIK négy éves szerkesztői pályája alatt egész munkásságát Kecskemét érdekében fejtette ki, s csak egyetlen egyszer szólalt meg másutt mint saját közlönyében, midőn 1868-ban a Magyar Történelmi Társulatban, mint választmányi tag, elfoglalta székét «A ráczok ellenforradalma» című czikkével, melyben azokat az adatokat is felhasználta, me-

lyeket Kecskemét városa története IV. kötetében az akkori sajtóviszonyok miatt nem értékesíthetett, s mely a Századok 1868-diki évfolyamában látott világot.

Ehosszú irodalmi pályán kifejtett munkásságát több ízben családi gyász szakasztá felbe. 1856-ban elveszté első nejét, ki hat kiskorú gyermekkel hagyta őt özvegyen. Három évvel utóbb újra megnősült. Pár évi háboríttatlan boldogság után szomorú napok következtek: előbb négy gyermekét s végre 1871-ben második nejét is elveszté. Ez megtörte az életvidor tevékeny embert, s bizonynyal befolyással volt elhatározására, hogy a Kecskeméti Lapok szerkesztésétől visszalépjön.

S attól fogva, hogy ez elhatározását végrehajtá, ritkán szólalt meg nyilvánosan, utoljára 1883. áprilisében a kecskeméti Katona szobor leleplezése alkalmából.¹ A főjegyzői hivatal is elég gondot adott egy olyan lelkiismeretes hivatalnoknak mint ő volt. Aztán a mi hivatalos dolgai elvégzése után üres ideje maradt, azt Kecskemét város története utolsó kötetének befejezéséhez akarta felhasználni: de a korban már előhaladt férfi e munkájában nem haladhatott úgy, mint szerette volna: ideje java részét a főjegyzői felhalmozott teendők vették igénybe. Mind ez aggasztá. Félt, hogy a munkát, melynek egész életét szentelé, csonkán fogja hátrahagyni, s elhatározta, hogy élete hátralevő részét egészen osztatlanul annak fogja szentelni. Hogy ezt a szándékát végrehajthassa, 1883. febr. 15-én lemondott főjegyzői hivataláról.

Egy év hiján félszázadig szolgálta a várost. Midőn lemondását felolvasták, a városi közgyűlés teljes fizetéssel nyugdíjazta, örökös tiszteletbeli főjegyzői czímmel s azon óhajtás kifejezésével, hogy megkezdett munkáját fejezze be.

A végzet máskép akarta. Alig egy hóval nyugdíjaztatása után súlyos beteggé lett. Élete ettől fogva a szenvedések hosszú láncolata volt, melyektől a halál több mint négy évi kínos és gyötrelmes szenvedések után, melyeket a gondolat, hogy munkáját nem fejezheti be, még súlyosabbakká

¹ A Budapesti Hirlap 1883-dik évfolyam 104-dik számában. Adatokat közöl Katona Józsefről, családjáról s szülőházáról.

tett — 1885. okt. 8-án váltotta meg. Temetése közrésztvé mellett másnap történt meg.

A fájdalom első benyomása alatt HORNYIK barátai és tisztelői módokról gondoskodtak, hogyan örökítsék meg emlékét szülővárosában s tartsák fen aziránt az érdeklődést polgártársai szívében? Különböző indítványokat tettek: állítsanak ércszobrot és siremléket, festessék le arczképét a közgyűlési terem számára, adjanak ki egy «Hornvik-Album»-ot. De megfélekeztek arról, mi irodalmi tevékenységét és munkásságát betetőzte volna: adják ki összegyűjtve kisebb történeti tanulmányait s ezek közt Kecskemét mult századi gazdasági történetének elkészült töredékét, mely egy időszakot kimerítvén, önmagában is egészset képez s mult századi történetünknek megbecsülhetetlen adaléka. Kecskemét tartozik ezzel HORNYIK emlékének s a magyar történetírásnak.

Mert igazabban, bensőbben senki szülőföldjét nem szerette, hasznosabban nem szolgálta, mint e szerény, igénytelen, minden követelés nélküli férfi. Városa történetét a magyar történet kiegészítő részévé tette, s úgy irta meg azt, hogy a legegyszerűbb polgár épen annyi élvezettel olvashatja, mint a mennyi tanulsággal használhatja a történetíró.

És önök uraim, fogadják köszönetemet, hogy engem bíztak meg elhunyt barátom emlékének föllelevenítésével. Hálás és könnyű feladat volt. De jól esett szívemnek az önzetlen és nemes pályára még egyszer visszatekinthetni.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT.

I. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. Kápolnay Pauer István lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. Konek Sándor r. tagtól	„ 10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól	„ 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész I. l. t. felett. Ballagi Mórr. tagtól ..	„ 20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. Lenhossék József rendes tagtól	„ 30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. Kápolnai Pauer István lev. tagtól	„ 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. Szabó József r. tagtól	„ 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. Kozma Ferencz lev. tagtól	„ 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. Gyárfás István lev. tagtól ..	„ 20 kr.
X. Emlékbeszéd Mihályi Károly l. tag felett. Domanovszky Endre lev. tagtól	„ 10 kr.

II. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. Tanárky Gedeon lev. tagtól	„ 20 kr.
II. Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól	„ 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. Szécsen Antal t. tagtól ..	„ 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. Margó Tivadar r. tagtól	„ 40 kr.
V. Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. Nendtvich Károly lev. tagtól	„ 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Érkövy Adolf rendes tag felett. Galgóczy Károly l. tagtól	„ 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Zsivora György felett. Tóth Lőrincz r. tagtól	„ 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. Haynald Lajos igazg. és t. tagtól	„ 30 kr.
IX. Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. Than Károly r. tagtól	„ 30 kr.
X. Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. Trefort Ágoston igazg. tagtól	„ 10 kr.

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczy Lajos r. t. felett. Török József r. tagtól.....	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. Trefort Ágoston igazg. s tiszt. tagtól.....	„ 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. Hunfalvy Pál r. tagtól.....	„ 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János l. t. felett. Apáthy István r. tagtól.....	„ 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. Trefort Ágoston t. tagtól.....	„ 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tiszt. tag felett. Dr. Pauer Imre tiszt. tagtól.....	„ 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. Lenhossék József rendes tagtól.....	„ 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. l. t. felett. Vécsey Tamás l. tagtól.....	„ 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. Kautz Gyula r. tagtól.....	„ 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom r. t. felett. Hollós Jusztián l. tagtól.....	„ 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ignác r. t. felett. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	Ara 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. Budenz József r. tagtól.....	„ 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf l. t. felett. Vадnai Károly l. tagtól.....	„ 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tárkányi Béla József t. t. felett. Szvorényi József t. tagtól (Tárkányi B. J. arczképével)....	„ 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. Dr. Mihalkovics Géza r. tagtól.....	„ 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János l. tag felett. Joannovics György t. tagtól.....	„ 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István l. tag felett. Szilágyi Sándor r. tagtól.....	„ 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál l. tag felett. Vадnai Károly r. tagtól.....	„ 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon l. tag felett. Szabó Károly r. tagtól.....	„ 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmic László t. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.....	„ 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábán Gábor r. t. felett. Zichy Antal t. tagtól.....	Ara 10 kr.
II. Emlékbeszéd Tanárky Gedeon lev. tag felett. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	„ 40 kr.
III. Emlékbeszéd Dr. Zlamál Vilmos lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.....	„ 10 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÜLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.
SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

V. Köt. — 6. Szám.

EMLÉKBESZÉD
REICHADRT HENRIK VILMOS

A M. TUD. AKADÉMIA KÜLTAGJA

FELETT.

KANITZ ÁGOST

I. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1886. OKTÓBER HÓ 25-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

Ára 20 kr.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1889.

290

EMLÉKBESZÉD

REICHARDT HENRIK VILMOS

A M. T. AKADÉMIA KÜLTAGJA

FELETT

KANITZ ÁGOST

LEV. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1886. OKTÓBER 25. TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1889.

REICHARDT HENRIK VILMOS

EMLÉKEZETE.

Geniális hazánkfia, a híres *Endlicher*, a ki, hogy többet ne mondjak, a «Genera plantarum»-on kívül Magyarország historiájára vonatkozó nem kis számú dolgozata által, a haza elismerését méltán igényelhetette, és a ki, a haza iránt való mély szeretetet, nemsokára születése után nyerte a hosszú világútra, a mennyiben a két magyar szent király (István, László) neveire kereszteltetett, nem volt Akadémiánk tagja.

Az Akadémiának azon időben nem volt botanikus tagja, a ki ajánlja, és hazai historiánk kútfőkutatói sokkal nagyobb adattömegeket láttak másoktól kiadva mint ő tőle, hiszen az *Anonymus* kiadást már elfelejtették, a *Kottanerin* emlékiratainak kiadása névtelenül eszközöltetett, a Monumenta Arpadiana és a Gesetze des *heil. Stephan* pedig már azon válságos és fényes korszakban vagy után voltak sajtó alatt, midőn az Akadémia szünetelt, a kinyomatott *Jordanis*-kiadás, habár *Endlicher* a bevezetés utolsó correcturáját halálos ágyán végezte, és így az a sajtót teljesen elhagyhatta, soha se jött könyvkereskedésbe.*

* Így nem ismétlődhetett Budapesten az, a részben *Endlichertől* magától Bécsben kívánt eshetőség, hogy Akadémiánk történelmi szakosztályának legyen a tagja, minthogy a csak imént felállított bécsi

De ha a körülmények úgy alakultak, hogy *Endlicher* nem volt Akadémiánk tagja; tagja volt az a két férfi, ki egymásután, közvetlen utána, mint előljáró, hivatva volt Bécsben az *Endlicher*-féle hagyományokat, azon intézetben megőrizni, melynek nagyszerű herbariumában ő maga alkalmazta először egész terjedelemben rendszerét, értem a bécsi császári és királyi udvari növénytar (K. und. k. botanisches Hofkabinet) két utolsó igazgatóját *Fenzl* és *Reichardt*ot.

Fenzl felett csak ez előtt két évvel tartott ugyanezen a helyen *Haynald* bibornok Ő Eminentiája fényes emlékbeszédet. *Reichardt*ról pedig azért óhajtok én megemlékezni, mert egykor tanítványa, később pedig vele nem épen laza összeköttetésben lévén, és azon múzeumban és kertben, hol ő is működött, számtalanszor megfordulván egykor, számos tanulságos, boldog órát töltvén, összeszedhetem azon elhervadt virágokat és maradandóbb becsű növényrészeket — mert hisz újabb időben palma- és cycasleveleket is szokás ravalokra tenni — melyek *Reichardt* működésének tünetei és eredményei voltak.

Akadémiában főleg sinológiai munkáit tolva előtérbe, a philologia-historiai osztályba soroztatta be magát rendes tagúl. Itt talán osztrák-magyar birodalmi paritásra törekedve, az orientalista *Hammer-Purgstall báróval* szemben az elnökséget kívánta. De habár a bécsi Akadémia létrejötte körül nagy érdemei voltak, sőt talán az ő fáradozásainak és utánjárásának köszönte leginkább létrejöttét, még sem jutott akadémiai elnökségre. Ez az oka, hogy azután *Endlicher* nem-sokára a bécsi Akadémiából kilépett és még ma is a bécsi Akadémia névlajstromában a kilépettek között mint halhatatlan szerepel, egyetlen társa lévén Akadémiánk egyik egykori nagyérdemű elnökének *Dessowffy Emil grófnak*, ki, ha jól tudjuk, a választást annak idején nem is fogadta el.

Midőn 1848-ban és 1849-ben *Endlicher* politikailag is előtérbe lépett, kezdetben a német liberalisok egyik vezére volt, de *V. Ferdinánd* személyes feltétlen híve lévén, dynastikus érzelmeit nem nyomhatta vissza. Azt mondják, hogy azon stilistikailag annyira szép, egy római imperatorhoz méltó proclamatio, melyet 1848 május havában *V. Ferdinánd* bocsátott közre, a kitűnő latinista és Tacitus-ösmerő *Endlicher* tollából folyt volna.

I.

Reichardt Henrik Vilmos született Iglauban, Morvaországban, 1835. április 16-án.* Atyja korán bekövetkezett halála után, anyja — ki véghetetlen szeretettel csüggött egyetlen gyermekén — ügyelt fejlődésére és tanulmányaira. Szülővárosa iskoláit járván, ott tette le az érettségi vizsgát is; az ottani főgymnasium igazgatója egy ideig *Enk von der Burg* volt, később Alsó-Ausztria iskolatanácsosa s azon kiváló férfiak egyike, kik az «Organisationsentwurf» kidolgozásában lényeges részt vettek; ezen férfiúnak *Reichardtra* tanulókorában már volt hatása, de vele Bécsben is, hova később mint orvostanhallgató édes anyjával végleg átköltözött, jó, mondhatni barátságos viszonyban élt. Még mint gymnasialis tanuló sokat foglalkozott a növénytannal, földije lévén *Pokornynak*, az ügyes tankönyvirónak, ki hazai tőzegeinket is ismertette, *Pokorny* később is egyideig nem csekély befolyással volt *Reichardtra*.

Bécsben akkor szabad óráiban, nagy mértékben folytathatta növényteni kedvteléseit, ott voltak *Neilreich* és *Fenzl*, kik egyénileg oly kedves magaviseletűek voltak, hogy az, a ki hozzájuk közeledett, alig vonhatta ki magát varázsuk alól, mind a kettő a systematikában, a floristikai kritikában első rangú mester: *Fenzl* a descriptióhoz szükséges morphologiában ügyes kezű, éles szemű, kétes esetek magyarázatánál mindig teljesen tájékozott tanácsadó; továbbá *Heufler*

* *Heinrich Wilhelm Reichardt von G. Beck*. Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft III. 1885. XVII—XIX. Ugyan ez a rövid életrajz némileg megváltozott czimmal és bevezetéssel: *H. W. R. Eine Lebensskizze*. Verh.-zool. bot. Gesellsch. XXXV. 1885. 669—670 s kül. 2 pp.

Bővebb és sok — habár nem mindig teljesen megbízható — adatot tartalmaz: *Dr. Heinrich Wilhelm Reichardt*. Ein Lebensbild von *Josef Kaemmerling*, k. k. Gymnasial-Professor. Mähr.-Weisskirchen, 1886. Druck von Ferdinand Kunza in M.-Weisskirchen. Verlag des Verfassers 18 pp. 8°.

kamarás, a vallás- és közoktatási ministeriumban osztálytanácsos, később még magasabb hivatalokban, utoljára osztályfőnök és báró, ki minden aristokratikus és bürokratikus magatartás mellett, igazán melegen érzett a növénytan iránt, és akkortájt már főképen kryptogamokkal foglalkozván, mindenkit, ki ezek iránt érdeket mutatott, pártfogása alá vett illetőleg körébe vont, így az ő fáradozásainak köszönhetni, hogy az ötvenes évek kezdetén müggenburgi *Schulzer István* egy akkoriban nagyon mondható segélyösszeget kapott, hogy magának jó mikroszkopiumot és a legszükségesebb mykologiai munkákat megszerezze; *Pokornyt, Juratzkát, Reichardtot* ő buzdította, hogy kryptogamokkal foglalkozzanak, de nem állt meg a szóval való buzdítás mellett, hanem az anyagi támogatást is ki tudta eszközölni; ott volt a híres *Unger*, ki ha a magánérinkezés alkalmával fölmelegedett, valóban lelkesíteni tudott; — de ott volt, a mit első sorban kellett volna említenem, az állat-növényteni egyeslet első fejlődési phasisaiban, midőn még dilettans bürokrata és polgárok kevés valóban számbavehető szakemberrel, nagy szeretettel és meleg érdeklődéssel buzgólkodtak. Kevés volt akkor ott a rivalitás, legfeljebb az első titkári állomás betöltésénél tudtak valahogy fölmelegedni, sőt felhevülni, de különben jól megfértek egymással, egy-egy specialitásnak ritkán volt több mint egy képviselője és többnek egy sem, kinyomatásra minden némileg tűrhető dolgozatot elfogadtak; az egyeslet nagy hévvel buzgólkodott, hogy a középstanodák jól meghatározott állat- és növényteni tárgyakat ingyen kapjanak, s az egyesletmi hallgatókat és kisebb hivatalnokokat valóban dédelgette, hogy a nem épen kellemes és minden anyagi jutalom nélkül járó gyűjteményrendezési és szétosztási teendőket végezzék; ez igen jó iskola volt, mert aránylag rövid idő alatt sok tárgy ment az illetők kezein át, a mit az egyik nem tudott, azt megmondotta a másik, úgy hogy aránylag ritkán kellett könyvekhez és összehasonlító anyaghoz fordulni. Itt volt elemében *Reichardt*, itt dolgozott sokat és végezett sokat (többek között a társulat phanerogam-herbariumát is ő rendezte), gyakran lépett fel egy-egy kisebb nagyobb közleménnyel vagy értekezéssel, és mint nagyon szorgalmas, nagyon kész-

séges és a legtöbb ott levő bürokrata tudományát is felülmuló fiatal ember, a szűk körben tekintélyre vergődött; elannyira, hogy már 1859-ben a társulatban második titkárnak megválasztatott. Megérdemelte ezen bizalmi, semminemű anyagi haszonnal nem járó állást. 1860-ban orvostudorrá avattatott, s nemsokára, a sporás növények morphológiájának és systematikájának magántanárává habilitáltatta magát a bécsi tudományegyetemen. Ugyanekkor *Fenzl* választása következtében a hosszabb idő óta betöltetlen egyetemi növénykerti tanársegédi állomást is elnyerte.

II.

Mint magántanár kezdetben kevés hallgató előtt elég érdekes előadásokat tartott. Akkor a hatvanas évek kezdetén fejlődés- és rendszertani tekintetben algákról, gombákról, zuzmókról még keveset tudtak, és egy-egy *Thuret*, *Tulasne*, *Decaisne*, *de Bary*, *Pringsheim* vagy másoktól észlelt fontos eset, a kellő terjedelmességgel adatott elő, esetleg egy-egy érdekesebb alak vagy phasis a mikroszkop alatt is demonstráltatott. Kezdetben biz az kevés volt, de minden évben több jött hozzá és midőn egyesek több éven át jártak előadásaira, sok ismeretre tehettek szert. Akkor, mikor *Sachstól* a sokak által méltán bánt tankönyvnek első kiadása megjelent, *Reichardt* azon hallgatói, kik több éven át látogatták előadásait, az érdekes könyv ama részeit, melyek *Reichardt* előadásaival összeestek, nagy élvezettel olvasták, mert a tényeket nagyobbbrészt ismervén, a *Sachs* által eszközölt átlátszó összefoglalást könnyen felfogták. Annyiban, de csakis annyiban tehát igaza van egy s más német coryphaeusnak, ha azt állítja, hogy *Sachs* feuilletonista — t. i. annak, ki a tárgyból már igen sokat tanult és tud.

Ha *Reichardt* előadásai alkalmával valamit mondott, a mi főnöke *Fenzl* tanár nézeteitől eltért, azt mindig különösen kiemelte, azon megjegyzéssel, hogy eltér *Fenzl* nézetétől ezen vagy azon okok alapján, és hogy ezt főnöke engedelmével említi meg. Így híven megőrizte azt az elvet,

hogy az assistens a cathedra sikeres működése érdekében nem jöhet a tanárral ellenmondásba. A sporás növényekről szóló téli félévi előadásain kívül, nyáron a phanerogamokról is tartott előadásokat, különös tekintettel az orvosi és Bécs-vidéki növényekre. Vasárnapokon azután hosszabb kirándulásokat rendezett.

Előadásbeli jó modorával, melynek főcélja volt, a megértetést és tanulást lehetőleg könnyíteni, sok barátot nyert meg a floristikának, és az újabb florista-nemzedék Bécsben és Ausztria német tartományaiban jó részt az ő tanítványai s ő támogatta később is őket.

Reichardt szabadon adott elő, érthetően, szabatosan, nem gyorsan, mindig azon egyenletes szó- és mondatbeosztással, mely lehetségessé teszi, hogy nem stenographus is, minden előadást majdnem szószerint könnyen jegyezzen.

Azt nem mondhatni, hogy valami kellemes organuma volt, azt sem, hogy előadásaiban és írtaiban bármikor is valami magas reptű szellem lengését lehetett volna tapasztalni, de azért tehetségéhez mérten, mindig ügyelt a formára is.

Nagy gondot fordított arra, hogy minden előadás tartalmilag valami kikerekített egész legyen. Nagy súlyt fektetett arra, hogy nevezetesen ott, hol természeti tárgyakról volt szó, és előadásainak tartalma leginkább ezekre vonatkozott, mindig a helyes kifejezéssel éljen. Ezen, ha úgy fejezhetem ki magamat, formai praecisio, oly valami, a mibe sok tudós ember nem tudja magát beletalálni: de oly szakférfiak, kik fajok leírásával, válfajok megkülönböztetésével, genusok felállításával, természetrajzi monographiák kidolgozásával és hasonló ily munkákkal voltak és vannak elfoglalva, ezen praecisiót olyas valami magától érthetőnek tartják, hogy nem is foghatják fel, hogy a más szakokkal foglalkozó tudósok közül nem kevesen ilyen helyzetbe nem is találhatják bele magokat. Miután pedig a növénytan azon részei, melyekkel *Reichardt* foglalkozott, kevésbbé nyujtanak deductióra alkalmat, sőt néha az inductionnak egyes követeléseivel — nevezetesen az észleléssel is — beérik, és így a fő az, hogy a tárgyak helyes megtekintése alapján, azokat helyesen lehes-

sen megítélni, *Reichardt* nem ritka ügyesség tanújeleit adta, midőn a cathedrán ezeket feltűntette. Nagyon ügyelt arra, hogy az illető szerzők vizsgálatait objective, lehetőleg saját szavaikkal mutassa be, hogy azokat azután összehasonlítva megbírálhassa, és ezt oly ügyesen, oly erőltetés nélkül tudta hallgatói előtt felsorolni, hogy hallgatói — kik nagyobb részt felsőbb éviiek voltak — ezen ügyességét nem dicsérhették eléggé, ha magok is az eredeti forrásra visszatértek, mert az, a mit mondott, oly szabatos, oly átlátszó volt, hogy annak alapján, a ki óhajtotta, valóban sikerrel bocsátkozhatott egy-egy fontosabb specialis munka tanulmányozásába.

Reichardtnál tehát a hallgatók nem csak tanulhattak, hanem a nála tanultak segítségével tanulmányozhattak is.

Az előadások számára néha fali táblákat is készített, melyek elég instruktivok voltak, azonkívül ilyen alkalommal a legfontosabb és a legnehezebben megközelíthető irodalmi forrásokat bemutatta, néha egyet-mást a mikroszkop alatt is demonstrált; egy kicsiny, de jó — ha emlékezetem nem csal *Nachet*-féle — eszköz volt akkor birtokában.

Azt a pár készítményt, vagy kevés eleven anyagot, a mikroszkopot, a könyveket és ábrákat mindenkor maga vitte be josephstadi lakásáról a több mint félóránnyira eső tudományegyetemi épület egyik tantermébe. Előadásait, melyek a sporás növények egy-egy nagyobb osztályára vonatkoztak, télen esti órákban tartotta, természetesen a tárgyak ennélfogva gázvilágítás mellett demonstráltattak a mikroszkop alatt, és *Reichardt* legfőlebb azt a kérdést intézte a nézőhöz, vajjon látja-e a tárgyakat, mely kérdés csak a beállításra vonatkozott — mert arra, hogy a néző bármily kezdetleges irónvázlattal adjon számot arról, a mit látott, a hatvanas években a bécsi botanikusok még nem voltak tekintettel.

Most különösen arra ügyelünk, hogy az, a ki tanul, mindig jól varázsolja szeme elé, a mit lát, és azért vált az ifjabb nemzedéknél a rajzolási ügyesség a leíró természetrajz legfontosabb segédeszközévé.

Később, midőn *Reichardt* 1873-ban tudományegyetemi nyilvános rendkívüli tanárrá neveztetett ki, idővel külön intézeti helyiségeket is nyert a régi «Gewehrfabrik»-ban, hol

különösen a növények meghatározásában és leírásában gyakorolhatták magokat a tudományegyetemi hallgatók, különösen a tanárjelöltek. Nevelt ő ott egy pár szakembert, kik most szép sikerrel működnek a növénytani irodalom terén is.

A monumentalis új tudományegyetemben szintén kapott intézeti helyiségeket, de oda csak épen hogy beköltöztethette az intézetet, mely jó részt az általa ajándékozott könyvekből és gyűjteményekből állott, de ott már csak nagyon rövid ideig működhetett.

A későbbi években, különösen nyári félévi előadásaira számos, száz s még talán annál is több hallgatója iratkozott be.

A kryptogamokról később tartott előadásait pedig egyik későbbi hallgatója és most utódja mint a csász. és kir. udvari herbarium főnöke és tudományegyetemi tanszékén mint magántanár annak az intézetnek, melyet *Reichardt* számára kijelöltek, vezetője, dicséri magas didaktikai értékükért és ritkán elért teljességükért.*

III.

Reichardt kezdetben floristikával foglalkozott**; első dolgozatait, még mint iglauri gymnasista írta, de már akkor is

* *G. Beck* i. h. Berichte Deutsch. Bot. Gesellsch. III. 1885. XVIII. és Verh. zool.-bot. Gesellsch. XXXV. 1885. 670.

** *Reichardt* kisebb dolgozataiból, melyek az állat-növénytani egyesület (később társulat) kiadványai közt jelentek meg, különlenyomatokat is készítettett. Ezen különlenyomatokból kevés példány készült, mely mindjárt megjelenése után nagyobbbrészt szétosztatott, csak egy pár példány maradt meg a szerző birtokában, melyhez külön címlapot és tartalomjegyzéket készítettett, úgy hogy az egészet egy kötetbe lehetett bekötetni, czíme: Abhandlungen veröffentlicht in den Schriften der k. k. zoologisch-botanischen Gesellschaft während der Jahre 1854—1873. Wien, 1874. Druck von Adolf Holzhausen.

A nagyobb értekezések *római* számokkal, a kisebbek, melyek még Miscellen általános elnevezéssel vannak ellátva, *arab* számokkal vannak jelölve.

Egy ilyen példányt használtam én, mely a császári és kir. udv. természetrajzi múzeum növénytani osztályának a tulajdona és a melyet

figyelt egyaránt az illető vidék összes növényvilágára,¹ tekintettel volt algákra, gombákra, zuzmókra, mohokra, filixekre és magtermő növényekre. Ezen irányban működött később is és az örökös tartományoknak nem egy vidékét kereste fel, melynek vagy kryptogam vagy phanerogam vagy mind ketteje florájának ismertetéséhez járult,² előszeretettel ke-

ügy, mint *Reichardt* többi értekezéseinek legnagyobb részét, onnan nekem a jelenlegi főnök dr. *Günther Beck* a legelőzékenyebben kikölcsonzött, a ki más tekintetben is kéréseimet, melyeket ezen ügyben hozzá intézнем kellett, a lehető leggyorsabban teljesítette.

Egy másik gyűjteményes munkájának czíme: *Kleinere Mittheilungen aus dem Laboratorium des k. k. a. ö. Universitäts-Professors Dr. H. W. R.* Aus den Verh. der k. k. zool.-bot. Ges. in Wien, Jahrg. 1877. besonders abgedruckt, 1. Heft. Wien, Druck von Adolf Holzhausen 20 pp. 8°. Ezen kis gyűjteményben *Reichardt* tanítványainak is néhány kisebb közleménye található. Az értekezések folyószámokkal is el vannak látva, melyeket *kis római* számokkal (p. i., iv., v. sat.) jelölik.

¹ I. Verzeichniss aller von Herrn *J. Chr. Neumann* in Böhmen gesammelten Pflanzen. Nach seinem Herbare, als ein Beitrag zur Flora Nord-Böhmens. Verh. zool.-botan. Ver. IV. 1854. 253—284 s külön 34 pp.

II. Nachtrag zur Flora von Iglau. Ib. V. 1855. 485—504 s külön 20 pp.

² IX. Beitrag zur Flora von Niederoesterreich. Ib. 1861. 337—344 s kül. Verbascum-, Cirsium- és Marrubium-bastardok, Ceratophyllum submersum, Enteromorpha intestinalis.

XI. Beitrag zur Flora Niederoesterreichs aus dem Herbare *Dr. A. Putterlicks*. Ib. XI. 1861. 371—372 s kül. 2 pp. Cormophytok *Endlicher* értelmében.

x. Ueber einige seltenere Phanerogamen der niederoesterreichischen Flora. Ib. XXVII. 1877. 858.

8. Ueber das Vorkommen von *Gypsophila repens* L. auf dem Schneeberge in Nieder-Oesterreich. Ib. XVI. 1866. 830.

X. Verbascum *Neilreichii* (V. *specioso-phlomoides*) ein neuer Blendling. Ib. XI. 1861. 367—370 s kül. 4 pp.

XIII. Verbascum *pseudo-phoeniceum* (V. *Blattaria-phoeniceum*) ein neuer Blendling. Ib. XI. 1861. 403—404 s kül. 2 pp.

22. Ein neuer Standort der *Euphorbia angulosa* Jacq. im Bereiche der Flora Wiens. Ib. XVII. 1867. 764.

28. Ueber das Vorkommen von *Vaccinium Myrtillus* L. mit weissen Früchten. Ib. XVII. 1867. 769—770.

32. Ueber einen neuen Fundort des *Sonchus palustris* L. im Bereiche der Flora Wiens. Ib. XVIII. 1868. 523.

reste és ismertette az elegyfajokat is, a melyekre abban az időben még keveset ügyeltek.

40. Ueber die Auffindung von *Trifolium parviflorum* Ehrh. in Nieder-Oesterreich. Ib. XX. 1870. 876. *Reichardt* úgy vélekedett, hogy ezen növény a Praterbe Bécs mellett behurczoltatott, és arra figyelmeztetett, hogy az ugyan hasonlít a W. K. pl. rar. III. t. 252. ábrázolt növényhez, de nem ahhoz az ábrához, melyet *Winterl* Index horti bot. univ. hung. Pesth. f. 20. alatt közölt.

i. *Pinus Neilreichiana*. P. *silvestri-Laricio* Neilr. Ein unbeschriebener Coniferen-Bastart. Ib. XXVI. 1876. 461—463.

ii. *Orchis Heinzeliana* O. *conopseo-maculata*. Eine neue Orchideen-Hybride. Ib. XXVI. 1876. 464—465.

49. *Dianthus Leitgebii* (D. *barbato-superbus*) ein neuer Nelkenblendling. Ib. XXIII. 1873. 561—563 s kül. 3 pp.

50. Ueber die Unterschiede von *Alnus glutinosa* Gaertn. und *Alnus incana* DC. zur Blüthezeit. Ib. XXIII. 1873. 563—564.

2., 33. Beitrag zur Flora Iglaus, sowie des böhm.-mährischen Gebirges. Ib. XVI. 1866. 493. XVIII. 1868. 523—524.

17. Beitrag zur Flora des böhmisch-mährischen Gebirges Ib. XVII. 1867. 331.

42. Beitrag » » » » » » Grenzgebirges. Ib. XX. 1870. 878.

48. Beitrag » » » » » » Mittelgebirges. Ib. XXII. 1872. 742—743.

34. Ueber einen neuen Standort von *Verbascum collinum* Schrad. (V. *nigro-Thapsus* Wirtg.) Ib. XVIII. 1868. 524—525.

VI. Beitrag zur Flora des Bades Neuhaus nächst Cilli. Eine pflanzengeographische Skizze. Ib. X. 1860. 713—742 s kül. 30 pp.

XII. Beitrag zur Kenntniss der Cirsien Steiermarks. Ib. XI. 1861. 379—382 s kül. 4 pp. többek között C. *Juratzkæ* (C. *heterophyllo-pauciflorum*).

27. Ueber das Vorkommen von *Carex Buxbaumii* Wahlenb. in Nord-Steiermark. Ib. XVII. 1867. 769.

31. *Sempervivum montanum* L. auf dem Stuhleck nächst Spital am Semering in Nord-Steiermark. Ib. XVIII. 1868. 522—523.

43. Ueber die Auffindung von *Carex pulicaris* L. in Steiermark. Ib. XX. 1870. 878.

9. Ueber das Auftreten von *Verbena bracteosa* Michx. um Feldkirch in Vorarlberg. Ib. XVI. 1866. 830—831.

18. *Dianthus Mikii* (D. *monspessulano-barbatus*). Ein neuer Nelkenblendling. Ib. XVII. 1867. 331—333.

XV. Bericht über einen nach Lussin piccolo unternommenen Ausflug Ib. XII. 1862. 55—58 s kül. 4 pp.

Hazánkat csak a Fertőhöz irányított kirándulásai alkal-mával, melyekre néha hallgatói is kísérték, látogatta meg,

IV. *Asplenium Heufleri* eine Hybride zwischen *A. germanicum* Weiss und *A. Trichomanes* L. tab. IV. Ib. IX. 1859. 93—96 s kül. 4 pp.

XIV. Ueber *Botrychium virginianum* einen neuen Bürger der Flora des oesterreichischen Kaiserstaates. Ib. XII. 1862. 1143—1144 s kül. 2 pp.

3. Ein neuer Standort von *Equisetum hiemale* L. in den Umgebungen von Wien. Ib. XVI. 1866. 493—494.

16. Ueber einen neuen Standort des *Aspidium Thelypteris* Sw. bei Moosbrunn nächst Wien. Ib. XVII. 1867. 330.

30. Ueber einen Standort von *Scolopendrium vulgare* Symons in der Nähe von Wien. Ib. XVII. 1867. 522.

XXII. Beitrag zur Kryptogamenflora des Maltathales in Kärnthen. Ib. XIV. 1864. 721—732 s kül. 12 pp.

4. Ueber ein neues Vorkommen von *Mnium spinulosum* Bruch et Sch. Ib. XVI. 1866. 494.

35. Die Auffindung von *Plagiothecium undulatum* Schpr. in Nieder-Oesterreich. Ib. XVIII. 1868. 525.

XIX. Beitrag zur Moosflora Steiermarks. Ib. XIV. 1864. 137—146.

VII. » » » des Wechsels in Nieder-Oesterreich. Ib. XI. 1861. 161—162.

Beitrag zur Moosflora der Sulzbacher Alpen in Süd-Steiermark. Oesterr. bot. Zeitschrift XI. 1861. 7—10 s kül. 4 pp.

38. Bericht über einen auf den Hochschwab um Eisenhut in Steiermark im August 1865 unternommenen botanischen Ausflug. Verh. zool.-bot. Ges. XVIII. 1868. 528—532.

5. Lichenologische Notiz. Ib. XVI. 1866. 494—495, többek között *Lecanora fistulosa* Körber a Fertő környékéről.

7. Ueber das Vorkommen von *Solorina crocea* Körber in Nieder-Oesterreich. Ib. XVI. 1866. 829—830.

Carl Clusius Naturgeschichte der Schwämme Pannoniens. Sep Abdr. aus der Festschrift zur Feier des 25-jährigen Bestehens der k. k. zool.-bot. Gesellsch. in Wien. Wien, 1876. 42 pp. 4°.

6. Ueber das Vorkommen von *Polyporus Rostkovii* auf einer Panzerfregatte. Verh. zool. bot. Ges. XVI. 1866. 495—496.

Häufiges Auftreten von *Peridermium Pini* Fr. Ib. XIV. 1864. Sitz. Ber. 51—52.

Ueber den Zusammenhang zwischen *Aspergillus glaucus* Lk. und *Eurotium herbariorum* Lk. Ib. XIV. 1864. Sitz. Ber. 71—72.

vi. Ueber einige neue oder seltenere Pilze der oesterreichischen Flora. Ib. XXVII. 1877. 841—845. többek között *Uromyces Salsolae* n. sp. a Salsola Kali szarain és levelein Kalocsa körül gyűjt. Wiesbauer és ?*Cladosporium Polytrichorum* Reichardt ad interim Styriában és a Fertővidéken.

de azért Magyarországra vonatkozó új vagy érdekes adatok is találhatók — habár nem gyakran — érte-

11. Ueber die weisse Trüffel Nieder-Oesterreichs. Ib. XVI. 1866. 834—836.

19. Beitrag zur Pilz-Flora von Nieder-Oesterreich. Ib. XVII. 1867. 333—335.

21. Ueber das Vorkommen von *Peziza melaena* Fr. in Nieder-Oesterreich Ib. XVII. 1867. 763.

23. Ueber die Auffindung von *Peziza vesiculosa* Bull. in Nieder-Oesterreich Ib. XVII. 1867. 764.

24. Ueber das Vorkommen von *Exoascus Pruni* Fuckel in Nieder-Oesterreich. Ib. XVII. 1867. 764—765.

44. Ueber das Vorkommen von *Exobasidium Vaccinii* Woronin und von *Calyptospora Goeppertiana* Kühn in Oesterreich Ib. XXII. 1872. 737—738.

47. Ueber das Vorkommen des *Endophyllum Sempervivi* Lév. in Nieder-Oesterreich. Ib. XXII. 1872. 741.

XXII. Ueber das Vorkommen von *Helminthosporium rhizoctonium* Rabenhorst in Nieder-Oesterreich. Ib. XVI. 1865. 47—48. — Notiz über das Auftreten des Rüben tödters in Nieder-Oesterreich. Allg. Land- und Forstwirtsch. Zeitung Wien, XV. 1865. No. 1.

XXIII. Verzeichniss jener essbaren Schwämme, deren Verkauf auf den niederösterreichischen Märkten zu erlauben wäre. Verh. zool.-bot. Ges. XXI. 1871. Sitz. Ber. 73—76 s küll. 3 pp., ezt megelőzi egy jelentés Alsó-Ausztria helytartójához (Ib. XXI. 1871. Sitz. Ber. 71—72), annak abbéli kérdésére, vajjon a gombák elárúsítására vonatkozó 1838-dik évi kormányrendelet megváltoztatandó-e, *Reichardt* igenlőleg felelt, több helyes teendőt javasolt és a következő fajoknak a piacra-hocsátását ajánlotta: *Agaricus* (*Amanita*) *caesarius* Scop., *A. (Lepiota) procerus* Scop., *A. (Armillaria) melleus* Vahl, *A. (Tricholoma) graveolens* Pers., **A. (Pleurotus) ostreatus* Jacq., *A. (Clitopilus) Orcella* Bull., *A. (Psalliota) arvensis* Schäff., *A. (Psalliota) campestris* L., *Hygrophorus eburneus* L., **Lactarius piperatus* Fr., **L. vellereus* Fr., *L. deliciosus* Fr., *L. volemus* Fr., *Cantharellus cibarius* Fr., *Marasmius oreades* Bolt., **M. scorodonius* Fr., **Boletus luteus* L., **B. bovinus* L., *B. edulis* Bull., *B. scaber* Fr., **Polyporus ovinus* Schäff., *P. umbellatus* Fr., **P. frondosus* Fr., **P. confluens* Alb. et Schw., **Hydnum imbricatum* Fr., *H. repandum* L., *Clavaria Botrytis* Pers., *C. flava* Fr., *C. aurea* Schäff., *C. rufescens* Fr., *C. formosa* Pers., *Morchella esculenta* Fr., *M. conica* Fr., *M. bohemica* Krombh., *M. patula* Pers., *Gyromitra esculenta* Fr., *Helvella crispa* Fr., *H. lacunosa* Afz., *H. Monachella* Fr., *Tuber cibarium* Bull., *Chaeromyces meandriformis* Vitt., **Lycoperdon Bovista* Fr., **L. caelatum* Bull., **L. gemmatum* Fr., **L. pyriforme* Schäff. Megjegyezte egyben *R.*, hogy azon esetre, ha ezen szám ellenőrzési tekintetben magas-

kezéseiben ¹; szintűgy Dalmáciában, ² Montenegróban, ³ a Dobrudzsában ⁴ és a Svájczban ⁵ termő növényekről is van szó bennök. Mint a botanikus kert segéde és az udvari növénytani múzeum őre, mely álláshoz, mint *Kotschy* utódja jutott 1866-ban, más világrészek és a magas észak növényeivel is foglalkozott: feldolgozta a Novara-expedíció alkalmával gyűjtött gombákat, ⁶ máj- ⁷ és lobmohokat ⁸, az oceanok némely szigeteinek floráját, ⁹ polaris expedíciók alkalmával

nak találtatnék, a csillaggal (*) jelöltek elhagyhatók. Miután az említett fajok nagy része nálunk is előfordúl, érdemesnek találtam rájuk utalni.

XVI. Bericht über die auf einer Reise nach den quarnerischen Inseln gesammelten Sporenpflanzen. Ib. XIII. 1863. 461—478 s kül. 18 pp.

29. Ein zweiter Standort von *Tolypella prolifera* (Ziz) in Nieder-Oesterreich. Ib. XVII. 1867. 521—522.

39. Beitrag zur Kenntniss der Verbreitung von *Ricardia Montagnei* Derb. et Sol. im adriatischen Meere. Ib. XX. 1870. 875.

XXIV. Ueber ein massenhaftes Auftreten von *Cladophora viadrina* Kütz. in Galicien. Ib. XIV. 1864. 777—778 s kül. 2 pp.

v. Ueber das Vorkommen der *Sphaeroplea annulina* Ag. in den Umgebungen Wiens. Ib. XXVI. 1876. 475—476.

¹ 25. Beitrag zur Flora der Militärgrenze Croatiens. Ib. XVII. 1867. 765—767, lásd különben 2. sz. jegyzetet (13. old.).

² 14. Onopordon *graecum* Gouan aus Dalmatien. Ib. XVI. 1866. 836.

³ 13. Ueber das Vorkommen von *Scabiosa crenata* R. et Sch. in Montenegro. Ib. XVI. 1866. 837.

⁴ 26. Beitrag zur Flora von Tultscha. Ib. XVII. 1867. 767—769.

⁵ 46. Ueber den Fundort von *Heufflera alpina* Awd. Ib. XXII. 1872. 740.

⁶ XXV. Diagnosen neuer Arten von Pilzen, welche die Novara-Expedition mitbrachte. Ib. XVI. 1866. 373—376 s kül. 4 pp.

⁷ XXVII. Diagnosen der neuen Arten von Lebermoosen, welche die Novara-Expedition mitbrachte. Ib. XVI. 1866. 957—960 s kül. 4 pp.

⁸ XXXI. Diagnosen der neuen Arten von Laubmoosen, welche die Novara-Expedition mitbrachte. Ib. XVIII. 1868. 193—198 s kül. 6 pp., az összes a három említett (XXV., XXVII. és XXXI. sz.) értekezésben található és számos más adat összefoglalva:

Reise Seiner Majestät Fregatte Novara um die Erde. Botanischer Theil I. Band 133—196. Pilze, Leber- und Laubmoose. Mit XVII Tafeln. Wien, 1870. 4°.

⁹ XXXII. Ueber die Flora der Insel S. Paul im indischen Ocean. Verh. zool.-bot. Ges. XXI. 1871. 3—36 s kül. 36 pp.

Beitrag zur Kryptogamen-Flora der hawaischen Inseln. Sitzungsber. kais. Akad. Wissensch. Wien, LXXV. 1877. 553—582 skül. 30 pp.

gyűjtött növényeket,¹ azonkívül leirt Kis-Azsiában,² Kurdisztanban,³ Kelet-Indiában,⁴ a Fidsi-szigeteken,⁵ Uj-Zélandban⁶ és Braziliában⁷ talált új fajokat. Felállított új mohgenusokat is.⁸

Közlött tehát, a mint láttuk, egyszerű enumerációkat, leirt különféle novításokat, ismertetett ritka vagy érdekes növényeket, mely utóbbiakhoz sorozható az a különös képződ-

Beitrag zur Phanerogamen-Flora der hawaischen Inseln. Ib. LXXVI. 1877. 721—734 s kül. 14 pp.

¹ Ueber die botanische Ausbeute der Polar-Expedition des Jahres 1871. Ib. LXV. 1872. 213—216. s kül. 4 pp.

Die Oesterreichisch-ung. Nordpol-Exp. in den Jahren 1872—1874., nebst einer Skizze der zweiten deutschen Nordpol-Expedition 1869—1870 und der Polar-Expedition von 1871 von *Julius Payer*. Mit 146 Illustrationen und 3 Karten. Wien, 1876. cz. mű számára részben *Fenzl*-lel együtt határozta meg a növényeket (Das Kaiser Franz-Josefsland 273—274) és maga néhány zuzmót (Cap. Fligely 337).

Flora der Insel Jan Mayen. Gesammelt von Dr. *F. Fischer*, Arzt der oesterreichischen Expedition auf Jan Mayen. Bearbeitet unter Mitwirkung von Professor Dr. *Theodor Fries* in Upsala, Professor Ed. *Hackel* in St. Pölten und Dr. *Ferdinand Hauck* in Triest von Dr. *H. W. R.* Sonderabdruck aus dem Werke: Die internationale Polarforschung 1882—1883. Die oesterreichische Polarstation von Jan Mayen III. Band. Wien, k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1886. 16 pp. 4°.

² 20. Ein neuer Brandpilz (*Ustilago Ficuum*), Verh. zool.-bot. Ges. XVIII. 1867. 335—336. Szultánfügén, mely valószínűleg Smyrnából származott.

³ XVIII. Ueber zwei neue Arten von *Centaurea* aus Kurdistan Ib. XIII. 1863. 1039—1044. kül. 6 pp.

⁴ 41. Eine neue *Polystictus*-Art aus Ost-Indien (*P. Ransonnetii*). Ib. XX. 1870. 876—877.

⁵ 45. Eine neue *Polystictus* Art von den Fidschi-Inseln (*P. Vitien-sis*). Ib. XXII. 1872. 738—739.

⁶ *Aecidium Anisotomes* ein neuer Brandpilz. Sitzungsber. kais. Akad. Wiss. Wien LI. 1865. 1 tab. 74—84 s kül. 6 pp.

⁷ Ueber *Phallus brasiliensis* Schlechtend. Verh. zool.-bot. Ges. XIV. 1864. Sitz. Ber. 76—78.

Vier neue Pflanzen-Arten aus Brasilien. Ib. XXXIII. 1883. 321—324 s kül. 2 pp.

⁸ XXIX. *Orthorhynchium* eine neue Laubmoos-Gattung. Ib. XVIII. 1868. 117—118 s kül. 2 pp.

XXX. *Neckeropsis* eine neue Laubmoos-Gattung. Ib. XVIII. 1868. 191—192 s kül. 2 pp. *Neckera undulata*ra alapítva.

mény, melyet *Kützing* mint algát¹ irt le, és a melyről *Reichardt* kimutatta, hogy egy ismeretlen páfrány (s nagyon valószínűen *Cibotium*-faj) pelyvaszörképződménye — és a manna-zuzmóról irt értekezése.²

Figyelt teratologiai esetekre is, és fontosságukat morfológiai tekintetben hangsúlyozva, magyarázataikba is törekedett néha-néha belemélyedni. Alakilag érdekes minták ezek az értekezések és közlemények ifjabb botanikusok számára — de az akkori magyarázatok ma már nem mind helyesek. A tárgyalt teratologicumok a következők: a *Filix*ek lombjának villás hasadása,³ a *Carex praecox* Jacq.⁴ nővirágainak abnormitásai, a *Taraxacum officinale* szárának eltorzulása,⁵ a *Pinus silvestris*⁶ és a *Delphinium cheilanthum* virágzatainak monstrositásai,⁷ a *Lilium Martagon* fasciatioja,⁸ a *Daucus Carota* gyökerének feltűnő difformitása,⁹ a *Zea Mays* himvirágzatának csúcsán mutatkozó 3'' hosszú, 1'' széles nőtorzsa-virágzatának rövid leírása,¹⁰ elágazodott himbarkák a *Populus tremulánál*,¹¹ a *Knautia arvensis* összes fejecskéinek

¹ XX. Ueber *Conferva aureo-fulva* Kützing. Ib. XIV. 1864 389—392 s kül. 4 pp.

² XXI. Ueber die Mannaflchte, *Sphaerothallia esculenta* Nees. Ib. XXIV. 1864. 553—560 s kül. 8 pp.

³ Ueber die Gabelspaltung des Wedels der Farne. Oest. bot. Wochenbl. VIII. 1858. 388—390.

⁴ VIII. Ueber eine Monstrosität von *Carex praecox* Jacq. Verh. zool.-bot. Ges. XI. 1861. 237—242.

⁵ XVII. Ueber eine Missbildung des Schaftes von *Taraxacum officinale* Wigg. tab. XVI. Ib. XIII. 1863. 1009—1012.

⁶ XXVI. Ueber eine Missbildung der gemeinen Föhre, *Pinus silvestris* L. tab. III. Ib. XVI. 1866. 457—462.

⁷ 10. Ueber eine Missbildung von *Delphinium cheilanthum* Fisch. Ib. XVI. 1866. 831—834.

⁸ 12. Ueber eine Fasciation von *Lilium Martagon* L. Ib. XVI. 1866. 836—837.

⁹ 15. Ueber eine auffallende Difformität der Wurzeln von *Daucus Carota* L. Ib. XVII. 1867. 329—330.

¹⁰ Ib. XVII. 1867. Sitz. Ber. 108.

¹¹ 36. Das Vorkommen verzweigter männlicher Kätzchen bei *Populus tremula* L. Ib. XVIII. 1868. 525—526.

helyébe lépő egyes kocsántalan terminalis virágok,¹ végre ide sorozható még a *Clusius* észlelte gubacsokról és kinövésekről² szóló közlemény. Morphologiai törekvései nem oly nagy eredményeket mutatnak fel, mint a milyenekre egy ideig méltán számíthatott, mert egyik érdekes dolgozatánál munka között megelőzte a német morphologusok akkor legügyesebbike *Thilo Irmisch*, és azért a fűnemű kétszikűeknél fellépő adventiv rügyekről és gyöksarjakról szóló tanulmányainak³ közrebocsátása alkalmával, melylyel éppen akkor majdnem egészen elkészült, mikor *Thilo Irmisch* értekezése megjelent, — sokat mint már ismerettest el kellett hagynia, de még úgy is sok érdekes morphologiai részletet közölt.

Legsikerültebb morphologiai dolgozatai között az az értekezés, melyet mint magántanári próbaelőadást is értékesített és mely a lombmohok életkorának meghatározását tárgyalja,⁴ sokat ígérő, szép megnyitó-beszéd-thema — egy egész tudományos programm, melynek kivitele a cathedrán nem maradt el; de ezen tekintetben nagyon kevés irodalmi nyomot hagyott hátra.

Íjabb éveiben a növénybonczattannal is foglalkozott, különösen néhány Umbellifera centralis edényköteg-rendszeréről⁵ kimutatja, hogy a bél edénykötegei tényleg azon szerkezetet mutatják, mint a periphericusok, és azoktól csak annyiban térnek el, hogy kevésbbé fejlettek; ezek a centralis edénykötegek se a levelekben, se az ágakban nincsenek meg és még egy genusra se mondhatók állandóknak. Azért ez a

¹ 37. Eine auffallende Missbildung von *Knautia arvensis* Coult. Ib. XVIII. 1868. 526—528.

² 1. Die in den Werken von *Clusius* enthaltenen Nachrichten über Gallen und Pflanzenauswüchse. Ib. XVI. 1866. 489—493.

³ III. Ein Beitrag zur Kenntniss hypokotylischer Adventivknospen und Wurzelsprosse bei krautigen Dicotylen tab. VII—IX. Ib. VII. 1857. 233—244 s kül. 10 pp.

⁴ V. Ueber das Alter der Laubmoose. Ein Probe-Vortrag gehalten zum Behufe der Habilitation als Privat-Dozent für Morphologie und Systematik der Sporenpflanzen. Ib. X. 1860. 589—598 s kül. 12 pp.

⁵ Ueber das centrale Gefässbündel-System einiger Umbelliferen. Ein Beitrag zur anatomischen Kenntniss dieser Familie 3 Taf. Sitz. Ber. d. kais. Ak. Wissensch. Wien, XXI. 1856. 133—154 s kül. 24 pp.

jelenség Umbelliferáknál ugyan érdekes, mindazáltal nem tekintendő normálisnak, hanem csak érdekes és tanulságos kivétel a szabály alól, és azért az Umbelliferáknál, *Reichardt* szerint, a centralis edénykötegekre, nem lehet oly nagy súlyt fektetni, mint a Piperaceáknál, Chenopodeáknál és Nyctagineáknál.¹

Terjedelmesebb második boncztani tanulmánya, melylyel az edénykötegek elosztásáról a páfrányok törzsében és stipesében² értekezett, a mely exotikus anyag vizsgálatáról szépen tanúskodik és a melynek szövettani eredményeire nézve maga is azt a nézetet táplálta, hogy rendszertani tekintetben és különösen phytopalaeontologiai irányban értékesíthetők. Ezen, 1857-ben a bécsi császári akadémiának benyújtott, tanulmányában arra utalt, hogy páfrányoknál az edényköteg centralis része a farész, de hogy a peripherikus rész, a mely vékonyfalú különféle nagy parenchymsejtekből áll, nehezebben magyarázható: «Ez nem cambium, hanem ebből jött létre. Mióta *Hugo von Mohl* kimutatta, hogy a háncs nemcsak vastagfalú prosenchymsejtekből, hanem vékonyfaluakból is áll és hogy ez utóbbi épen a háncs legfontosabb része azt hiszem nem tévedek, ha ezen részt a következőkben háncsnak nevezem, habár ennél rács-sejtek hiányoznak.»*

Tehát *Reichardt* a legelsőek közé tartozott, kik a Filixek fibrovasa-it helyesen magyarázták.

De mily különösen hangzik ezen épen idézett részlet — mintha régmúlt időben szóltak volna erről, pedig alig három decennium múlt el azóta!

Azoknak, kik a modern növényboncztanban tájékozottak, ezen egy eset is szépen mutatja, mily óriási léptekkel haladt a növényboncztan alig harmincz év alatt.

Tekintettel volt továbbá *Reichardt* a növénytan azon részeire is, melyek gyakorlatilag értékesíthetők: figyelmet for-

¹ Ib. XXI. 1856. 20—21.

² Ueber die Gefässbündel-Vertheilung im Stamme und Stipes der Farne. Ein Beitrag zur anatomischen und systematischen Kenntniss dieser Familie. Mit drei Tafeln. Besondersabgedruckt aus dem XVII. Bande der Denkschriften der mathematisch-naturwissenschaftlichen Classe der kaiserl. Akademie der Wissenschaften 21—48. Vorgelegt in der Sitzung der math.-naturw. Classe am 16. Juli 1857. Wien 1859. 58. pp. 4.º

* Ib. XVII. 1859. 6(26).

dított a növénybetegségekre,¹ s — a mint már láttuk — az ehető gombákra.² Irt botanikusokról biographiákat és nekrológokat³ és ha alkalom nyílt, egy-egy kisebb-nagyobb historiai excursusra is elszánta magát,⁴ a régibb botanikusok közül, különösen *Clusiussal* szeretett foglalkozni.⁵

Historiai dolgozatai között actualis érdekű az ő tanulmánya a schönbrunni udvari kertről, növényteni tekintetben.⁶

Legfelsőbb helyen elrendeltetvén, hogy Schönbrunnról

¹ Ueber die neuesten Erfahrungen in der Kartoffelkrankheit, fametszetekkel. Allg. Land- und Forstwirthsch. Zeitung. Wien, XV. 1865. Nr. 1 s kül.

Ueber den Getreidebrand, fametszetekkel. Ib. XV. 1865. Nr. 7. s külön.

Ueber den Rost des Getreides, fametszetekkel. Ib. XV. 1865. Nr. 14. s kül.

² Lásd 2. sz. jegyz. XXIII. sat. (14. oldal).

³ *Eduard Fenzl*. Eine biographische Skizze mit einem Portrait, lithographirt von E. Kaiser. Oesterr. bot. Zeitschr. XII. 1862. 1—10 s kül.

Eduard Fenzl. Necrolog. Verh. zool.-bot. Ges. XXX. 1880. Sitz. Ber. s kül. 4 pp.

Eduard Fenzl. Eine Lebensskizze. Almanach kais. Akad. Wissenschaft. Wien, 1880. s kül. 18 pp.

Siegfried Reissek. Ib. 1872. 76—80.

A Deutsche Biographie című vállalatnak is munkatársa volt és abba néhány életrajzot irt.

⁴ Uebersicht der Pflanzen des alten Aegypten. Nach Vorträgen des Herrn Prof. Dr. *Franz Unger* zusammengestellt. Oest. bot. Zeitschr. IX. 1859. 145—153.

⁵ *Carl Clusius* und sein botanisches Wirken in Nieder-Oesterreich. Blätter für Landesk. in Nieder-Oesterreich II. 1866. 33—40 s kül. 7 pp.

XXVIII. Ueber das Haus, in welchem Carl Clusius während seines Aufenthaltes in Wien 1573—1588 wohnte. Verh. zool.-bot. Ges. XVII. 1867. 977—986 s kül.

⁶ Der k. k. Hofpflanzengarten zu Schönbrunn. Monographie des kais. Lustschlosses Schönbrunn. Auf allerhöchsten Befehl Seiner Majestät des Kaisers unter Leitung des k. k. Oberstkämmerers Franz Grafen Folliot de Crenneville, herausgegeben von Quirin Leitner. Mit Original-Radirungen von Rudolf Alt, E. Kozeluch und W. Unger. Nebst Heliogravuren und Lithographien vom k. k. militär-geographischen Institute Wien, 1875. Druck von A. Holzhausen, Kupferdruck von A. Pisani 38 pp. Imp. Folio 20—31 s kül. 12 pp.

egy ismertető monographia jelenjen meg, a növénykertről *Reichardt* irt a valóban fejedelmi fénynyel kiállított műbe.

Fejedelmi bőkezűségről van szó, mely nemcsak az udvari pompa kiegészítő része, hanem a mely a növénytudomány és különösen a systematika előbbviteléről valóban szép momentumokat mutat fel, de egyszersmind arról is tanúskodik, mily nagy érdeme van Schönbrunnak a disznövény-tenyésztés, azaz a kertészet és gyümölcstenyésztés körül.

A nagy királyné *Mária Terézia* férje, *I. Ferencz* német császár, a természettudományok nagy barátja volt, ő alapította 1748-ban az udvari természetrajzi múzeumot (Hofnaturalien-Kabinet) és egy pár évvel később (1753) elrendelte, hogy Schönbrunnban az udvari kastély körül egy növénykert üvegházakkal diszelegjen. Mind *I. Ferencz*, mind utódai sokszor fordultak meg e kertben és üvegházakban, a kertet kibővítették, az üvegházakat gyarapították és természetesen a növénykincseket is. *I. Ferencz* Észak- és Közép-Amerikába, *II. József* ugyanoda és a Jóreménységfokára, *I. Ferencz* császár és magyar király ugyancsak a Cap-ra és Braziliába küldöttek utazókat és gyűjtőket, úgy hogy a mult évszáz vége felé és ezen évszáz kezdetén ez a kert tudományos tekintetben az első volt és még a Londonhoz közel levő Kew területén terjeszkedő királyi kerteket is felülmulat. Ide jött *Humboldt Sándor* világhírű utazása előtt, hogy a kertben és üvegházakban tropikus alakokat tanulmányozzon és a kert növénykincseinek leírójával, részben a tropusok alatt gyűjtőjével, báró *Jacquin Miklóssal* — ki egykor nálunk Selmeczbányán is tanított több éven át a bányászakadémiában — megbeszélje a megoldandó növényteni feladatokat.

I. Ferencz és *V. Ferdinánd* koronás királyaink magok is botanikusok voltak. Egy oly munkában mint ez, melynél a legfelsőbb köröknek érdemei és érdeklődése a növénytudomány körül önkéntelenül a hála kifejezését igénylik a botanikusok részéről, a sok érdekes adat mellett, szerzőnk még egyet-mást be-befűzhetett volna, a mi kevésbbé ismeretes vagy részben elfelejtett és mégis érdekes; így nagyon kevéssé van kiemelve *I. Ferencz* császár és király érdeklődése a növénytan körül, pedig ez oly nagy volt, hogy még akkor

is, midőn a monarchia egyes részei veszélyben voltak és a felség minden törekvése oda irányult, hogy azt elhárítsa, e gondteljes időben a növényekben, a növénytanban és kertészetben keresett és talált némi üdülést és vigaszt. Szépen és gyöngéden mondja ezt el a császárné és királyné *Görög Demeterhez** intézett egyik levelében, ki akkor, mint a fenséges királygyermek nevelője azokkal együtt Magyarországon tartózkodott.

És *V. Ferdinand*, kinek uralkodása alatt irta meg *Endlicher* Genera plantarum-át. Egy ily udvari munkában, melyben annyi érdemes kertész említettik, talán *Endlicher* neve is helyt találhatott volna, mert a régiek még

* 1806. febr. 6. kelt levele így szól:

«Ich habe mehrere ihrer Briefe, und aus selben mit innigster Freude ersehen, dass es meinen Sohn gut geht, und noch mehr, dass er sich so gut aufführt. Alle, die ihn sehen, sind von ihm ganz eingenommen, und dieses habe ich ihren Bemühungen zu verdanken, und werde es gewiss suchen ihnen in allen Gelegenheiten meine Erkenntlichkeit zu bezeugen.

Ich habe den Esterházy gebeten, die Wege und Strassen zu sehen, ob, wenn Wien ganz von die Gäste, deren wir noch 4000 geniessen, befreit ist, sie nicht zurückkommen können, oder über Ofen oder die Bergstrasse, denn über Polen ist es zu weit, und jetzt sehr gefährlich wegen der Seuchen die in Polen und Mähren herrschen; sie fangen auch sehr stark in Ungarn an, Gott gebe, dass sie nicht nach Kaschau kommen.

Ich ersuche sie schönstens mir den Gefallen zu erweisen als eine Naturkundiger, mir Samen von Pflanzen aus Ungarn zu verschaffen und die Comission zu geben im Frühjahr und Sommer, Pflanzen aus der Zips und aus den Karpathen, dass ich sie nach Wien bekommen kann, um sie hier zu haben.

Der Kaiser, wie sie wissen, ist ein grosser Liebhaber der Gärtnerei, und da er so wenig Freuden auf der Welt hat, so bin ich glücklich, wenn ich die Spur habe ihm die Kleinste zu verschaffen. Uns geht es allen gut, aber täglich vermehren sich die Krankheiten, wozu das laue Wetter hilft.

Ihre ergebenste

Therese.»

Dr. H. M. Richter: Aus dem Hofleben Franz I. Handschriftliche Mittheilungen «Neue Freie Presse» 1868. Donnerstag 30. Juli Nr. 1406.

L. Kállay Ferencz, Emlékbeszéd *Görög Demeter* tiszteletbeli tag felett, a Magyar Tudós Társaság Évkönyvei II. 1835. 179—185

tudják, hogy voltak évek, midőn *Endlicher* majdnem minden héten a felséghez hivatott, hogy előtte növénytani előadásokat tartson.

Habár se Németországnak, se Magyarországnak gyarmataik nem voltak, Schönbrunn mégis tengerentúli növénykincsekben elannyira bővelkedett, hogy egy ideig vetélytárs nélkül állott, de később is Kewval, Párizsszal, Sz.-Pétervárral és Berlinnel versenyezhetett.

Mi lett volna még Schönbrunnból, ha *III. Károly* colonialis politikáját folytatja, és úgy a mint *Savoyai Jenő* tervezte, Triestből és Fiuméből az elfoglalandó gyarmatainkba, hajóink még ma is mehettek volna, és a Habsburg férfiak az osztrák-magyar monarchiának azt megtartja, a mihez hasonlót most Németország magának lassan és nagy nehezen küzd ki és szerez meg.

Vajha még most is a körülmények úgy alakulnának, hogy Ausztria és Magyarország colonialis politikát is üzhethének, és így a természeti kincsek kiaknázásában s ezek tudományos feldolgozásában Magyarország is részesülhetne és nemcsak Schönbrunnban, hanem Magyarországon is egy királyi nyaraló kertészeti, de tisztán botanikus tekintetben is, az ország első mintahelye volna!

A kertészet a legjobb kapcsoló a földművelés és az iparágak között, de hogy mind a kettőre valóban termékenyítően hasson a hazában, számára rendkívüli, valóban fejedelmi segédforrások szükségesek!

De visszatérek *Reichardt* irodalmi működésének további ismertetéséhez; ezen tekintetben már csak kevés van még hátra.

Reichardt szeretett népszerű előadásokat tartani,¹ melyekben néha a tudományegyetemiakat is értékesítette; irt

¹ Ueber den gegenwärtigen Stand unserer Kenntnisse von den Sporenpflanzen. Schriften des Vereins zur Verbr. naturw. Kenntnisse Wien V. 1866. 103—135 s kül. 31 pp. Ezt angolra fordították On the present state of our knowledge of cryptogamic plants. Smithsonian Report 1871. 249—260.

Die Sporenpflanzen und ihre Unterschiede von den Samenpflanzen. 2 Taf. lb. VI. 1867. 39—64 s kül. 26. pp.

nagyszámú könyvismertetést az Oesterreichische botanische Zeitschriftbe; ezek rendesen rövidek, rhapsodikusok és többnyire chablonszerűek voltak, behatóbb tanulmányzerű könyvismertetést kettőt írt, egyet *Döllnek* Flora von Baden¹ című munkájáról, melyben a különféle floristikai irányokat is ügyesen vázolta és egyet *Milde* Equisetum-monographiájáról.²

Martius halála után *Eichler* lépett helyébe, mint a Flora Brasiliensis szerkesztője, és miután akkor még a csász. és kir. udvar is nagyban pártolta a vállalatot és az udvari növénytar gyűjteménye is a munka egyik főforrása volt, *Eichler* felszólította *Reichardt*t, hogy vállalja el az ő netaláni elhalálózása esetére, a nagy munka szerkesztését.

Reichardt elfogadta az ajánlatot, és Rio de Janeiroban is helyeselték *Eichler* ezen megállapodását. Mint a nagy mű munkatársa a Hypericineák monographiáját írta meg.

Midőn *Neilreich* meghalt, összes munkáinak tovább vitelét, illetőleg folytatását *Reichardtra* bízta és a különféle

Ueber das Pflanzenleben des Meeres. Ib. VII. 1868. 81—106 s kül. 26 pp.

Ueber die wichtigsten durch Pilze hervorgerufenen Erkrankungen unserer Nutzpflanzen. Ib. VIII. 1869. 219—253 s kül. 35 pp.

Ueber die Schwarzföhre. Jahrbuch für Landesk. von Nieder-Oesterr. I. 1867. 305—320.

Ueber die Alpenrose. Jahrbuch Wien. Alpen-Ver. III. 1867. 369—373.

Die Diatomaceen oder die Spaltalgen und ihr Vorkommen in Niederoesterreich. Blätter. Ver. für Landeskunde in Nieder-Oesterr. Neue Folge II. 1868. 57—63.

Die Farne Niederoesterreichs. Ib. III. 1869. 39—46.

Die Laubmoose und ihr Vorkommen in Niederoesterreich. Ib. IV. 1870. 33—38.

Ueber Pilze mit besonderer Berücksichtigung der geniessbaren und giftigen Arten Niederoesterreichs. Ib. VI. 1872. 68—74.

Die Armleuchtergewächse (Characeen) und ihr Vorkommen in Niederoesterreich. Ib. VII. 1873. 8—10.

Auszug aus dem Vortrag «Ueber Orchideen». Wiener Illustr. Gartenzeitung. V. 1880. 168.

¹ Zeitschrift für die oesterr. Gymn. 1861. drittes Heft 312—314.

² Flora XXXIX. 1867. 249—256.

munkáihoz gyűjtött pótlékokat neki hagyta. *Neilreich* előttem azt avval indokolta, hogy *Reichardt* nagyon szorgalmas, hogy Bécsben oly bő tudományos források vannak, minők ezen munkák folytatása érdekében másutt sehol sincsenek annyira együtt. A pótlékokat Alsó-Ausztria florájához mások keresték össze és dolgozták fel *Neilreich* hagyatékától függetlenül, részben nem is az ő szellemében és ezt ki is adták.

A többi *Neilreich*-féle munkák folytatása és ezek között különösen a Litoralera vonatkozó *Neilreich*-től összegyűjtött számos adatnak kiegészítése és kiadása elmaradt: ez utóbbi elmaradása valódi veszteség.

Sajnos, *Neilreich* reményei és óhajai így nem teljesedtek be.

IV.

Reichardt, mint tisztviselő, nagyon pontos és nagyoni előzékeny volt. Az udvari herbarium összes kryptogamjait ő rendezte, de a phanerogam osztályban is buzgón dolgozott. *Kotschy* halála után az udvari növénytár második és *Reissek* nyugdíjaztatása után első őrévé, 1873-ban előbbi állását megtartva tudományegyetemi nyilvános rendkívüli tanárnak neveztetett ki.

Sokat buzgólkodott a csász. kir. kertmívelő társaságnál is, melynek kertésztanuló-iskolájában 1868—1873-ig növénytant is tanított, ott *Reichardt* mint főtítká, választmányi tag, juror és alelnök működött.

Midőn az állat-növénytani társulatnál a titkári állásról leköszönt, szintén gyakran alelnöknek választották meg.

Tisztviselői és tudományos érdemei jutalmazásául több kitüntetésben részesült; midőn a «Novara»-mű befejeztetett, ő császári és apost. kir. felsége legmagasabb elismerését nyerte, 1875. a Ferencz-Józsefrend lovagkeresztjét; már előbb adományozta *Reichardtnak* a brazilai császár a rózsarend tisztí jelvényét. Az Academia Leopoldino-Carolina tagjává választotta Hedwig III. cognomennel, akadémiánk külső tagjainak sorába pedig 1878. jún. 14. Azon kívül számos tudós tár-

saság tagja volt. Több növényt is elneveztek *Reichardt* tiszteletére.

Reichardt, ki a maga idejében Prágában tudományegyetemi rendes nyilvános tanárnak volt secundo loco kijelölve, a kinevezést oda nem sűrgette, holott a primo loco jelölt és kinevezett egyén azt nem fogadta el. Tudván, hogy *Fenzl*-nek nélkülözhetetlen, azt remélte, hogy idővel utódja is lesz.

Végre midőn *Fenzl* nyugdíjaztatott, a tanszéket ugyan nem nyerte el, hanem igen is utódja lett mint az udvari növénytár főnöke — ideiglenes minőségben.

Az udvari növénytani múzeum először a József-téren volt, mint a természetrajzi múzeum alkotó része. *Endlicher* kieszközölte, hogy az egy külön múzeummá emeltetett és a negyvenes években a botanikus kertbe szállított ki a növénygyűjtemény; de *Hochstetter* intendántúrája alatt ismét a természetrajzi múzeummal egyesítettet és az új udvari múzeum második emeletén nyert helyiségeket; az átszállítást és az újonnan felállítást *Reichardt* vezette még; az új tudományegyetemi épületben is kapott — a mint már említém — külön intézeti helyiségeket.

V.

Megnyílt tehát a hálás tér, azaz nyugalmas kikötőkbe jutott *Reichardt*, hol sikeresen működhetett volna. De anyja halála óta, ki a kis családban mindene volt, gyöngékedett, sőt sokat betegeskedett; úgy hogy egészsége már több év óta alá volt ásva; a ki tudja, mit tesz az, hogy valaki mint szakember nem ép egészséggel építési és rendezési munkához fogjon, érteni fogja mily helyzetben volt *Reichardt*.

A hatvanas években nem épen túlságosan derült kedélyű, hanem minden szellemi élvezetre kész férfi volt, rendezett anyagi viszonyokban élt, mindennemű extravagantiát perhorrescált és az öngyilkosságnak kimondott ellensége volt. A szüneteket évenként a Lajtán-túli részek más meg más érdekes vidékein töltötte, hol rendesen botanizált. A külföldön hosszabb ideig

csak akkor volt, mikor a német orvosok és természetvizsgálók gyűlésére Drezdába ment, akkor kisebb körutat is tett és látkörét nagyobbitotta.

Mindenki oly helyzetben hitte *Reichardt*-ot, habár bizonyos ambitiosus törekvései nem voltak ismeretlenek, hogy a csekély kellemetlenségeket, melyek azokkal járnak, jól elbirja, mert hiszen nem voltak életbevágó dolgok.

Azért megdöbbenően hatott mindenkire a gyászhir, hogy *Reichardt* Mödling szép fenyvesében, hol annyiszor botanizált, 1885. augusztus 2-kán, önkívüli állapotban életének véget vetett!

— vitæque cum gemitu fugit indignata sub umbras!

Virg. Aen. XI. 831.

Nagy testi-lelki kínok lehettek azok, melyek oly erősen hatottak ezen inkább prózai természetű férfiről, kinek mindene megvolt a kényelmes megélhetésre, a nagy sikerű tudományos működésre, nagy kínok lehettek mondom, hogy ily módon vetett véget nekik!

A bécsi császári és kir. udvari növénytani múzeum főtisztviselői, különös véletlen! nem a legszerencsésebben fejezték be életüket: *Kotschy* egy hevenybetegség áldozatául esett, *Reissek* megtévelyedett és nemsokára kimult, *Fenzl* a jól megérdemlett nyugalmat nem élvezhette sokáig, *Endlicher* méreggel vetett véget életének, és most *Reichardt* is idő előtt hagyta el állását!

Nem valami kecsegtető statisztika! Ha azt mondhatjuk nagy hősöknek «in palmis resurges», nem mondhatjuk az imént említetteknek «in floribus resurgetis».

Azok a kik oda künn a Rennwegen a bécsi botanikus kertben levő csász. kir. növénytani múzeumi épületben legjobb erejüket, lelkesedésüket feláldozták, egy-kettő kivételével, kik vagy egyetemi vagy közép-tanodai tanári pályára léptek, vagy nem tartoztak többé szorosán az *Endlicher-Fenzl*-féle körbe — nincsenek többé!

A pompás új épületben új erők működnek. — *Endlicher* működése is mindinkább elmosódottan fog mutatkozni, mert az udvari herbarium a *Hooker* és *Bentham*-féle Genera

Plantarum szerint lesz nem sokára átalakítva, hogy így Európa többi nagy herbariumaival egyenlő berendezésű legyen.

Maholnap az *Endlicher*-féle tradíciónak is vége!

De az egyén, egyén marad, egyének mindig pótolhatók, jön helyettök derekabb, jön, ki a reményeknek kevésbbé felel meg, az elköltözöttekről kegyeletesen megemlékezünk és azután idővel még a történelem ítélőszéke dönt; a «de mortis nil nisi bene»-t esetleg úgy variálván, hogy az illetőről esetleg semmit sem szólnak többé!

Korunkban, nevezetesen a tudomány terén a multat kevésbe veszik, elvesztik az iránt mindinkább az érzéket, sőt gyakran csak a tény, de nem az, kinek köszönhetni, jön szóba!

A jelenkor sok vizsgálója 3–4 évtized előtt, nagyon híres ember lett volna, most, a hol annyian dolgoznak, csak a tudomány szerény napszámosa, ki kötelességét teljesíti. Azon napszámosok nevei, kik a pyramisok és a sok nagy monumentális épület építésénél összeroskadtak, eltűntek, elvesztek, nem maradtak fenn.

De azért nemcsak a tervezőket, kiknek neveit néha megtudhatjuk, de igen sokan nem tudjuk, hanem az abba helyezett emberi roppant munkát is bámuljuk és egy-egy pyramisnál, a colosseumnál, a római császárpaloták és forum maradványainál sat. — az utóbbiak iránti szánalom, minden nagyszerűség ellenére, néha erősebb, nagyobb mint a tervező iránti bámulat!

Ma sok szellemi munkással is úgy vagyunk, habár itt a «napszámos» mégis egy kissé építész is, és ha a neve esetleg el felejtetik is, megmaradnak a tudományban a tények, melyeket felfedezett vagy tisztázott vagy a melyeknek helyes felfogását előkészítette.

Hogy *Reichardt* tudományos működése az irodalomban, a tanszéken, a múzeumban sok fénypontot mutat, azt előadni volt ezen megemlékezés célja. Vannak abban olyan mozzanatok is, melyek a növénytudomány történelmében helyet találnak s még sokáig fognak méltattatni!

A M. T. AKADÉMIA ELHÜNYT TAGJAI FÖLÖTT.

I. Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. Kápolnay Pauer István lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. Konek Sándor r. tagtól	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól	" 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész I. I. t. felett. Ballagi Mór r. tagtól	" 20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. Lenhossék József rendes tagtól	" 30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. Kápolnai Pauer István lev. tagtól	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. Szabó József r. tagtól	" 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. Kozma Ferencz lev. tagtól	" 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. Gyárfás István lev. tagtól	" 20 kr.
X. Emlékbeszéd Mihályi Károly l. tag felett. Domanovszky Endre lev. tagtól	" 10 kr.

I. Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. Tanárky Gedeon lev. tagtól	Ára 20 kr.
II. Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól	" 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. Szécsen Antal t. tagtól	" 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. Margó Tivadar r. tagtól	" 40 kr.
V. Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. Nendtvich Károly lev. tagtól	" 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Érkövy Adolf rendes tag felett. Galgóczy Károly l. tagtól	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Zsivora György felett. Tóth Lőrincz r. tagtól	" 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. Haynald Lajos igazg. és t. tagtól	" 30 kr.
IX. Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. Than Károly r. tagtól	" 30 kr.
X. Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. Trefort Ágoston igazg. tagtól	" 10 kr.

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczy Lajos r. t. felett. Török József r. tagtól.....	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. Trefort Ágoston igazg. s tisz. tagtól.....	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. Hunfalvy Pál r. tagtól.....	" 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János l. t. felett. Apáthy István r. tagtól.....	" 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. Trefort Ágoston t. tagtól.....	" 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tisz. tag felett. Dr. Pauer Imre tisz. tagtól.....	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. Lenhossék József rendes tagtól.....	" 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. l. t. felett. Vécsey Tamás l. tagtól.....	" 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. Kautz Gyula r. tagtól.....	" 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom r. t. felett. Hollós Jusztián l. tagtól.....	" 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ignác r. t. felett. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	Ára 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. Budenz József r. tagtól.....	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf l. t. felett. Vadnai Károly l. tagtól.....	" 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tárkányi Béla József t. t. felett. Szvorényi József t. tagtól (Tárkányi B. J. arczképével)....	" 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. Dr. Mihalkovics Géza r. tagtól.....	" 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János l. tag felett. Joannovics György t. tagtól.....	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István l. tag felett. Szilágyi Sándor r. tagtól.....	" 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál l. tag felett. Vadnai Károly r. tagtól.....	" 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon l. tag felett. Szabó Károly r. tagtól.....	" 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmics László t. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.....	" 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábán Gábor r. t. felett. Zichy Antal t. tagtól.....	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Tanárky Gedeon lev. tag felett. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	" 40 kr.
III. Emlékbeszéd Dr. Zlamál Vilmos lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.....	" 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Fleischer Leberecht Henrik k. tag felett Goldziher Ignác l. tagtól.....	" 30 kr.
V. Emlékbeszéd Hornyik János lev. tag felett Szilágyi Sándor r. tagtól.....	" 20 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÜLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.
SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

V. Köt. — 7. Szám.

EMLÉKBESZÉD
BOISSIER PÉTER EDMUND

A M. TUD. AKADÉMIA KÜLTAGJA

FELETT.

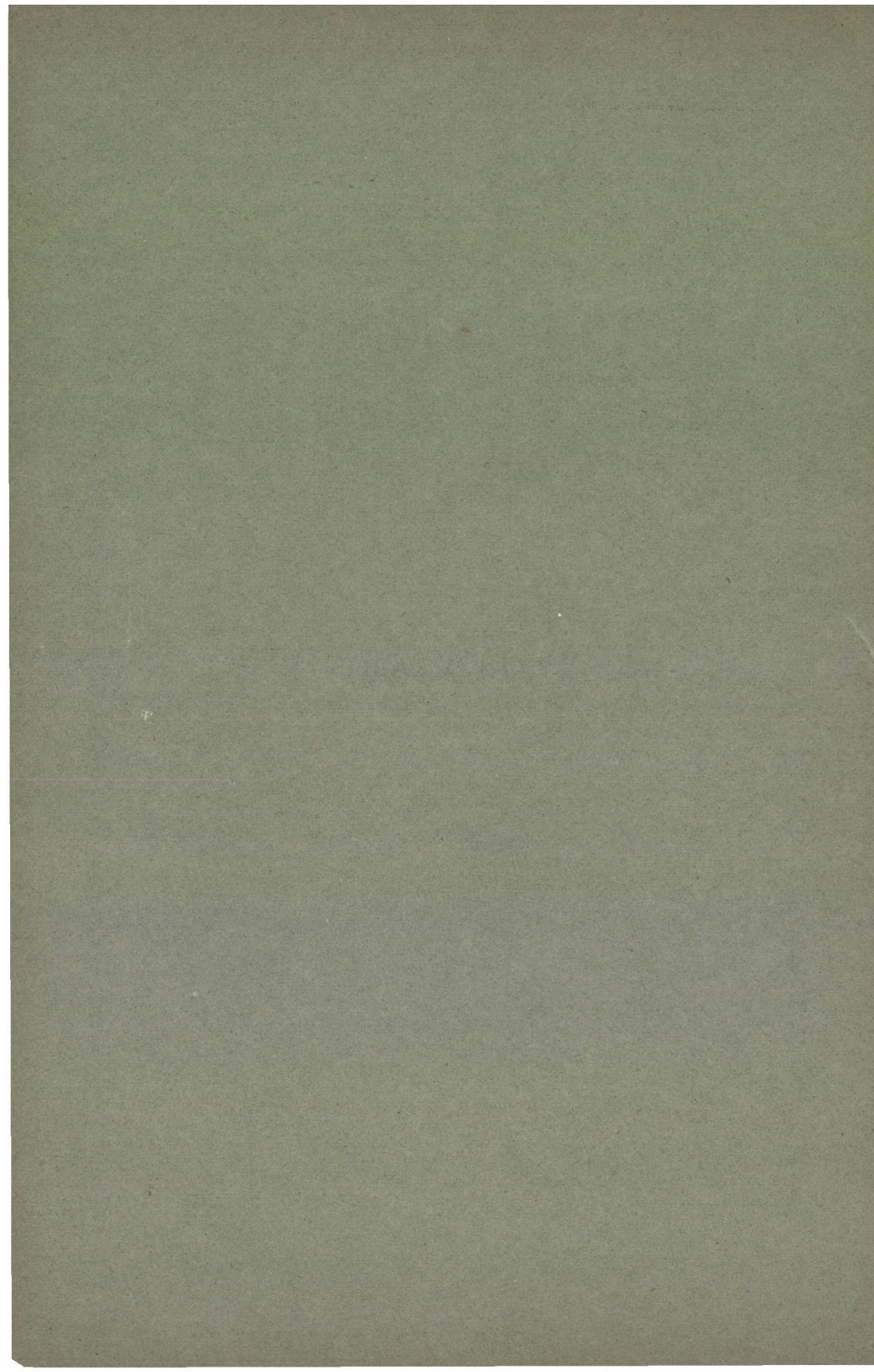
Dr. HAYNALD LAJOS

TISZT. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1888. NOVEMBER HÓ 25-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

Ára 20 kr.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1889.

EMLÉKBESZÉD

BOISSIER PÉTER EDMUND

A M. TUD. AKADÉMIA KÜLTAGJA

FELETT.

Dr. HAYNALD LAJOS

TISZT. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. TUD. AKADÉMIA 1888. NOV. 26. TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1889.

HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

BOISSIER PÉTER EDMUND

EMLÉKEZETE.

Nem kisebb ember, mint a növénytan terén e tudomány minden ismerőjétől nagyrabecsült De Candolle Alfonz az, kinek a mai napon általam dicsőítendő genfi növénytudós BOISSIER PÉTER EDMUND halála fölött hangoztatott szavaival kezdem meg emlékbeszédemet, hirdetvén azt, hogy a Napkelet és Spanyolhon növényeinek legalaposabb ismerőjét, az ezen két floraterület virányáról irt legjelentékenyebb munkáknak szerzőjét, kihez mint valódi tekintélyhez folyamodnak a növénytudósok, veszítettük el 1885. szeptember 25-én BOISSIER-ben, kinek halála fölött nemcsak a tudomány művelői, hanem *«nemes jelleme és tiszteletre méltó élete miatt közelebb ismerői is méltán kesergettek»*.

Ha tehát én ezen elhunytunkról is szólván, szintűgy fogok cselekedni, mint más a tekintetes Akadémia körében dicsőített botanikusok életírásában már tettem, bennök nemcsak a tudomány nagy férfait, hanem az emberi életnek egyéb, tehát vallási, emberbaráti, társadalmi és családi viszonyaiban is tiszteletreméltó egyéniségeit mutatván be, mellettem szól a tudomány egy nagy hősének, De Candollenak hasonló eljárása, és bátorít azon állásomnak jelen alkalommal is újabb elfoglalására, melyben a scientia amabilis egy ünnepelt férfia felé nemcsak szaktudósi jelessége, hanem egész díszes emberi valója miatt akarom fordítani a tekintetes Akadémia megtisztelő elismerését.¹

¹ EDMOND BOISSIER. Notice biographique par M. Alphonse de Candolle. Genève 1885.

Notice sur la vie et les travaux botaniques d'EDMOND BOISSIER

BOISSIER PÉTER EDMUND a francia hugenottáknak régente Genfbe költözött családjai egyikéből származott 1810-diki május 25-én. Apja a városnak nagy tiszteletben álló patricziusa vala, anyja pedig egy Butini nevű híres orvosnak a leánya. Gyermekkorát és ifjúságát gondos szülői nevelés alatt szülővárosában és atyjának Vaud-Cantoni Valleyres nevű birtokán, a Jura-hegység közelében tölté, hol ifjúkori kirándulásai a virággazdag gyönyörű szomszéd hegysekbe fejlesztették benne a hajlamot és gyakorlottságot későbbi tevékeny botanikai működésére szintűgy, mint nevezetes növénytani útjaira.

Sok kitűnő tulajdonainak magyarázatára szolgál gondos nevelése is, melyben a régibb idők szigorú szokása szerint részesült, ellentétben ama szabadsággal s majdnem szabados-sággal, melyet napjainkban az ifjúságnak, sőt kis gyermekeknek is gyakran elnézni szoktak. Komoly és szigorú nevelője Valette Lajos, legnagyobb súlyt fektetvén tanítványa engedelmességére, hogy ezt eszközölje s az észnek uralkodó hatalma alá nehezebben hajló gyermeki kor szeszélyes ellenszegüléseit erősebben fékezhesse, a maga módja szerint csak helyeselhető, de mostani sok nevelésügyi szóvivőink által nem ritkán kárhoztatott ildomos fenyítéktől, névszerint mint BOISSIERnek már idéztem életirója és közlője De Candolle fölemlíti, a homo animal arcának érintésétől sem tartózkodott; — míg másrészt némi nevelési különösségektől ment nem vala, hogy p. o. az emberi test részeinek tanítványa előtt bővebb megmagyarázására hasz-

par M. le Dr. Christ, de Bâle, — ily munkában: *Supplementum Florae Orientalis EDMUNDI BOISSIER editore R. Buser Herbarii de Candolle Custode. Genevae 1888.*

Dr. Kanitz Ágost: EDMOND BOISSIER † «Magyar Növénytani Lapok»-ban, — 1885. Szeptember, október.

Dr. P. Ascherson: EDMOND BOISSIER. Gelesen in der Vierten General-Versammlung der Deutschen botanischen Gesellschaft am 17. Sept. 1886. in Berlin.

Dr. Em. Levier, Florenz, in litteris ad me directis de 14-a Octobris, 1888.

Dr. Ed. de Regel., St.-Petersburg, in litteris ad me directis de 31-a Octobris, 1888.

nált kis csontvázat éjjelre a gyermek BOISSIERnek ágyába fekteté, talán azért, hogy az éjjeli ijedések ellen idegeit megedze.

BOISSIER tanulmányait a genfi akadémiában végezte, előbb a középiskolai tárgyakban, később a felső tudományokban, — a nagynevű De Candolle Pyramus Ágoston, Alfonznak atyja, levén a természettudományban tanára akkor, midőn (a napjainkban ritkábban előforduló tudományos érdeklődés folytán) gazdagabb és előkelőbb családokból származott fiatal nők is családjaik fitagjaival együtt a természettan, a vegytan, a növénytan és egyéb tudományok avatottjaivá nevelődni szorgalmaskodtak. BOISSIERnek magasabb műveltségű édes anyja szülői diásvágyának egyik czélját abban keresvén, hogy fia tudóssá képezze magát, azt ennek nemes tudásvágya következtében túlon-túl el is érte.

De Candolle Alfonz BOISSIERnek ifjúkori leleményessége érdekes tanúságakép említi föl róla, hogy egyszer apjától a nagy Szent-Bernát-hegység megtekintésére engedélyt nyervén, egy kertésziskerővel és néhány napra számított csekély útravalóval kiindult: — de utazása közben kedve jöven nagyobb kört csinálni, a Svájcczal határos Olaszországban egész Turinig gyalogolt, s csak onnan került a Mont-Cenis-en át hazája felé vissza; mely meghosszabbult útjában csekély úti pénze mindkettőjüknek az itt-ott árult sült burgonyára sem telvén, gyakran csak pusztá kenyéren éltek; — de midőn jó sokára Genfbe egyetlen-egy frankkal visszatértek, ennek is siettek végére járni, fölkiáltván: «Ez elég lesz egy adag fagylaltra, hogy ne maradjon semmi.»

Református vallásának tanai szerint hívő és buzgó keresztény vala, mint a ki az általa fiatal korában választott Vaud-i szabad egyháznak tagja levén, az annak ügyrendezői sorában majdnem 39 évig működött és synodusában mint a Valleyres-Baulmes-i község képviselője gyakrabban megjelent; de ki positiv keresztény vallásosságának szép és jótékony kifejezést az által is adott, hogy a mily magasan szokta őt növénytani hajlama Svájcnak éig emelkedő havasi világába vinni annak ékes virágai tudományos gyűjtésére: oly mélyen vezette őt le keresztény jótékonyága a

szegénység, a betegségek, a fájdalmak hajlékaiba, a nyomort szenvedőknek legalsóbb társadalmi rétegeibe, hogy ott a keresztény tanokra utalva, imádságra intve és vigasztalást, segílyt nyújtva, a keresztény szeretet virágait fölmutassa, s kiérdemelje azon gyönyörű dicsőítést, melyben a ravatala felett szónokló egyik tisztelője hirdette jelességét: «Ha e perczen oda látogathatnátok a szegényeknek kunyhóiba, a kicsinyeknek és szenvedőknek lakjaiba, kiknek fogalmuk sem volt arról, mily nagy vala elhunyt barátunk a tudományos világban, látnátok a halála fölött könybelábadt szemeket, látnátok szenvedésektől és szomorúságtól elnyomott sziveket, melyek a magok módja szerint fennen tanúsítják, hogy vala neki más természetű nagysága is, mint a melyet ő, a tudós férfiú hatalmas értelmiségétől nyert.»¹ S lehet-e emberről szebbet mondani, mint a mikép jellemezte BOISSIER a Flora Orientalis Supplementuma előszavának szerzője dr. Christ, ily fényesen nyilatkozván róla: «Valódi keresztény volt, a hit második természetévé vált, és legfőbb érdekévé, melynek mindent alárendelt; azon embereknek egyike, kik ugyan a földön élnek, de szemeikkel az égen függnek.» Notice sur la vie etc. XII.²

BOSSIER, mint mondtam, a protestáns Vaud-i separatisticus egyháznak buzgó tagja vala, de azért a katolikusok ellen támasztott üldözések közepett is irántok igazságos tudott lenni, névszerint Genfnek 1873-diki viharos napjaiban, midőn jóllehet a politikába rendesen nem avatkozott, mégis azoknak egyike volt, kik a katolikusok bántalmaztatását s a katolikus püspöknek Genfből kiűzését az általa is aláírt tiltakozással rosszállották.³

Keressük egyéb kiváló tulajdonságait, s látni fogjuk,

¹ Vautier, Valleyres-i lelkész: Paroles adressées aux parents et amis d'Edmond BOISSIER le 28. Sept. 1885. jour de ses funérailles, pag. 27.

² «C'était un chrétien vivant; la foi était devenue sa seconde nature et l'intérêt capital auquel il soumettait tout; un de ces hommes, qui vivent bien sur la terre, mais qui ont le regard fixé au delà».

³ Mermillod Gáspár Lausanne-i és Genfi püspöknek hozzám 1888. október 14-én intézett levele szerint.

hogy a mint fénylett vallásossága és igazságérzete, szintúgy diszére vált ritka szerénysége. Tanúskodik erről az is, hogy jöllehet több hatalmasság rendjelekkel tünteté ki, számos tudós társaság tagjai közé választá, ő mindezekről nem is szólt; — tanúskodjanak a valódi tudóshoz illő ama szavai, melyekkel 1871-ben a magyar Akadémia külföldi tagjai közé soroztatásáról általam értesítve, válaszában biztosít, hogy melegebben semmit sem óhajt, mint hogy ezen kitüntetést mindinkább megérdemelni képes legyen.

Családi erényekben és boldogságban gazdag levén házassága derék neje és unokahúga Butini Luciliának oldalán, ennek gyönyörű emléket emelt BOISSIER az egész létét lelekesítő tudományában. Ugyanis a ki vele 1842-ben és 1846-ban Görögország, Anatolia, Syria és Egyiptom növényeit gyűjtötte egy nehéz és hosszú úton, — ki 1849-ben déli Spanyolországba kísértén őt, az uti fáradalmak folytán typhusban elhalva a tudomány iránti szeretetének áldozatjául esett: azt magában a növénytanban megdicsőítendő, nevére Kis-Ázsiának ritka szépségű két növényét nevezte el «*Omphalodes Luciliae*»¹ és «*Chionodoxa Luciliae*»-nek,² melyeknek elsőbbségét ily gyöngéd ajánlattal vezeté be a tudományba: «Dicavi dulcissimae conjugis, in itinere longo difficilique indefessae impavidaeque sociae, in detegendis colligendisque plantis anatolicis utilissimae adjutrici». (Diagnoses Plantarum Orientalium. Series I. Vol. I. 1844. pag. 41.)

E nemeslelkű nőnek halála soha tökéletesen be nem tölthető űrt hagyott életében vissza, — a megszorodott férjnek mély gyászát nem is enyhíthetvén más, mint a szeretetteljes ragaszkodás, melyet fia Boissier Agenor és leánya Barbey Vilmosné a férjével, valamint nőtestvére Boissier Valeria, férjezett Gasparin grófné, sok szépirodalmi, vallás-erkölcsi és természettudományi munkák szellemes szerzője,³

¹ BOISSIER Flora Orientalis Vol. IV. 267.

² BOISSIER Flora Orientalis Vol. V. 311. Curtis Botan. Magaz. tab. 6433.

³ Lásd: De Gubernatis Dizionario degli Scrittori Contemporanei. Firenze. 1879. 491. lapon.

de ennek férje is, Gasparin Agenor gróf, tanúsítottak iránta, — nem enyhíthetvén más, mint szüntelen munkálkodása és tudományos útjaiban a növénytan gyönyörű tárgyaival való foglalkozása.

S a mily szép volt virágos tanulmánya, a mily gyönyörű volt családi élete: oly szép vala egész valója, mint ezt egy nevezetes tanuságtétel is előnkbe állítja; mely nem az emberek fölött itélni hivatott előjárósági személyektől, nem magas helyről, hanem egy mégis illetékes szájból — mindennapi tetteit szemlélő és bíráló szolgájának Raveynak ajkairól — hangzik felénk; kit t. i. dr. Levier a BOISSIER-rel a portugalli Serra de Estrella hegységbe tett botanikus kirándulása alkalmával, midőn ez közelökből növények után kis időre távozott, megkérdezvén: «Ugy-e derék ember a maga ura?» ily feleletet nyert: «Oh igen, ő jó, nagyon jó; 40 év óta szolgálom őt s nem tudtam benne hibát találni;»¹ mintegy keresve-keresett tehát, s pedig 40 évig urában hibát a kiválóan értelmes szolga, de mondja, nem tudott benne találni; e szavakkal megezáfolván azon közmondást, hogy a legkitünőbb ember sem nagy komor nyikja előtt.

Tudományos működésének szolgálatába szeretvén állítani mindent, a mi erre hasznos lehetett: így tőn ő az 1868-dik évben keletkezett hozzá való közelebbi viszonyommal is, mely szíves levelezésében szerénységének, irodalmi munkásságában nagy lelkiismeretességének, és minden csekély szolgálatot hálásan vevő kedvességének számos bizonyítékát nyújtá nekem. Ugyanis herbariumomnak balkánvidéki ritkásaival megismerkedni óhajtott, a tudományos határozottság tekintetéből soha eléggé nem méltányolható azon irói eljárásánál fogva, melylyel, (mint ezt könyveiben és szintűgy hozzám intézett több levelében is hangoztatá,) a munkáiban előforduló minden növényt saját szemeivel látni akart, csak azon ritka esetben idézvén növényt kétely kifejezése (tehát kérdőjel) nélkül, midőn valamely botanikus által föllállított és megnevezett növénynek vagy növényfajnak önállására

¹ Levier 18/X. 1888. hozzám írt levelében.

s határozottságára nézve semmi kétsége nem maradt fenn, nem arra nézve, hogy az helyesen lett determinálva, tehát attól sem kellett tartania, hogy akár a megnevezésbe, akár a hivatkozásba hiba csúszott volna be.

És ezen elvet szüntelen szeme előtt tartva, a szerint fáradhatatlanul működve: sohasem mondá, hogy «elég»; még akkor sem, midőn már szülővárosának, Genfnek, növénykincseit, Párisnak, Londonnak, Flórencznek és Madridnak gyűjteményeit az ezen városokba tett útjai alkalmával, úgy a bécsi, berlini és szentpétervári múzeumoknak s nagy gyűjteményekkel bíró botanikusoknak használatra nyert herbariumait tüzetesen tanulmányozta volt; — jóllehet maga is a vagyonossága által lehetővé vált gyakori spanyolországi, közép-európai és észak-afrikai botanizálásaiban, nemkülönben görögországi és kis-ázsiai útjaiban 1842-ben, 1846-ban pedig sziklás Arábiában és a vallásos zárándoklatul meglátogatott Jeruzsálem táján, tehát Palaestinában, a Libanuson és Antilibanuson személyesen gyűjtött növényeket, — azonkívül a botanikai világ legjelesebbjeitől is gazdagított kiváló növénygyűjteménnyel rendelkezhetett, s mind ezen segéd-
eszközökben és tanulmányokban legbiztosabb, legjobb módját birta annak, hogy botanikai munkáiban a teljességet a classicus pontossággal együtt érvényesítse; — igenis mind e mellett soha nem mondá, hogy «elég», hanem főmunkája haladtával élte végnapjaig szedte az utólagos fölvilágosításokat, gyűjtötte a szemeivel még nem látott nevezetesebb vagy ritkább növényeket, ezeknek rajzait és festett képeit. És a mily szorgos gondossággal kérte ki mind ezeket a növénytan férfiaitól, szintoly lelkiismeretességgel származtatta — ha gyakran csak hosszabb használat után is — a küldőknek vissza, különösen mindig engedélyt kérvén a kölcsön nyert képek lemasóztatására. Éveken át ily érintkezésben volt ő velem, mert herbariumomban különös figyelmét keltették föl a néhai Frivaldszky Imrétől, a botanika szintúgy, mint az állattan terén, de különösen az entomológiában és ornithológiában kiváló jelességű magyar természetbuvárunktól, boldogult apám barátjától, becses ajándékul nyert növé-

nyeim;¹ melyeket ezen tudós férfiú a Ruméliában és Közép-Törökországban tett tudományos útjain, úgymint a tőle rendezett négy expedícióban szedett vágy küldöttjei által szedett, s a melyekből, mintegy, egy évvel halála előtt, 1869. jan. 20-án irt levelében mondja: «a törökországi újaknak vagy legalább ritkább fajoknak tartott typicus növénypéldányokat» (körülbelül 48 érdekesnél-érdekesebb fajokat) biztos kezekbe juttatni óhajtván, gyűjteményembe bevezetett. Frivaldszky

¹ Érdekes lesz kétségkívül a tekintetes Tudományos Akadémiára nézve ama magyar Expedícióknak jelzése, melyeket Frivaldszky Imre áldozatkészsége eszközölt Boissier flóraidékének egy terjedelmes területén.

1833-ban küldötte először két segédét Füle András és Manolescot a rumeliai Szlivno-ba, Haemus-hegyi növénykutatásokra, melyeknek eredménye 600 érdekes növény lett. De Füle egy balkáni kiránduláson bolgár kísérijével együtt nyom nélkül elveszvé, helyét Hinke Károly német búvár foglalta el, ki 1834-ben segédjével Filipopolból kiindulva, a Despoto Rhodope, Rhilo és Stanimák hegységeken és a Szamukov völgyben az ezredik fajig gazdagította gyűjteményét; 1835-ben Karlova hegységét, a Kodzsú-Balkán, Kalofir és Kazanlik havasokat látogatta meg és a gyűjtött növények számát 1650-ig szaporította; — 1836-ban Macedonia, Saloniki és Hortiát vidékén, a Sederi nagy tónál, a Vadár folyó partjain, Köröcskö, Kolákia és Lángassa táján és a Szent hegyen botanizált, s a négy évi buvárkodás eredményét 1900 fajig vitte. Ez évben meghalt az útjában.

Az 1843-ban Kréta szigetére kiküldött Zach Ferencz működése jeleit nem adván, 1844-ben Frivaldszky János, Imrének derék öcsse, Terren András társaságában odautazott, és 1845. februárig valamint visszaútjában Kis-Ázsiában, Smyrna, Brussa körül és az Olympus-hegyen 1845. végéig körülbelül 400 növényfajt gyűjtött, de az állattan terén még sokkal kedvezőbb eredményt ért volt el.

Azonban Frivaldszky Imre személyesen is akarván látni a kiküldöttje által meglátogatott vidékeket, 1846. tavaszán Frivaldszky János társaságában Ruszcsukon, Bulgárián, a Balkánon keresztül Szlivnoba, onnan pedig a Balkán déli oldalába s a Fekete Tengerig vonult buvárkodva, — azonfölül még így érintve Várnát, Konstantinápolyt, Brussát, az Olympushegyet és Smyrnát, honnan betegeskedése miatt haza indulandó Triest felé vette útját. De megint javulván egészsége, új útra indult s Corfúban kiszállva, onnan Maltát, Siciliát, Nápolyt, Rómát, Flórenczet stb. meglátogatta s ugyanaz évi szeptemberben ért vissza Budapestre. Ezeket szíves volt velem közölni dr. Frivaldszky János úr 1888-diki december 7-kén.

szándéka, a mondott tartományok florájáról egy nagyobb és pedig ábrákkal ellátott munkát kiadni, életbe nem léphetvén, a nekem küldött ritkább növényekkel azok képeit is herbariumomnak ajándékozta, BOISSIER pedig ezek közül is többeket hosszabb használatra kért el, de mindenkor ismét a legpontosabban visszaszármaztatott, — gyöngéd figyelmes-séggel még akkor is bocsánatot kérvén, midőn ily tárgyú levelezésünket, mint p. o. 1869. tavaszkor, komolyabb beteg-sége (fluxion de poitrine) egy időre félbeszakasztá.

BOISSIERnek azon főntebb méltányolt elvénél fogva, mely szerint csak általa látott és nemi vagy faji önállóságukban jogosultaknak fölismert növényeket vett föl munkáiba, egész működése irányához tartozott az is, hogy az általa különösen feldolgozott flóratereknek kincseit lehetőleg maga fölkeresse és termőhelyeiken lássa.

Ezért tette számos botanikus útjait, különösen a spanyolországi és a keleti virányokról irt munkáinak földrajzi területére.

Ezen útjaira pedig mintegy bevezetésül szolgáltak neki (ama főntebb már említett első, ifjúkori kirándulásán kívül a Szent-Bernátra és Felső-Olaszországba) a nagyatyjával dr. Butinivel időről-időre a hazája földjén és közelében levő Salève, Dôle s Reculet hegyekre való látogatásai, valamint 1833. végén és 1834. elején anyjával és nővérével félévnel további tartózkodása Olaszországban, hol különösen Nápoly környékén botanizálván és csigatanulmányokat is tevén, azon üdvös elhatározást érlelte meg magában, hogy a természet-tudományok két annyira különböző nagy kiterjedésű ágát óhajtott eredménynyel együtt nem művelhetvén, egyre szánja magát, s ez a növénytan.

Ennek kedves tárgyai után három világrészben megfordulván, nyolczszor járt Spanyolországban.¹ Az 1834-diki és 1835-diki évben a spanyoi nyelv megtanulása végett tett átrándulásai után első spanyol botanikus útjára 1836-ban indult volna; azonban alig hagyta el Genfet, már is szere-

¹ Dr. Christ szerint lehet mondani tizszer; l. Supplementum Florae Orientalis XXI. l.

tett anyjának halála útját megszakítá és a jövő évre halasztatá vele, a mikor is azután Barczelonába és Valenciába irányozva lépteit, Granadán keresztül a tenger és Sierra Nevada közti földet, (ezen botanikailag akkor még igen kevésbé ismert tájéket), választotta több hónapi kutatásainak helyévé — oly buzgalommal és fáradhatatlansággal, melynek eredménye százezer gyűjtött növénypéldány lőn, köztük százakra menő új érdekes faj és válfaj. Sőt akkor hozta fölfedezéseinek egyik leggyönyörűbb tárgyát is, az addig még tudományosan nem ismert *Pinus Pinsapo* fenyőt, kertjeinknek most egyik főbb díszét és büszkeségét.

Ezen útjába ejté Madridot is, hol a botanikusok nagy kitüntetéssel fogadták, gyűjteményeit ajándékaikkal gazdagították.

1842-ben és 1846-ban Görögországot, Anatóliát, Syriát és Egyiptomot tette növényfűrkészései színhelyévé, kedves nejétől kísérve.

1849-ben neje és tudós barátja Reuter Vilmos társágában Algirt és Tangert keresé föl; ezek után ismét déli Spanyolországot, hol kedves nejét elvesztette.

1861-ben Norvégiát, megint Reutertől kísérve.

1866-ban a dorpat tanár és siberiai s perzsiai utazó Bunge barátja társágában kiindult Wallisba és onnan Piemontba, hol a Valdieri havasoknak ékes csodáját, *Saxifraga florulentát* Moretti, gyakori örvendező megemlékezésének egyik tárgyát ment fölkeresni. Négy külön expedícióban járt BOISSIER utána.¹

1876-ban dr. Levier florenczi nevezetes növénytudóssal Közép-Olaszország hegységeit látogatta meg.

1877-ben Leresche-el újra déli Spanyolországot.

1878-ban pedig szintén azzal és Levierrel spanyol Galiciát, Asturiát és Portugalliát.

1881-re utolsó útja esett, melyet Burnat Emil vevey-i birtokos, Leresche volt lelkész, Barbey V. saját veje és dr. Recordon kíséretében a Baleári szigetek és a Valencia fölött emelkedő hegységek látogatására fordított.

¹ Dr. Christ Notice sur la vie de BOISSIER. Supplementum Florae Orientalis ed. Buser XIX. I.

S kik ez útjaiban Flóra gyönyörű gyermekei között látták őt, lehetetlen, hogy hidegen maradtak legyen az ő boldogságának kiragyogásakor, melyről dr. Levier, az Apenninekben tett 1876-diki útjában kísérője, azt említi, hogy BOISSIER, ki ezen kirándulása idejéig már ötezer új fajt föllállítván, a növényországban új jelenségekre nem könnyen talált, mégis virágai között újra és újra annyira tudott lelkesedni, mint midőn egy szép *Edraianthus graminifolius* de Cand. kék harangvirágjai láttára felkiáltott: «Minden botanikusnak kalapot kell emelnie, midőn először egy *Edraianthus* talál».¹

Gyakori útjai végcéljának megfelelőleg kedvencz földadataiul tekintette azt is, hogy a beutazott vidékeknek és országoknak érdekes növényeit hazájába átültesse; mi végre Valleyres-i nyári lakóhelyén, Levier kifejezése szerint, egy «szikla- és csodakert»-et plántált, melybe valamint sok más virágtájakból, úgy az Apenninek flórájából is nem egy gyönyörű növénynek eleven példányait vitte magával.²

A növénytudomány gazdagítása és különösen a növényföldrajznak kibővítése iránt áldozatkész buzgalmánál fogva főlemlítik dicséretére, hogy nemcsak közvetlen közelében csekélyebb állású egyéniségeket is vezetett be a növények gyűjtésébe és többé-kevésbbé gyakorlati, később pedig tudományos ismeretébe, e végből őket magával vivén útjaira, — hanem távol vidékeken botanizáló utazóknak is segélyezéseket nyújtott és így újabb és újabb kutatókat állított be az általa is látogatott flóraidékekre. Az előbbienek között említésre méltó hű szolgálja, a már fönt nevezett Ravey Dávid, több nagy útjain értelmes kísérője, kit ügyes gyűjtővé nevelvén, és sok növényt megismernitanítván, méltónak talált arra, hogy néhány újat ő utána (*Raveyi*) nevezzen el. — Szintúgy növénytudományi növendéke vala Reuter Vilmos, ki óragyári rézmetszőből BOISSIER herbariumi conservatora, néhány útjain kísérője,

¹ Levier 1888. 14/X. hozzám írt levelében.

² Volt BOISSIERnek még egy kertje téli tartózkodása helyén a genfi tó mellett, Genf és Coppet között, hol üvegházakban *Orchideák*, *Bromeliaceák* és tropikus disznövények, nemkülönben érdekes *Coniferák* tenyésztek. L. Supplementum Florae Orientalis ed. Buser, Christ. IX. 1.

sőt egy pár botanikus munkájában szerzőtársa, és jeles elméleti tehetségénél fogva bővebb tudományra szert tevén, kiváló hasznú segédje lett, kinek is 1872-dik évben történt kora halálát nagy tudósunk igen megsiratta.

Az általa segélyezett utazók között kitünő helyet foglal el egy velem is mint gyűjtő összeköttetésben levő tyrolói férfiú, Pichler Tamás lienzi lakos.¹

De álljon itt Christ összeállítása szerint,² azon érdemes botanikusoknak és növénygyűjtőknek díszes sora is, kik BOISSIERNEK vagy anyaggal vagy szakférfiúi közreműködéssel voltak munkatársai: N. J. Andersson, Ascherson, Aucher-Eloy, Balansa, Barbey, C. Bélanger, Bentham, Blanche, Bojer, Bolle, Boreau, Bourgeau, Buchinger, Buhse, Bunge, Cosson, Crepin, Decaisne, E. Desvaux, Durieu, Ehrenberg, G. Engelmann, Fenzl, Fischer, Gaillardot, J. Gay, Godet, Grisebach, Hackel, Haenseler, Haussknecht, von Heldreich, Hochstetter, Hohenacker, Huet de Pavillon, Janka, Klotzsch, C. Koch, Koths, Kotschy, Lowe, C. A. Meyer, Milde, J. Mueller, Munby, Nees, Noë, Orphanides, Pančić, Philippi, Prolongo, Rehmann, Reuter,

¹ Pichler azon tekintetből valódi curiosum, hogy ő, a ki otthon kerétkedése mellett legrimitivebb mezei munkákat is végez, mely foglalkozás között néhány év előtt lábát is törte, messze tartományokban jeles gyűjtővé vált. Tudományos iskolákat nem végzett, a botanikával mint tudománnyal nem foglalkozott, hanem annyi növénynek ismeretével és oly szerencsés szemekkel bír, hogy minden új jelenséget a növényvilágban, mely előtte feltűnik, fölsimervén, dalmátiai, montenegrói, görög- s törökországi, kis-ázsiai, perzsiai útjaiból, úgy a lyciai Taurusról, a bythiniai Olympusról, Carpathos szigetről, stb. (hogy hazáját Tyrolt s Ausztria nyugati tartományait ne említsem), nagy mennyiségű, érdekes növényeket, a tudományra nézve is újakat hozott haza s jól szárítva küldözget szét előfizetőinek, közöttük nekem is. BOISSIERÉ (szintúgy mint Kerneré s Pittonié stb.) az érdem, hogy azon embert botanikai fölfedezések jeles eszközéül felhasználták és költségeikkel, közben-közben nagy összegekkel, segélyeztet hosszú utakra küldvén, a tudománynak derék munkásává tették. Ezen az életmódjában egyszerű derék férfiú a közlötteleket rossz néven nem veendi; mert mit sorsának sajátságánál fogva róla fölemlíték, azt azért tettem, hogy valódi érdeme a botanikai tudomány gazdagítása körül annál inkább kitünjék. (Pichler hozám írt leveleiből.)

² BOISSIER Supplementum Florae Orientalis XXVIII—XXIX nota.

Ruprecht, Sartori, Schott, Shulz-Bip., Schweinfurth, Schuttleworth, Sieber, Spruner, Steudel, Stocks, Turczaninow, Wallroth, Webb, Welwitsch, Wright.

S a mit BOISSIER ily módon, ily eszközökkel egy hosszú életben gyűjtött, az egy nagyszerű herbariumban őriztetik:¹ a mit növénytani munkálatai tárgyává tett, a mit tanult, a mit tudott, az nem szállt vele sirba, — értékes tudományos munkákban meg van az mentve a jelen és jövő kornak, és drága kincsét képezendi a botanikai irodalomnak.

Fölsorolandom ily tartalmu valamennyi műveit, melyeknek túlnyomó része az általa különösen kedvelt spanyolországi és keleti flóraidékekre vonatkozik; de tüzetesebben foglalkozandom legterjedelmesebb s valóban nagyszerű munkájával, az öt nagy kötetből álló és 1867-től 1884-ig szerencsésen bevégzett *«Flora Orientalis»*-ával.

Mely fáradalmas utaknak, szüntelen szorgalmas levelezéseknek s ezek közben 40 évi mélyen beható tanulmányoknak gyümölcse, — többet is kevesebbet is ölel föl, mint a mit tőle általános nevével fogva várni lehetne.

«*Kelet*» alatt ugyanis közönségesen nemcsak a BOISSIER

¹ Nevezetes növénygyűjteményének legujabb elhelyezését a «Belga királyi növénytani társulat» 1888-diki november 10-diki ülésén így ismerteté Durand Th. e társulatnak egyik tagja: Az az előtt Genfben BOISSIER lakásán levő herbariumot veje Barbey V. saját gyűjteményével a Genfi Tó melletti gyönyörű fekvésű Jordils nevű helységben egy egészen vashól és kőből emelt tűzmentes szép épületben állítá föl. Mely épületnek egyik fele a gazdag botanikus könyvtárt foglalja magában; másik felének egyik szárnyában BOISSIERnek az ő maga által meghatározott nagybecsű herbariuma áll az abba besorozott egyéb gyűjteményekkel együtt; másik szárnyában pedig Barbeynek a többi között a Ruiz és Pavon által felállított típusokat tartalmazó kitűnő értékű gyűjteménye van. Barbey nagylelkűen mind az ott megjelenő botanikusoknak tanulmányozásra átengedi herbariumát, mind hasonló célra a botanikusoktól kért növényeket szívesen küldi másfelé. S ha Genf már az előtt is nagy jelentőséggel bírt, mert de Candollenak és Delessertnek herbariumait bírta: most, hogy ezekhez nyerte az imént ismertetett épületnek fölírása szerint *«Boissier-Butini-féle herbarium»*-nak nevezett fényes gyűjteményt: méltó versenytársként áll Páris, London és Berlin mellett. L. Comptes-rendus des séances de la Société Royale de Botanique de Belgique. Année 1888.

Flora Orientalisában tekintetbe vett flóraterületeket, névszerint a Keleti-Európától az Indusig terjedő országokat és tartományokat értjük, hanem az azokon túl fekvőket is, míg másrészről BOISSIER munkája oly országoknak virányát is magában foglalja, melyeket a Kelethez szigorúan nem számíthatunk: ilyenek p. o. a Dalmatiával határos Balkánvidék s Görögországnak az Adriai tengerben fekvő szigetjai. De ha mind e mellett az, mit a munkának neve «Flora Orientalis» mintegy az egész keleti florára odamutatva mond, nem is mind foglaltatik BOISSIER monumentalis munkájában: mégis nagy jelentősége a leíró és földrajzi botanikára nézve csak egy puszta betekintésre is szemeink elé áll, ha meggondoljuk, hogy BOISSIER e munkába Közép-Ázsia majdnem minden újabb botanikus látogatóinak fölfedezéseit is lehetőleg fölvevén, összesíté egy rendszeres műben azt, a mi sok különböző munkákban és értékes, de sokszor csak nehezen megszerezhető s épen azért kevesektől birt értekezésekben szét van szórva, t. i. az eddigi botanikai irodalomnak Keleti-Európára és Nyugoti-Ázsiára vonatkozó tartalmát.

Igy tevén azonban, egy más nagy czélt is ért el, t. i. megkönnyíté azt, hogy az Ázsia legkeletibb határáig nyúló s mi általunk legáltalánosabban a «Kelet» neve alá foglalt ropant földterületeknek u. m. Indiának, Mongoliának, Altai-hegységnek, Tibetnek, Bajkal-tartományoknak, Amurnak, Mandzsúr földnek, Chinának és Japánnak utolsó időben bámulatos szorgalmu és tudományosságú művekben följegyzett botanikus kincsei majd együvé összefoglalva megismertethessenek. Melyek tanulmányozásából azon érdekes tényt is megismeri a tudós világ, hogy azok között, kik Oroszországból kiindulva az Ázsiának körülbelül ötödét felölelő oroszországi tartományokban s a határos birodalmakban utazó tudósokként, vagy katonai küldöttekként is megfordulnak, mindenkor találkoznak, kik hasznos szolgálatokat tesznek a tudomány kibővítésére s a rengeteg birodalommal határos Keleti-Ázsia vidékeinek valamint egyéb tekintetben, úgy a növénytan terén is átkutatására. De az ezekről tárgyaló újabb mind általános, mind részletes munkák s így BOISSIER nagy művének illető vonatkozásai is, még arról is meggyőznek bennünket, hogy a hol külön-

ben inkább más nemzetbeli nagy tudósok: a Hookerek, Thomsonok, Roxburghok, Roylek, Wallichok, Wight- és Arnottok, Jacquemontok, Griffithok, Clarke, Kingek, *abbate* Scortechinik (India stb.), Franchetek, Hanceok, Hemsleyk, Maximowiczok, Savatierk (China, Japán), a hol nagyérdemű katolikus missionariusok, úgymint Chinának buzgó kutatója a Lazarista Missionarius David atya,¹ a belga missionarius Artselaer atya, Abbé Delavay kül-missiókbeli pap (*prêtre des Missions étrangères*), — a hol a mult századból Père d'Incarville, Kamel (Camellus, kitől a *Camellia* neve), Loureiro Jézus-társasági atyákat, másokat nem is említve stb., a hol a szentpétervári akadémiának nagyrészt német eredetű nagy férfiai, mint Regel, Trautvetter, Bunge, Buhse, Ledebour, Radde stb. vittek nagy szerepet: ott most közöttök és mellettök orosz eredetű és nevű botanikus tudósok, utazók és írók napról-napra szaporodnak és jeleskednek, mindinkább föltárván azon flórávidéknek kincseit, mely a Kaukazustól az Altain és Induson keresztül Pekingig és a Csendes Oceántól föl az Északi Jég-tengerig elterül.

De midőn BOISSIER «Flora Orientalis»-át a növényföld-rajzra nézve nagy érdeműnek tartjuk, mind már az eddig megismert s általa egybefoglalt növénykincsek miatt, mind pedig a folyamatban levő új kutatásoktól nyerendő plántáknak e munka tartamához könnyebb beillesztése tekintetéből, van ezen műnek a világtörténet legfőbb eseményeire vonatkozó még azon nagy érdeme, hogy különösen kimondott szándékosság nélkül is mind azt egybefoglalva adja, mi a régi világ legismertebb földterületeinek, a zsidó szintűgy mint a keresztény szentirási emlékek által megdicőített országoknak növénytani illusztrációjára szolgál. S valóban BOISSIER az által, hogy e hatalmas művébe Görögországnak, Déli Törökországnak, a Krimi félszigetnek, a Kaukazusnak és vidékének, Kis-

¹ Érdekes gyűjtéseinek gyönyörű eredménye ily cím alatt: «Journal d'un voyage en Mongolie fait en 1866»; és «Voyage en Chine et dans le Tibet Oriental» megjelentek a Nouvelles Archives du Museum-ban. Vol. III., IV., V., VIII., IX., X. És ismét feldolgozva Franchet által «Plantae Davidianae» cím alatt szintén a Nouvelles Archives-ben. 2. Serie Vol. V. 1883. — X. 1888.

Ázsianak, Palaestinának, Egyiptomnak az első cataraktáig, Északi Arábiának, Örményország, Syria, Mesopotámia, Persia, Afghanisztán, Beludzsisztán és déli Turkesztánnak floráját, egész odáig fölvevé, hová a régi világ földrajzi öntudatossággal benyúlt akkor, midőn Nagy Sándor macedoniai királynak ázsiai hódításai a Hydaspesnél kivírt győzelem jelzete legkeletibb határukat elérték: s mind azt abba fölvevé, mostani civilisatióink szülőanyjának a kereszténységnek előkészítése és életbelépése történetét botanikailag megvilágítá, eléggé nem becsülhető szolgálatot tett az emberiség legmagasabb érdekeinek; — hogy a görög és latin íróknak a régi világ műveltségét előnkbe táró könyveinek általa eszközölt növénytani illustratióját ne is említsük.

De a magyar botanikusok előtt is meg lesz még onnan származó különös értéke, hogy BOISSIER munkájának floraterülete magyar flórávidékünket délkeletről megközelítvén, azon táji növényeink meghatározásában nagy segedelmünkre lehet, tevéen ezt különösen az által is, hogy a benne fölhozott néhány különösen érdekes növényeknek magyarhoni termőhelyeit megemlíti, ilyenek példának okaért a *Cirsium siculum* Spreng. Uj-Orsova mellett, Boiss. Flora Orient. III. 548 l., és *Carlina graeca* Heldr. et Sart. Boiss. Fl. Orient. III. 449. l. Fiume mellett.

Flora Orientalisa az öt kötetben már szerencsésen bevégezve levén és virányterületének minden, a szerző által megvizsgált, edényes virágait a harasztfélékkel együtt magában foglalván, — ő később ismét újabb beilleszthető növényeket kapott Anatoliában, Perzsiában, Syriában stb. utazó növénykutatóktól, melyeket maga megvizsgált és egy Supplementum számára földolgozott, a munka véletlenül a *Chionodoxa Luciliae* után besorozott *Chionodoxa Sardensis* diagnosisáig haladt, midőn a halál a tollat kezéből kiragadta. Halála után Buser R. a *De Candolle*-féle genfi herbariumnak conservatora kegyeletes kézzel sajtó alá rendezte az érdekes Supplementumot, mely 1888-ban Genfben ugyanazon alakban és kiállításban jelent meg, mint a Flora Orientalis. — Rendkívül nagybecsű ezen Supplementumban azon függelék is, mely a számokkal kiadott különböző gyűjteményeknek, a mennyiben azokat

BOISSIER használta, arithmetikus áttekintését a *Flora Orientalis* és *Supplementum*ának illető oldalaira való hivatkozással hozza a 415—466. ll.

*Flora Orientalis*ának czime és 5 nyolczadrét köteteinek tartalma a következő:

Flora Orientalis, sive enumeratio plantarum in Oriente a Graecia et Aegypto ad Indiae fines hucusque observatarum.

Vol. I. *Thalamiflorae Basileae et Genevae* 1867. XXXIV. 1017. l. — Vol. II. *Calyciflorae polypetalae* 1872. 1159. l. — Vol. III. *Calyciflorae gamopetalae* 1875. 1033. l. — Vol. IV. *Corolliflorae et Monochlamydeae fasc. 1.* 1875. 1.—280. l., fasc. 2. 1879. 281—1276. l. — Vol. V. fasc. 1. Julio 1882. *Monocotyledonearum pars prior* 1—428. l. fasc. 2. April. 1884. *Monocotyledonearum pars posterior Gymnospermae, Acotyledoneae vasculares* 429—868. l.

Hozzájárúl a fönt említett *Supplementum* editore R. Buser Herb. DC. Custode. Cum imagine et 6 tabulis Genevae et Basileae apud H. Georg bibliopolam; Lugduni, apud eundem 1888. XXXIII. 466. l. Bevezetésül szolgál: *Notice sur la vie et les travaux botaniques D'EDMOND BOISSIER par M. le Dr. H. Christ de Bâle.* pg. I—XXXIII.

Lássuk most BOISSIER többi műveit, melyek őt a növénytan legkitünőbb írói közé emelik:

Notice sur l'Abies Pinsapo. Ann. Sc. Nat. Bot. 2. Série, IX. 1838. 167—172.

Description d'une nouvelle espèce de Sapin du midi d'Espagne. Bibl. Univ. de Genève XIII. 1838. 401—410.

Elenchus plantarum novarum minusque cognitarum, quas in itinere hispanico legit E. BOISSIER. Genevae, 1838. IV. 941. 8° Erfordiae 1840. 66. l. 8°.

Voyage botanique dans le midi de l'Espagne pendant l'année 1837. Paris. I. Narration, géographie botanique et planches, 1839. XX. 248 ll. 208. tab. 4°. *Enumeration des plantes spontanées observées jusqu'à ce jour dans le royaume de Grenade* 4°. Paris 1839—45. 1845. 757 ll. 4°. (rel.) Ann. Sc. Nat. Bot. 2. Série XIII. 1840. 234—245. XV. 1841. 372—379.

Plantae Aucherianae orientales enumeratae cum nova-

rum specierum descriptione. Ann. Sc. Nat. 2. Série XVI. 1841. 347—376. XXII. 1842. 45—90, 150—205, 381—390.

Plantae Aucherianae adjunctis nonnullis e regionibus Mediterraneis et Orientalibus aliis cum novarum specierum descriptione. Ann. Sc. Nat. 3. Série I. 1844. 120—151, 297—349. II. 1844. 46—96.

Novorum generum Cruciferarum diagnoses ex plantarum Aucherianarum enumeratione excerpta. Ann. Sc. Nat. 2. Série XVI. 1841. 378—382.

Diagnoses plantarum orientalium novarum 8°. Series prima. Vol. I. Parisiis, fasc. 1. 1842. 76 ll. fasc. 2. 1843. 115 ll. fasc. 3. 1843. 60 ll. fasc. 4. 1844. 86 ll. fasc. 5. 1844. 91 ll. fasc. 6. 1845. 136 ll. fasc. 7. 1846. 130 ll. — Vol. II. fasc. 8. 1849. 128 ll. fasc. 9. 1849. 131 ll. fasc. 10. 1849. 122 ll. fasc. 11. 1849. 136 ll. fasc. 12. 1853. 120 ll. fasc. 13. 1853. 144 ll. — Series Secunda Vol. III. ily külön czim alatt is: Diagnoses plantarum Orientalium novarum additis nonnullis europaeis et borealibus africanis. Lipsiae et Parisiis, 1854—59. fasc. 1. 1853. 120. II. fasc. 2. 1856. 125 ll. fasc. 3. 1856. 125 ll. fasc. 4. 1859. 146 ll. fasc. 5. 1856. 118 ll. fasc. 6. 1859. 148 ll.

Description de deux nouvelles espèces de Crucifères des Alpes. Mém. Soc. Phys. et d'Histoire Nat. de Genève XI. 1846. 451—456. 2 tab.

Plumbaginaceae in De Candolle Prodrumus XII. 1848. 617—696.

Plantes nouvelles recueillies par M. P. Tchihatcheff en Asie Mineure. Ann. Sc. Nat., Bot. 4. Série II. 1854. 243—255.

Centuria Euphorbiarum. Lipsiae et Parisiis, 1860. 40 ll. 8°.

Euphorbia (genus) in De Candolle Prodrumus XV. 2. 1862. 1—185.

Icones Euphorbiarum ou Figures de 122 espèces du genre Euphorbia dessinées et gravées par Heyland avec des considérations sur la classification et distribution des plantes de genre Paris, 1865. 24. ll. 120 tab. Folio.

Notes sur quelques nouveaux faits de géographie botanique. Archives des Sc. Phys. et d'Hist. Nat. de Genève XXV. 1866. 255—260. I.

Sur l'*Angraecum sesquipedale*. Mém. Soc. Phys. et d'Hist. Nat. de Genève XXIII. I. 1874. 241.

Plantarum Orientalium novarum decas prima ex Florae Orientalis Vol. III. mox edituro excerpta, Genevae, 8. février 1875. 8 ll.; decas secunda 20 février 1875. 9 ll. 8°.

Patrie du *Syringa Persica*. Archives des Sc. Phys. et d'Hist. Nat. de Genève 3, Série V. 1881. 400.

BOISSIER et Reuter: Diagnoses plantarum novarum hispanicarum praesertim in Castella Nova lectarum. Bibl. Univ. de Genève. XXXVIII. 1842. 195–220. I. és külön Martio 1842. Genevae, 28 ll. 8°.

BOISSIER et Reuter: Pugillus plantarum novarum Africae borealis Hispaniaeque australis. Genevae, 1852. 134 ll. 8°.

BOISSIER et Balansa: Description du genre *Thurya*. Ann. Sc. Nat. 4 Série VII. 1857. 302–6. ll.

BOISSIER et Buhse: Aufzählung der auf einer Reise durch Transcaucasien und Persien gesammelten Pflanzen. Nouveaux Mem. de la Soc. imp. Nat. de Moscou XII és külön 1860. LXVII. 246 ll. 10 tab. 1 mappa 4°.

Schweinfurth et BOISSIER: Plantes sèches trouvées sur des momies. Archives des Sc. Phys. et d'Hist. Nat. de Genève 3. Série VII. 1882. 147–149.

Azonkivül diagnosisok jelentek meg de Candolle *Prodromus*ának VII. 1838. (Compositae) és XII. 1848. (Labiales) továbbá Tchihatcheff: *Asie Mineure*. Botanique. Paris 1860. két első kötetében.

Végre a Botanique biblique ou courtes notices sur les végétaux mentionnés dans les Saintes Écritures. Genève, 1862. VI. 195 ll. 15 tábl. 8r. tudományos részét átnézte.

E művek felszámolásával jeleztük BOISSIERnek növényirati tudományos munkálkodását.

S itt helyén levőnek tartom megemlíteni, a mit Christ H. mond a BOISSIER műveiben föllálitott új növényfajokról,¹ hogy t. i. míg De Candolle Ágoston Pyramus (fiának tanúsága szerint, *Souvenirs* 514. l.) 6350 növényfajnak adott nevet,

¹ *Supplementum Florae Orientalis* ed. Buser. Notice sur la vie de BOISSIER par Christ 1888. XVII. l.

addig BOISSIER maga 3602 fajt, és más botanikusokkal közreműködve 2388-at, összesen tehát 5990-et állított be a növény-rendszerbe.

Pedig nem vala túlságosan vagy helytelenül adakozó az új fajnevekben. Dicséretére ugyanis elmondja róla Christ H., hogy semmi tekintetben nem fogadta el Darwin elméletét, mint a melyet ő tökéletes ellenmondásban látott a lényeknek belső valójával és azon ellenállással, melyet átalok kifejteni látunk a külső behatások ellenében; ő a fajokat Linné értelmében fogta föl, nem mint az emberi elme önkéntes fogalom szüleményeit, hanem mint szintannyi teremtményeket, melyek Isten hatalmas kezéből az idők folyamán kerültek ki.

Meg is tudta ő, rendszer iránti ritka érzékével, találni a középutat a sok alaknak egy fajba halmozása és a Christ által pulverisatoroknak nevezett túlságos sok species-csinálók eljárása között.¹

Mind irodalmi munkásságában, mind egyéb botanikus törekvéseiben, érdekes útjaiban, családi körében, egyéni tulajdonaiban egy nagy értékű és szép élet terül el szemeink előtt, melyet minél hosszabbra nyulni óhajtottunk volna, — de a melynek maga majdnem lázasnak mondható hatalmas munkássága gyorsítá menetét, okozá korábbi végét.

Ugyanis egykori viruló egészségét egy tartós keleti láz aláásván, a sok kirándulásán szabadban töltött hideg, esős éjszakák,² a rossz úti táplálék, az erőlködésekkel járó külö-

¹ Supplementum Florae Orientalis XV. 1.

² Dr. Levier BOISSIERnek közvetlen az ő vele és Leresche-el az Apennini Monte Velino-ra 1876. július 11-kén tett kirándulását megelőző egy ily éjszakáról emlékezik. Kiindultak Massa d'Albe-ből, gróf Pace Hannibálnak s nejeének Antonelli Cardinalis unokahúgának BOISSIERTől még későbbi évekig hálásan emlegetett kedves vendéglátó házából, július 10-kén, az éjt a hegynek havasalji részében 1700--1800 méter magasságban töltötték: «Unter einem überhängenden, träufelnden Felsen, in grimmiger Kälte, auf nassem Boden, ohne andern Schutz, als einige Wolldecken und Mackintoshes, was doch den guten Humor BOISSIER's, der auch keine Minute Schlaf finden konnte, vollkommen unangetastet liess.» Dr. Levier, hozzám intézett levelében 1888. 14/X.

nösen hegyi vándorlások még inkább megtámadták. Gyógyíthatatlan gyomorbetegségbe esett a kedves férfiú, melynek hosszabb ideig való kínzásai után 1885. szeptember 25-én Valleyresben szeretteinek karjai közt elhunyt; de még végperceiben is érdeklődven kedvencz tudománya iránt, egy akkor épen virágzásban levő havasi *Campanulát* hozatott betegágyához, és halála közeledtéig gyönyörködött még Istennek e szép teremtményében.

A M. T. AKADÉMIA ELHÜNYT TAGJAI FÖLÖTT.

I. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. Kápolnay Pauer István lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. Kónék Sándor r. tagtól	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól	" 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész I. I. t. felett. Ballagi Mór r. tagtól	" 20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. Lenhossék József rendes tagtól	" 30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. Kápolnai Pauer István lev. tagtól	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. Szabó József r. tagtól	" 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. Kozma Ferencz lev. tagtól	" 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. Gyárfás István lev. tagtól	" 20 kr.
X. Emlékbeszéd Mihályi Károly l. tag felett. Domanovszky Endre lev. tagtól	" 10 kr.

II. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. Tanárky Gedeon lev. tagtól	Ára 20 kr.
II. Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól	" 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. Szécsen Antalt. tagtól	" 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. Margó Tivadar r. tagtól	" 40 kr.
V. Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. Nendtvich Károly lev. tagtól	" 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Erkövy Adolf rendes tag felett. Galgóczy Károly l. tagtól	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Zsivora György felett. Tóth Lőrincz r. tagtól	" 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. Haynald Lajos igazg. és t. tagtól	" 30 kr.
IX. Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. Than Károly r. tagtól	" 30 kr.
X. Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. Trefort Ágoston igazg. tagtól	" 10 kr.

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczy Lajos r. t. felett. Török József r. tagtól.....	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. Trefort Ágoston igazg. s tiszt. tagtól.....	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. Hunfalvy Pál r. tagtól.....	" 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János l. t. felett. Apáthy István r. tagtól.....	" 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. Trefort Ágoston t. tagtól.....	" 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tiszt. tag felett. Dr. Pauer Imre tiszt. tagtól.....	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. Lenhossék József rendes tagtól.....	" 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. l. t. felett. Vécsey Tamás l. tagtól.....	" 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. Kautz Gyula r. tagtól.....	" 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom r. t. felett. Hollós Jusztnián l. tagtól.....	" 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ignác r. t. felett. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	Ára 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. Budenz József r. tagtól.....	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf l. t. felett. Vadnai Károly l. tagtól.....	" 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tarkányi Béla József t. t. felett. Szvorényi József t. tagtól (Tarkányi B. J. arczképével)....	" 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. Dr. Mihalkovics Géza r. tagtól.....	" 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János l. tag felett. Joannovics György t. tagtól.....	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István l. tag felett. Szilágyi Sándor r. tagtól.....	" 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál l. tag felett. Vadnai Károly r. tagtól.....	" 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon l. tag felett. Szabó Károly r. tagtól.....	" 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmics László t. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.....	" 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábián Gábor r. t. felett. Zichy Antal t. tagtól.....	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Tanárky Gedeon lev. tag felett. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	" 40 kr.
III. Emlékbeszéd Dr. Zlamál Vilmos lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.....	" 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Fleischer Leberecht Henrik k. tag felett Goldziher Ignác l. tagtól.....	" 30 kr.
V. Emlékbeszéd Hornyik János lev. tag felett Szilágyi Sándor r. tagtól.....	" 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Reichardt Henrik Vilmos k. tag felett Kanitz Ágost l. tagtól.....	" 20 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

V. Köt. — 8. Szám.

EMLÉKBESZÉD
GREGUSS ÁGOST

A M. TUD. AKADÉMIA RENDES TAGJA

FELETT.

BÁNÓCZI JÓZSEF

LEV. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1889. JANUÁR HÓ 28-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

Ára 20 kr.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1889.

EMLÉKBESZÉD

GREGUSS ÁGOST

A M. T. AKADÉMIA RENDES TAGJA

FELETT

BÁNÓCZI JÓZSEF

LEV. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1889. JANUÁR 28. TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1889.

HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

GREGUSS ÁGOST

EMLÉKEZETE.

Épen hat éve, hogy megindulva állottam a régi szálló alacsony szobájában, hol GREGUSS ÁGOST még néhány rövid hónappal azelőtt halványuló reménynyel küzdött az emésztő kór ellen. A kitárt ablakon lanya sugárral ömlött be a januári nap s a távolban a laguna kék hulláma ölelkezett a felhőtlen égbolttal. A derűs csend, az enyhe fény, a végtelenségbe vesző szemhatár, mintha az ő öszhangos, szerény, ideálokra törő lényét példázta volna. Magam előtt láttam az átszellemült arcot, a nyugodt tekintetet, melyben nem a testi fájdalom, nem a haláltól való félelem, hanem a hívő bölcsész lemondása tükröződött. S úgy képzeltem, hogy ez ablaknál ülve írta e szép sorokat :

Mért félni a haláltól? semmi más a
Mint lelkünknek végleges fölocsudása.
Jobb létre szenderülés? — Nem lehet,
Jobb létre ébredés az átmenet.

S haza jött meghalni — fölébredni.

E gazdag és nemes életpályát egy GREGUSS-sal rokon és hozzá méltó elme volt hivatva az Akadémia színe előtt megújítani. De Győry Vilmos kora sírba szállott. Így én nyújtom a megdicsőültnek a késői koszorút, mely azonban friss és hervadhatatlan, mert általam, érdemetlen által, az Akadémia, és neki nyújtja. A nemzeti tudomány és nemzeti műveltség bajnoka volt GREGUSS, s a mily kimagaslók az érdemei, oly

előkelő a hely, melyet magának tetteivel emlékezetünkben, egyéniségével szívünkben biztosított.

Ez egyéniségének leghódítóbb vonása gyengéd szive, önzetlen odaadása volt. Családjához, barátjaihoz, eszméihez igaz, benső szeretettel ragaszkodott, melyet az élet és munka kéje-kinja csak edzett és erősített. Anyjáról énekli az ifjú :

De bár dicsőség számomra nem ragyog :
Nekem dicsőség, hogy gyermeked vagyok.

S a férfiú, midőn eltemeti :

Most már én reám vár a koporsó.

Feleségével megható versenyt folytat, melyikök élje túl a másikat, mert «azé a bánat, a ki itt marad». S midőn öcscsét festi fölötte mondott emlékbeszédében, mily megindítóan nyilatkozik családi érzése, hűsége, szerénysége, odaadása! Az egyszerű méltató sorok közül felénk dobban a sebzett szív, föl-fölzokog a sajgó fájdalom.

A pap és verselő unokája, a tanár és író fia tudós pályára készül. Eperjesen, a hol születik, majd Pozsonyban, hová a család költözik, végzi első tanulmányait: e két határvárosban, hol a magyar szellem — különösen öt-hat évtizeddel ezelőtt — az idegennel még harczolt, de már társult is. S midőn a 20 éves ifjú 1845-ben a hálai egyetemet keresi föl, már jártas külföldi nyelvekben és irodalmakban: úgy szólván csak ethnographiailag kerül új viszonyok közé, nem szellemileg is.

Németországban akkor Hegel világbíró rendszere már rég befejezte diadal-útját, s a hívek a kiegészítés munkájával, az ellenfelek a bírálat fegyverével egyaránt bomlasztották az abszolút tudás egységes, büszke épületét. Megkezdődött újra az induló pontok vizsgálata, az elvek harcza, zajosan, szenvedélyesen, akár a középkori theologiai viták idején. Magok a hívek a külső támadás és belső egyenetlenség kettős nyomása alatt két pártra szakadnak s a radikális irány táborának s közlönyének, a híres Évkönyvek kiadó helye, épen Hála volt.

GREGUSST jó csillaga vezette az akkori német tudományos életnek ez egyik gócpontjába. A bölcsész környezet, melybe került, a bölcsész nevelés, melyet nyert, állandó befolyással voltak reá. Oly műveltséget sajátított el, melynek íróink akkor nem igen voltak bőviben. S a hálai egyetemi philosophusok nem voltak a speculatio homályos, egyoldalú szakemberei. Ulrici foglalkozott a költészet történetével is, s Shakspereről írt műve már akkor nagy tekintélyben állott. Erdmann, a legszellemesebb német philosophus, egyúttal a legnépszerűbb író tudott lenni; az ő stylusára valamennyi hegelista büszke volt. Ennek fölolvadásai vezették be GREGUSST a hegeli dialektikába, fogalmainknak e sok leleménynyel kieszelt mesterséges formalismusába, mely az ellentéteket azon tudattal párosítja és a belőlök eredő egységeket azon meggyőződésben rendszerezíti, hogy az abszoltnak magyarázza mivoltát. S a mihez GREGUSS elméje úgy is hajlott, itt kifejlődött és meggyökerezett benne: előszeretete a meghatározás, osztályozás és arányítás iránt, melynek aesthetikai tudományunk nem egy igaz becsű sikerét köszöni.

Az ifjú philosophus, hazai irodalmi hagyományok alatt fejlődő, szaktudománya mellett verseléssel is foglalkozik. A magyar népköltészet némely termékeit lefordítja németre, és még húsz év múlva is dicsekedve említi, hogy ez első műve ugyanazon hóban jelent meg, mint Erdélyi első magyar gyűjteménye.

Nem látjuk-e a hazatérő ifjúban a későbbi férfiút? «Félig-meddig hegelista», fordít, költészettel foglalkozik. De meleg szíve vágyát is ki kellett elégítenie: a derék Stierrel barátságot köt, melyet változatlan hűséggel haláláig ápolt.

Itthon a huszonegy éves ifjút a szarvasi gymnasium fogadja tanárául, Vajda Péter utódjakép. A legmeghasonlottabb elme után az, ki esze és szíve, tehetsége és vágya céljait egymáshoz birván arányítani, a megelégedésre mintegy született; az izgult rajongó után az, ki mindig elválasztja a költészet ünnepnapját a munka prózájától, kinek lelkesedése is nem a képzelet heve, hanem a megvalósítandó három egy eszme nyomában kél. A romantikus költő-író után az ébredő új irány fejlődő aesthetikusa.

Az irodalmi központtól távol és a vele való összefüggés nélkül, irodalomra adja magát. Verseket ír, fordít, s megírja a *Szépészet alapvonala*it. És a mit így csupán tudása és tehetsége belső ösztönének engedve megalkot, erejével és gyöngéivel a leghivebben tükrözi egyéniségét. Epigrammái jobbadán ötletek, de finoman élezve, enyelgő nyelven; nem ostoroznak haraggal, nem túlzással vetnek alapot a gúnynak; a ferdeségek föltüntetése csak mosolyt csal ajkainkra. Költőjük nem mulattatni akarja olvasóit, hanem nevelni, javítani; ezért szól hozzájuk jóakarattal, bizalmasan, akár a későbbi meseíró. Corneille *Cidjének* fordítása is egyéni. Az eredetinek fellengő páthosza, ünnepi hangja helyébe tartózkodó merevség és hideg szabatosság lép. Alig is van írónk, kiben csekélyebb a szónoki hév, kit kevésbbé ragadna a szók árja. Így jellemzik tartalmas emlékbeszédei is nemcsak fölvelt tárgyakat, hanem magát az író is. Keleti eredetünk páthosza benne a kitétel csiszoltságává lohad; ereje nem a szenvedély festése, hanem a képzetek és fogalmak czélütő, józanul mérlegelő kifejezése. Nála a szó mindig gondolatot takar; az érzés nemes előkelőségét hirdeti e gondolatok tudományos, társadalmi, nemzeti — mindig ethikai alapon álló czélzata, és az érzés melegét a tanácsra, útbaigazításra, segítségére mindig kész-volta.

A *Szépészet alapvonalai* számot tevő munka e tudományunk szaggatott történetében, s GREGUSS dicsősége a kitüntető fogadás, melyben Szontagh Gusztáv a Kisfaludy-Társaság színe előtt részesítette. Német aesthetika az magyar nyelven előadva. «Magyar tudományos írótól többet nem lehet kívánni annál, mint hogy tudományát azon fokra állítsa, melyen a világirodalomban áll.» E könyv gondolatmeneténél határozóbb volt aesthetikai irodalmunk fejlődésére egyszerű, világos, egészben magyaros nyelve. Hegeli eszméket ad Hegel nyelve nélkül. S a mi már itt mutatja a nemzeti tudóst: a könyvben sűrűn érjük a magyar vonatkozásokat: a hivatkozást költőinkre, nyelvünkre, műveinkre.

GREGUSS forrongó és biztató fejlődését megakasztotta az a nagy csapás, mely egész nemzeti életünkre nehezedett. A veszélyeztetett szabadság a maga védelmére hívta föl a

honfiakat és a megoszló munkában serény ország egységes nagy tábora lett az elszánt hősöknek. GREGUSS is karddal cserélte föl tollát. Minek az ő békés költészete, midőn a nemzeti szellem ágyúk dörgésében szólal meg? Minek az ő tudománya, ha megszűnünk létezni?

S midőn a legigazságosabb ügy elbukott és a hatalom parancsszava súlyosodott az elkábult országra, GREGUSS azon lelkes csoporthoz csatlakozott, mely az alélt nemzetet élesztette, bátorította, újult erővel övezte. Az a tizenkét év, melyben a nemzet írói e szent földadatot fáradhatatlan munkával, önfeláldozó leleménynyel állandó martiromság közepett végeztek, örökké dicsőséges lapja lesz a magyar elme történetének. Szabadságharczával az egész nemzet eredménytelenül tiltakozott a jogelkobzás ellen; szellemi munkásságukkal a nemzet írói föltámasztották halottaiból az államot és a jogot. Kitetszett, hogy az írók méltók a nemzethez, és hogy nem veszhet el a nép, mely ily írókat szül; kitetszett, hogy magunkba olvasztva az európai műveltséget, mint az ősök a kardot, oly vitézül és diadalmasan forgatjuk immár elménk győzhetetlen fegyverét. Mint Révai idejében — most másodszor mentette meg az irodalom a nemzetet. E hősök története még nincs megírva, de tetteik emléke örökké fönmarad.

Ez időbeli működéséről egy ízben GREGUSS — méltatlan támadás által kihíva — szokott szerénységével maga is szól: «A forradalom alatt az irodalomban, a köztanácskozásokban s a táborban igyekeztem polgári kötelességemnek eleget tenni; 1849-ben tanári hivatalomtól megfosztottak s bujdosóvá tettek; 1852-ben hadi, 1863-ban katonai törvényszék előtt állottam s meglaktam az aradi kazamattákat, a nagyváradi kastélyt s a pesti Károly-kaszárnyát; az ötvenes és hatvanas időben tizenkét éven át részt vettem abban a guerilla-harczban, melyet a magyar journalistika az osztrák sajtóosztály hivatalnokaival harczott; azokhoz tartozom, bár csak mint közember, kik a nemzet jogaiért koczkáztatták életüket és vagyonukat, szabadságukat és kényelmöket.»

Irodalmi működése, melyet ez időben kifejtett, nem állott mindig arányban nagy tehetségével és műveltségével, s azon körben sem igen mozoghatott, mely felé hajlamai és

tudományos készsége vonzották. Ez épen az e korbeli írók egyik hősi jellemvonása: ahhoz fogtak, a mire szükség volt; a köznek szolgálatában mintegy kivetköztek önökből. Mihelyt egy-egy új lap megindulhatott, dolgoztak bele, csak-hogy megmaradjon. Alig volt valakinek külön szakja; a kritikus, a matematikus, a historikus, az aesthetikus, az államférfiú, a regényíró, a költő hazafiságból beáll journalistának. És a journalistának sines külön szakja: a vezérczikkiró regényt fordít, a szinbíráló napi ujdonságot ír, vagy megfordítva. Mindenki tizfelé százfélét ír. Soha egy nemzetnek kitünőbb hirlapírói nem voltak, mint a magyarnak, időszakai sajtója ez aranykorában.

GREGUSS is közéjük tartozott. Toldy ajánlatára bejut a «*Pesti Napló*»-hoz, majd a «*Magyar Sajtó*» főmunkatársa; Hunfalvy Jánossal szerkeszti a «*Család könyvé*»-t, Pompéry Jánossal az «*Ország*»-ot; a «*Regelő*», «*Divatlap*», «*Uj Magyar Múzeum*», «*Életképek*», «*Szépirodalmi Lapok*», «*Budapesti Szemle*», «*Divatcsarnok*» hozzák értekezéseit, cikkeit, tudósításait; fordítja Sue, Montépin, Maquet regényeit; de lefordít egy bölcészeti jogtudományt és philosophiai kézi könyvet is; de ismerteti és méltatja régibb és újabb irodalmunk kiválóbbjait eleven és tartalmas jellemrajzokban, melyek ma is érdemelnének figyelmes olvasókat; de szerez egy magyar verstant és készít egy német-magyar tudományos műszótárt; de ír két vigjátékot, melyek egyikével akadémiai díjat nyer. Így ad szépirodalmat és közvetít tudományt, éber őre és magyarázója a napi eseményeknek és a magyar elme multjának föltüntetésével és jelen irodalmi termékeinek bíráló méltatásával a nemzethe erőt, hitet és bizalmat önt.

E sokfelé ágazó munkásság viszont jó hatással volt őreára. Szemköre tág, műveltsége egyetemes, tolla könnyed és tiszta lett. Ez évek journalismusa általában jó iskolája volt a magyar prózának sok tekintetben. A nemzeti bélyeg helyébe gyakran színtelenség vagy épen idegenszerűség lépett ugyan, de kifejező és fordulatos lett, változatos és könnyed.

Ez években határozódott meg GREGUSS írói és tudományos magatartása is. A mit öcséről mond, őt is jel-

lemzi: «hajlékony elme» volt. Nem mintha meggyőződéseit untalan változtatta volna, hanem azon nemesb értelemben, a mint maga meghatározza, hogy «az okszerű meggyőződésnek mindenkor nyitva állott». Benne is ez vetette meg szellemi sokoldalúságának alapját, de ízlése és ítélete fejlődésének lehetőségét is.

Azon korban, midőn GREGUSS ifjúvá érlelődött, irodalmunkban egyre hódítóbban lépett föl a népies — romanticismusunk ez eleme — úgy mint az Kisfaludy és Vörösmarty és ezeket fölülmulólag, Czuczor költeményeiben nyilvánul. Ezt vallotta a közönség népies költészetnek. De GREGUSS már ekkor fölkeresi a népdalt magát, a forrást, mely ifjit és elevenít. Most föllép Petőfi és dalaitól csakhamar visszhangzik az ország. Műköltészet-e ez még? Kétkeltek benne sokan és köztők GREGUSS is. Igen, GREGUSS. A mit a mindig rövidlátó rosszakarat annyiszor használt ellene fegyverül — semmi okunk azt itt, e helyen és az ő emlékének szentelt ez órában mellőznünk. És nem juttatjuk a gáncsolók eszébe, hogy a negyvenes évek derekán írt GREGUSS egy költeményt Petőfi dicsőítésére is. Nem szükséges a tényt menteni, sem védeni — csak megérteni. GREGUSST az ízlés fejlődésének története igazolja. A régibb iskola hatása alatt megállapodott ízlés nem természetes-e, hogy az újban csak ennek bontó hatását látja, csak a változás nyugtalanságát érzi, és túlzónak, szabálytalannak tartja, a mi az újnak lényegére tartozik? Olvassátok meg a példákat GREGUSS egyik könyvében: voltak, kik Shaksperenek csak szonettjeit dicsérték, s akadt, ki Molièreben csak a jó színészt látta. És nem nyilatkozott-e nálunk Toldy még másfél évtizeddel később is Petőfi hangja, iránya ellen? Nem azt tanultuk-e az iskolában Toldy könyveiből, hogy Petőfi és Arany epigonok — tanultuk akkor, midőn már az egész nemzet ítélete megczáfolta? Kritikus, ki az igaz elveken épülő ízlés alapján belát mintegy a jövőbe, vajmi kevés van — és hogy GREGUSS e kevesekhez nem tartozott, azt hibájául rójjátok föl?

De GREGUSS fejlődött: nemcsak megérte az új irány uralmát, hanem meg is értette és magába olvasztotta örökbecsű eredményeit.

Nyelv tekintetében is fejlődött. Midőn föllépett, a magyar stylus nagyobb forrongásban volt, mint valaha. E kor irodalma tanulságos példa arra, mint sínyli meg a próza a hagyomány tekintélyének hiányát. A tudomány gyökeret kezd verni irodalmunkban, és a tudósok azt hívék, hogy a szellemi foglalkozás ez új ágának új nyelvre van szüksége. A magyar nyelvújítás e második korszaka ép oly radikálisan, ép oly felforgatólag indul meg, mint az első. De míg Kazinczy később mérsékelte elveit és gyakorlatát — e mozgalom egyelőre ellenőrzés és bírálat nélkül folytatja ártó útját. Kazinczy az ízlés nevében indította meg regeneráló művét, és ugyancsak az ízlés vonta meg neki és híveinek az önként elfogadott szűkebb határokat. Az új tudományos prózának szabotosság és rövidség kellett, terminológia és nomenclatura — minden, csak ízlés és grammatica nem. Mi vetett volna hát neki gátat? Vörösmarty csak a költészet nyelvét tette óvatosabbá, magyarosabbá; a kötetlen nyelvnek még nem akadt Vörösmartyja, sőt a széppróza nagy részt a tudományos stylus szülte szellemnek került hatása alá. Nem érik be nyelvünk eddigi alakjaival, töveivel, kifejezéseivel; a nyelv mintegy holt anyag az író kezében, melyet ő alkot tetszésének egyéni törvényei szerint. Az írás nem nyelvművészet többé, hanem nyelvmesterség lett.

E szellem hatása alatt írta meg GREGUSS Széptana alapvonalait, melynek stylusa híven tükrözi korának nyelvbéli önkényét; sőt a fiatal aesthetikus úgy a szófejtés mint a kiejtés tanulságaival egyaránt ellenkező új helyesírást próbál ez első művében meghonosítani, mely — hivatalos bírálója jellemző szavai szerint — mivel a szabályokkal nem ellenkezik, nem gáncsolható ugyan és minden író jogköréhez tartozik, de felette csak a közönség és az írók többsége határozhat. Húsz évvel később azonban ő maga panaszkodik, hogy a magyar nyelvet németül kezdték írni, hogy a magyar társalgás annál műveltebbnek látszott, minél magyartalanabb volt, s hogy az írók azzal az erős hittel németesítették, hogy magyarosítanak. S újabb tíz év múlva, midőn irodalmunkban a második nyelvújítás túlzásai ellen a második orthologiai küzdelem folyik, GREGUSS azt rokonérzésével kíséri

és czikkeivel támogatja s hogy mellette határozottabb állást nem foglalt, saját irodalmi használatán kívül, tán leginkább az ő előkelő egyéniségének oly kevésbé tetsző harczyai okozta. De átdolgozta epigrammáit és a Cidet és régibb aesthetikai tanulmányait. Fejlettebb voltának a nyelv tisztasága nemcsak a műgond, hanem — úgyszólván — a lelkiismeret kérdése volt.

S a philosophiai fejlődés tekintetében is mekkora a különbség a hálai egyetem hallgatója és az 50-es évek írója között! GREGUSS a fiatal lélek fogékonyságával szívja magába a szellemet, mely környezé, s az önállóbb elme áthasonító erejével teszi az elfogadottat sajátjává. Hálában a hegeli levegő pantheistikus volt, és GREGUSS is a természet összességének cél- és törvényszerűségében, rendjében és szabályosságában látja az örök istenség megnyilatkozását, s a húsz éves ifjú ez alapon fejti ki magának a világegyetem összefoglaló rendszerét. De tudományos nézete nem vált lelke meggyőződésévé; itthon más foglalkozás és más gondolkör félbeszakíttatja vele megkezdett philosophiai tanulmányait, és csakhamar a hazai irodalom bölcsészeti nézetének hatása alá került. Irodalmunk pedig egyetlen befolyást sem tűrt el oly kelletlenül, fogadott el oly tökéletlenül, mint éppen a philosophiáét. Világnézletek alaphangjai visszhangra találtak, metaphysikai szövevényök, tudományos megokolásuk elől elzárkóztak. Még irodalmi romanticismusunknak is — eltérően a többi irodalmakétól — csak egyetlen pantheistája akad, GREGUSS szarvasi elődje, Vajda Péter személyében. És ő benne is csak a természet kultusának rajongása az; irodalmi pantheismus, nem philosophiai. S bölcsészeti irodalmunk sem próbált a dolgok végső okainak rejtekébe hatolni. Neki a világnézletek különfélesége jobbra megannyi kategóriája a külföld philosophiai fejlődésének, s mert túlnyomólag etikával foglalkozik, elmellőz mindent, a mi kényelmes rendszere magyarázatát nehezítené. Korántsem vádkép mondjuk ezt, de megállapítjuk a tényt — valamint ama másikat is, hogy GREGUSSnak harmoniára törő elméje szakítva ifjúkora alaktalan hevével, mintegy ösztönszerűleg csatlakozott a nézethez, melyet a közszellem egyedül helyeselt. De nemcsak ezért tette; neki, ki a pantheismus kerülő útján tért vissza hozzája, az élő, teremtő isten

fogalma problema-oszlató tan lett, melyhez kétkedésben edzett elméje szolgáltatta az okokat s szíve a tisztult vallásos érzés igaz buzgóságát.

Igy fejlődött, nemesült és állapotodott meg GREGUSS működése minden irányában. Izlése, nyelve, világnézlete nem ellenkezett a közönségével, de a magasabb színvonal, melyre mindeniket kipróbált egyéniségének belső értéke s értelmi erejének győző hatalma emelte, GREGUSST, ha nem is az irányadók, de a mesterek közé sorozta. S valamint munkássága többfelé ágazott, de csak egyet czélt: nemzete művelését, azonképen erősített ő benne a kritikus, a tudós és a bölcész is egyet: az író, ki amarra, épen mint ilyen, e kor viszonyai között, leginkább lehetett hatással. GREGUSS az író, oly kimagasló alak, kit a köz-elismerés fejlettebb irodalomban is a kiválóak közé sorozna. Kölcseyről szólván, GREGUSS úgy jellemzi az író, hogy neki is ihlet kell mint a művésznek s a mit alkot, kell, hogy szintén mű legyen; megvan architektonikája mint az építésznek, színvegyítése mint a festőnek, hangrendszere mint a zenésznek, csak hogy mesterségesebb valamennyinél; a szabatos szerkezet az ő alkotásainak is alapföltétele; neki is úgy kell rendezni gondolatait, hogy az olvasó lelkét abba a hangulatba bűvölje, melyben a tompább elme is fogékonynya lesz az eléje táruló eszme iránt; szükséges, hogy az író behatoljon a lelki munkálkodás titkos műhelyébe s lesse meg a rugókat, melyek érzelmeinket és gondolatainkat indítják. Valóban GREGUSSban nem közönséges mértékben volt meg mind e képesség — de volt ennél több is. Sorai közül nemes szív dobban és nemes jellem int felénk; érezzük, hogy minden tudásának és oktatásának alapja az a tiszta meggyőződés, melyet az élet harcza és az elmélkedés munkája benne meggyökereztetett, mely a legtisztább erkölcsiség alapjain nyugszik s a legszentebb eszmények kultusán épül. Mű, a mit GREGUSS megalkot, de nemcsak aesthetikai értékű, hanem ethikai is.

Ilyenül találta GREGUSST az új kor, melynek 1858-ban pirkadt föl hajnala. A hatalom bilincsei lazultak, oldóztak s erőnk önalkotta tárháza, a magyar szellem otthona, megnyílt a nemzetnek. Az Akadémia után, két évvel később, a

Kisfaludy-Társaság is megkezdhetette működését, s az egy évtizedig és tovább tartó kénytelen szünet után újra meg-ejthették a tagválasztásokat. Az írók és tudósok hosszú sorának nyújthatta akkor a két intézet az ország tapsai mellett az ország elismerését. Egy részök azóta itt hagyta dicsőségét nekünk, a másik mind maig emeli munkásságával nemzetünk tekintélyét — emléköket és nevöket megőrzi hálánk és érdemök.

E férfiak sorába tartozott GREGUSS ÁGOST is. —

Az engedményt a jog, a kitartást a győzelem követte, s nemzeti életünk föllendülése nyomán föltámadt az állami lét. Bús éjjelünk örei a szabadság napfényénél szabadon választott munka után láthattak, tehetségök és hivatásuk szerint. GREGUSSNÁL is a szétszórt munkásság helyébe egyelőre a többirányú lép, hogy mindinkább egyetlen központ köré csoportosítsa esze és tudománya gazdag készletét.

Első dolgozata ez új korban «*A balladáról*» aesthetikai irodalmunknak mind maig egyik mesterműve. Mióta Arany János «Toldi»-ját megkoszorúzhatta, nem volt a Kisfaludy-Társaságnak ily fényes sikerű pályázata. Az idevágó aesthetikai és költői irodalom teljéből merít anyagot és tájékozást; a nép- és műköltészet egyenrangú forrásai s az idegen eredetű buvárlatok mellett hazai írókból is annyit tud elének tární, annyira számba vesz minden ötletes mondást és fejtegetést is, hogy e részben, legmagyarabb széptani monographiánkkép, irodalmunknak még mindig utól nem ért mintája. Eredménye pedig, mely a balladát és románczot egyenrangú valófajokul mutatja be, úgy vélem, aesthetikai tudományunknak állandó vívmánya. Kérdésbe tehető: az ő kiváló elemező tehetsége nem csalódott-e, midőn hasonló sikert várt a részletekre is kiterjedő osztályozástól, mely már magában sokkal összevágóbb és szabatosabb, semhogy helyes lehetne. A jogosult fölosztást eredménye igazolja: a dolog lényegébe enged betekintést. A helyes osztályozás, mely a jól magyarázott tények összetartozó nagy csoportján épül, épen e lényegesnek legrövidebbre fogott definitiója — meghatározás dióhéjban. A költészet minden rokon alkotását azonban külön osztályozni, fogamat nélküli fáradozás, mert a

költészet az életet tükrözi. S tudjuk: csak a természetet lehet osztályozni, az életet nem.

Ki sem lehetett alkalmasabb GREGUSSNÁL *«Arany balladái»*-nak magyarázatára. E kommentárja az első irodalmunkban, mely a mellett, hogy a tárgyalt műfaj alapos és teljes ismeretén alapszik, a külföld helyes mintái szerint, aprólékos és szerető gonddal terjed ki a magyarázandó költemény mindennemű részletére — nem, hogy írója sokoldalú tudását csillogtassa, hanem a megértetés céljából; egyúttal az Arany-irodalom méltó alapvetése. GREGUSS nagy érdeme, hogy ő vitte be a «ballada Shakspearejét» az iskolába s ő terjesztette a nagy közönség körében Arany halhatatlan művészetének fölismerését. Mert mint Dante, Shakspeare, Goethe, Arany sem népszerű e kitétel szokott értelmében; gondolati tartalmánál, művészi tökélyénél s előkelő voltánál fogva nem is lehet az. Aranyt szorgos kutatással kell magunkévá tenni, hogy birhassuk. Nagy föladat vár még e részben majdnem tétlen irodalmunkra, melynek munkásai megtanulhatják GREGUSSTÓL, hogyan állhatnak előkelő elmék is a nagynak szolgálatába.

Arany után Shakspeare. A britt költő magyar kiadását ő intézi, fordításai között — két darabbal — tisztes helyet foglal, s megírja az Akadémia megbízásából egy nagy kötetben *«Shakspeare pályáját»*. E könyvéből tetszik meg leginkább, mily olvasott, mily tudós, mily nagy philosophiai műveltségű. Egy egész meglevő irodalmat akar közvetíteni s egy egész hiányzó irodalmat pótolni. Innen e műben lépten-nyomon a sok idézet, mely azonban mindig megvilágítja a fölvetett kérdést, jellemzi az idézett írókat és dicséri GREGUSS finoman distingváló szellemét. S e mellett a munka nagyjában mégis önálló. Shakspeareben a saját világnézetét találja GREGUSS, melyet nem másunnan kölcsönzött, hanem önmagából fejtett ki. Mindenki — úgymond — a maga képét látja Shakspeareben, s mindent kiolvasnak belőle, mint a bibliából. S mit olvasott ki ő? Hogy Shakspeare a szeretet és megbocsátás hirdetője; hogy mint emberek mind egyenlők vagyunk, a király nem több, a zsidó nem kevesebb; hogy eszménye a harcban kivívott erény, a gonosztevőktől irtózik

a lelki betegek, sőt az állatok iránt is szánakozó; hogy szellemére keresztény, de nem dogmatikus, nincs benne vak-hit, sem hitetlenség; hogy hiszi a lélek halhatatlanságát, hiszi az istent; hogy dualista; hogy a tért meg időt, mint Kant, nem nézi valónak; hogy a politikában conservatív a legjobb értelmezés szerint; hogy hirdeti az öröklés jogát mint Darwin; hogy erős hazafi. Tudományban, hitben, szertetben ime ily nemes-előkelően s a modern világnézlettel ennyire egyezően gondolkodott erkölcsi, vallási, bölcselmi és politikai tekintetben — Shakspere talán, GREGUSS bizonyosan.

E nagyobb művei alkotása közben kisebbekre is szakít időt. 1871-ben a hála adóját rójja le Toldy Ferencz irányában, mindkettejükhöz egyaránt méltó alakban. Ő indítványozza a Kisfaludy-Társaságban a magyar irodalomtörténet megalapítója felszázados írói működésének megülését; ő ünnepli egyik legmelegebb s legtartalmasabb beszédével s egy terjedelmes könyvészeti munkával magyarázza el, mennyire méltó Toldy a nemzetnek is örök hálájára. Majd kiadja két kötetben *«Tanulmányait»* a magvasabb és gerjesztőbb ilyenműi gyűjtemények egyikét irodalmunkban. 1878-ban összegyűjti *«Meséit»*, majd négy évvel később *«Verseit»*.

Meséinek megírására, úgy tetszik, nem a költői önkényesség vitte, hanem azon aesthetikai megfigyelése, hogy e műfaj nálunk, érdemetlenül, mintegy kiveszöben van; s vitte azon philosophiai ösztönzése, hogy ethikai világnézetét a rendszer elriasztó merev formái helyett a költészet megnyerő, enyelgő leplebe burkolva terjeszse a végből, hogy tanítson és javítson. Mint ifjú korában mindennap egy epigrammot, most talán minden héten egy-egy mesét ír — de az önmagával legszigorúbb kritikus most is csak a legjavát adja közzé. Derült szemlélődés, csöndes humor sugárzik felénk GREGUSS műzsájának e legjellemzőbb alkotásaiból. Az élet és világ melegszívű megfigyelése szolgáltatja tárgyait; nem hajhászsa épen a cselekvényt, az emberi gyarlóságok egy-egy vonása, az állatok számára adott egy-egy elmélkedés elég anyag neki, hogy hozzá fűzhesse erkölcsi, társadalmi, hazafias czélzatait. A mesterkéetlen hang és nyelv, az egyszerű kép és kifejezés,

a nyelvnek a szabad sorokban is lüktető rhythmusa jellemzi valamennyit. Akárhányszor jobb a tanulság, mint a mese, vagy megfordítva — de az a tanulság, melyet mi vonhatunk belőlök az íróra, ennek legfőbb dicsősége: hisz a világ és emberek jóságában és a jóság intéző, hódító hatalmában, szereti felebarátját, gyűlöli a bűnt és bízik istenben.

E hit és érzés szól verseiből is. Nincs bennök szenvedély, sem rajongás, de hűség és melegség. Egy erős, de önmegadó lélek, egy edzett és türelmes jellem, egy megelégedett, odaadó, szerény szív és elme nyilatkozik meg bennök, melynek bensősége nem egyszer a csendes ábrándozás sejtelmes varázsával köt le. Így midőn feleségének írja születése napjára:

És ime, boldogabb vagyok ma,
Mint ama boldog reggelen:
Jövők mit ígért mosolyogva,
Komoly való ma és jelen:
Egymásnak élve vigaszául,
Lelkünkbe béke s üdv hatott,
S szerelmünk csendes páholyából
Nézzük a zajgó szinpadot.

Soha egy durva hang, egy érzéki kép meg nem bontja sem költészetében, sem prózájában azt a tiszta harmóniát, melyben GREGUSS nemes lénye és előkelő gondolkodása változatlanul állott. A zajos politikai és irodalmi pártküzdelmeknek is csak visszhangja hat föl hozzá, s ha ő maga érzi az ösztönzést, hogy közéjük vegyüljön, a vitapontokat mindig magasabb szempontból nézi és ítéli, melyek az ellentétek elsimítására, kibékítésére alkalmasak. A személyek kultusától távol marad, a sikernek nem gyűjt tömjént, de az eszméknek és az igazságnak önzetlen, áldozó papja.

E tulajdonságai is a férfiút mintegy hivatásszerűleg a tanítói pályára utalták, melyre már a fejlődő ifjú lépett. A szarvasi lyceum kikötő-pont volt erjedő tettvágyának, a honnan elméje hódító vállalatait készült intézni. Ám a sors máskép határozott. Kiragadta őt az élet és közelet harcába s csak huszonegy év küzdelmes munkája vetett véget «szellemi földönfutásának». De az élet és tudás bölcseségének

kincseivel megrakodva jut a révpartra, tér «otthonába», hogy a mit szerzett, a mit gyűjtött s magából kifejtett, készséggel, szeretettel, lelkesedéssel osztogassa.

GREGUSS volt az első, ki fővárosi egyetemünkön — 1870-ben — meghívás útján töltötte be állását, s az első, ki külön e célra alapított tanszékből hirdette az aesthetika tanait, azon tudományét, melyet — mint írja — állandóan «a magáénak» vallott. GREGUSS ama boldog emberek közé tartozott, kiktől, mert keveset kívánnak, a sors nem tagad meg sokat. Első nagyobb önálló munkája a Szépészet volt; érettebb tanulmányai közben mindig vissza-visszatér rá: változtat, módosít, javít; s a férfiúnak megadatott első kísérlete alapvonalait kidolgozhatni, nem mint sokfelé elfoglalt író újságok vagy folyóiratok türelmetlen hasábjain, hanem mint az egyetem tanára, ismételve, élőszóval, hallgatói számára. A mire, úgy szólva, született, nagyrészt megvalósíthatta.

Hallgatóival, mint barát és atya, mindent közölt, a mije volt; hatott rájuk tudományával és jellemével, tehetségével és szívével. Az aesthetikán kívül magyarázta nekik Aranyt és Molièret, Madáchot és Shaksperet. Nem unta ismételni hogy csak sokoldalúság őrzi meg lelkök fiatal fogékonyságát, s ha tudósok lesznek, műveltekké is kell lenniök. Szaktudományát fejtegetvén, megkedveltette velök az elvont gondolkodást, a költőket magyarázván, nemesítette érzelmeiket és izlésöket. Mi sem jellemzi őt e részben inkább, mint okadása, hogy miért oly ritka egyetemünkön az érintkezés tanár és hallgató között: szerinte erről «leggyakrabban az ifjak tartózkodása» tehet.

Vele szemben azonban nem voltak «tartózkodók». Lelkesedve csüggték ajkain a tanteremben, tisztelettel, szeretettel környezték otthonában. A mint Hálában Tholucktól látta, de szíve is parancsolta, ő is maga köré gyűjté hallgatóit, érdeklődött ügyeik és tanulmányaik iránt, fejlesztette őket bírálat- és buzdításával. S midőn az ifjúság, viszonzásúl ennyi szokatlan jóságért, egyetemi tanársága tizedik évfordulóján arany tollat nyújt neki, az ő ernyedetlen törekvése, mely mindig új célokat: új kötelességeket tűz eléje, a hódolat adományában szerényen és nemesen intést lát arra, hogy az ifjúság kezébe

mielőbb aesthetikát adjon, «melylyel épen tíz esztendeje tartozik».

GREGUSS aesthetikája széles alapú philosophiai tanulmányaiból sarjadt, melyekhez egyetemi pályája legszebb emlékein kívül hajlama vonzotta és képessége utalta, s ha irodalmunk és viszonyaink az ily tehetség fejlődésére nem volnának oly állandóan kedvezőtlenek, GREGUSSAL mint újabb történelmünknek Kölcsy és Eötvös mellett harmadik önálló philosophusával dicsekedhetnénk. Így az előzmények, a folytonosság és a kölcsönhatás termékenyítő talaja híján az ő tehetségének fája sem ereszté elég mélyre gyökereit, sem minden gyümölcsét meg nem termé' — de a melyeket nyújtott, azokban meg-megeredő philosophiai irodalmunk gazdagodását üdvözölhetjük.

Akadémiai székét GREGUSS «A materialismus hatásairól» mondott beszédével foglalta el. Ki sem volt nálánál alkalmasabb czáfolatára e tannak, mely mindent tud és előtanulmány nélkül teszi a lét titkait hozzáférhetőkké. Németországban a materialismus érthető reactio volt egy. félszázad megúnt speculatioja ellen; nálunk philosophiai dilettantismus maradt, mely épen ezért nagyobb hullámokat is vert, mint Kant és Hegel együttvéve, de nyomot nem hagyott. Az európai eszméáramlatok befogadására szomjas ifjúság fejlődésének egy mozzanata volt az, mely, mint Hegel szerint a Schellingé, a közönség előtt folyt le — s mely biztató jel lett volna, ha legalább néhány, érettebb korában, tudományos philosophiai törekvéseknek is igyekszik vala visszhangot keltetni. E téves irány ellen fordul később GREGUSS elmés és szellemes föl-olvasásával «Az egyetlen tudományról» is, s úgy vélem, hogy e kor jövődő történetírója aligha fog e mozgalomnak egyebet tudhatni be érdemül, mint hogy irodalmunknak e mind maig legkitünőbb népszerű philosophiai értekezésére alkalmat adott. E harcban több GREGUSS részéről a lendület mint az eszme, a meggyőződés mint az ok, s inkább idézetekkel czáfol, mint fejtegetéssel; de nemes hév jellemzi, az ideálért való lelkesedés és az örök eszményinek belső, átértzett, igaz tisztelete.

GREGUSS a materialismusban nem metaphysikája fogyatékos meglétét, nem psychologiája tudománytalan voltát bírálta,

hanem tőle első sorban az ethika és művészet tiszta elveit féltette és rendszer-voltát, világnézleti ambícióját ostromolta; a materiának önálló létét nem tagadta, sőt hirdette.

GREGUSS a dualismus híve volt.

Descartes, ki a philosophiának új kort nyitott, ez elvet vallotta, de Kant óta a metaphysikai kutatások a tudományosabb monismus felé terelték az elméket. És meglepetve látjuk, hogy a német philosophia tanítványa egy könnyen czáfolható analógiát elég erős alapnak vél arra, hogy a mindenség kettéosztását rajta fölépítse. Mintha a philosophiában is az új kor legelején kellene kezdenünk, mint mindenben, a mi irodalmunk és műveltségünk eleme és része lett. Van positiv és negativ sark, így tanít a természettudomány. És GREGUSS: a kettősség ez elve mindenütt és mindenben uralkodik: ott az erők és jelenségek világa, a szerves és szervetlen, lelkes és lelketlen lények csoportja; emberben test és lélek; lélekben ismerés és cselekvés, akarat és ítélet, lelkiismeret és értelem, erkölcs és tudomány — és így tovább a részletekben is e dogmatikus módszer eleve kieszelt eredményei szerint. Az egésznek logikai tagozottsága gyönyörű és kifogástalan; metaphysikai alapvetést, vagy csak forma szerinti bizonyítást is hiába keresünk.

Értekezéseiben is világnézlete részleteinek csak néhány szálát találjuk, melyek nem elég erősek arra, hogy a gondolatok rendszeres következtetéseit megbírnák. «Valamint — így szól a materialismus elleni küzdelmének positiv tétele — a merő anyag létezik, úgy a merő szellem is; és a lét nem ellentéte a szellemnek, hanem a szellem csak egyik módja a létnek.» Bacon inductióját támadóival szemben helyesnek bizonyítja; a materialisták és Fechner ellenében Leibniz monasait vallja igazi atomoknak; Renan ellen azt vitatja, hogy a pantheismus az atheismusnak csak egy bizonyos neme, s a modern tudomány az egyéniségben látja a haladás igaz elvét. Ez ötletes, széthulló eszmék, a mint nem egy talajból fakadtak, nem egy gyökér hajtásai, nem is hozhatók olynemű belső összefüggésbe, hogy egyet: a világot, az universumot valósággal magyaráznák.

De igenis magyarázzák összeségökben GREGUSS össz-

hangos egyéniségét, előkelően nemes gondolkodását. Neki a tudomány: erkölcs, objectiv nyilvánulásában; az igazság objective: tudás, subjective: erény, az ízlés: széptani lelkiismeret és a lelkiismeret: erkölcsi ízlés. Nem biztató kezdet-e, hogy az első magyar elméjű philosophiai rendszer az erkölcsiséget helyezi mindenek fölé, hogy az eszmék örök érvényének hirdetője? Lehet — és hiszszük, hogy lesz — oly philosophiánk, mely a tárgy egészének felölelését kritikával fogja párosítani, hol nemcsak a homály fog hiányozni, de a mélység is meglesz, nemcsak a rendszer külső egysége lesz hiánytalan, hanem az induló pontok tudományos biztossága, a részek kritikailag bizonyított tartalmi arányossága is. De állandóan fog utánzandó példaképül megmaradni GREGUSS harmonicus tisztasága, ideális lendülete és erkölcsi tartalmassága.

A symmetriát, a harmoniát mintegy a lelki szükséglet kényszerével keresi s a költő lelkesedésével ünnepli, s ha világnézetének philosophicusabb színt ad vala, bizonyos, hogy az összhangot teszi középpontjává. Így is, akár a nagy német rendszeralkotók, majdnem hypostasálja. «Az összhang — így szól — kívánja, hogy a tudományos igazságok az életben is érvényesüljenek; kívánja, hogy az erkölcs változatlan elveinek is megfeleljenek; kívánja, hogy az ember ős érzelmével is egyezzenek, mely a tökéletesség eszményeért lánkol s fonák és együgyű, sőt vérengző nyilatkozataiban is magasabb rendeltetéséről tanúskodik; kívánja, hogy az eszmény valóságára utaljanak, mint az egyetemes összhang kútfejére.»

Íme az optimismus rendszere, mint világnézetének betetőzése. E felfogása nem annyira eszének, mint inkább szívének dicsősége és eredménye. Egy formai elv nevében követeli s a hittet támasztja, valamint a pessimismust is nem okok alapján tartja «elfogult»-nak, s elegendő czáfolatát látja a tényben, hogy vallója az életet magától el nem veti. GREGUSS egész lénye az optimismusra utalta: elnézése, türelmessége, emberszeretete; a reális lét folyása is élesztette és edzette azt benne: boldog volt élteben, sikeres törekvéseiben és ambíciójában. S mily jellemző GREGUSSRA! «Az optimistának az — így mond — egyik előnye, hogy maga is jó iparkodik lenni» — így lát ő az optimismusban nemcsak fölfogást

a világról, hanem egy megvalósítandó ethikai eszmét; ezért nem ismer szünetet buzgósága, sem ünnepnapot munkakedve: az élet és tudomány zavarát, ellentétét föl kell dolgoznia elméjében, kiegyenlítenie szívében, hogy az universumban lüktető harmóniát magára nézve is csorbitatlanul föntartsa.

Optimismusáról maga GREGUSS vallja, hogy az «a mindenségnek kiválóan aesthetikai fölfogása» és következése a szép-tani eszméknek, melyekkel leginkább szeretett foglalkozni. Valóban, az aesthetikából indul ki GREGUSS egész philosophiai elmélkedése és ő hozzá tér vissza. Cél- és középpontja az hajlamainak és tanulmányainak. Ezért nem únja ismételni, hogy az igazságnak legméltóbb alakja a szépség; ezért, mint Oerstednek, neki is elve, hogy minden tudomány a szépnek előadásán végződik.

Nem hiába mondta GREGUSS az aesthetikát a maga tudományának. Alig van irodalmunkban, kiben több volt a hozzá való előtanulmány és szeretet, képesség és lelkesedés. A magyar elme történetében GREGUSS neve aesthetikánk fejlődése menetével mindenha kapcsolatban marad. Tehetségének izmosodását, nézeteinek tisztulását leghivebben tükrözi Széptana. Ehhez készül egy egész munkás életen át ifjúkora lendületével és férfi ereje teljével, és — ez életének nagy fájdalma és tudományunk nagy vesztesége — nem irhatta meg az egészet tulajdon kezével.

Egyik legszebb fejezetét a *Magyar költészet*tanban bírjuk. A művészetek legelsejét tárgyalja itt oly tömör tartalmassággal, oly telített műveltséggel és oly mesterien tiszta előadással, hogy benne szakember is haszonnal kereshet eligazodást. GREGUSS az iskolának szánta, és úgy vélem, hogy egy évtized múlva, a mire tanulók és tanárok jobban felnőnek hozzá, legkitünőbb tankönyvünkül lesz elismerve.

Rendszeres Széptanát tanítványai adják ki. A munkával, melyet oly sikerrel oldanak meg, hálára kötelezik a magyar tudományt.

E műben ritka hűséggel nyilatkozik meg írójának egész valója: erkölcsi világnézlete, mely bennünket is az ideálok szolgálatának igyekszik megnyerni, és előkelő szelleme, mely finom elmésségével és átlátszó tisztaságával GREGUSST tudo-

mányos irodalmunk példaképévé avatja. De megnyilatkozik értelmi ereje is minden fényével és árnyékával egyetemben.

Első műve, Szépészete, alapjában nem Hegelből, hanem a nagy mester iskolájából indul ki; Rendszeres Széptana nagyjában a Hegel uralmát követő amaz eklektikus iránynak hajtása, melyet a philosophia története idealrealismusnak nevezett el. A speculatiót ő is csak elméletileg mellőzi, s ha aesthetikáját inductivnek mondja, feledi, hogy a tudomány ezen többet ért véletlenül alkalmazott tapasztalati példáknál vagy természettudományi analógiáknál. A hegeli aesthetika anyagát dolgozza föl GREGUSS a maga dichotomiáinak szigorú egymásutánja szerint. A dialectikai processus amott, bár mesterkelt, de eleven folyamatban mutatja be a fogalmak levését és változását; GREGUSS eleve kész eredményekre kényszeríti rá a maga merev formáit. Innen van, hogy nála gyakran inkább a fölosztás schematizmusa áll elő, mint a valóság képe, hogy a létezők oksági kapcsolatát a fogalmak kölcsönhatása képviseli, mintha a dolgok és szép művek világa föl-osztandó anyag volna, nem magyarázandó tárgy. Mint egyéb műveiben, GREGUSS a Széptanban is inkább leír, mint magyaráz, és inkább magyaráz, mint bizonyít. S aggodalommal látjuk, hogy merészen elmellőzi Kant óvó intését a tudományok határainak tiszteletben tartásáról. GREGUSS feledi, hogy föladatait minden tudomány önkényt meghatározhatja, természetét nem. S nem meglepő-e, hogy a képzelettel, melynek termékeny fogalma az aesthetikában már Solger óta honos, GREGUSS Széptanának még lélektani alapvetésében sem találkozzunk?

Ellenben a részletekben mennyi a lelkiismeretes gond és foganatos munka, a finom megfigyelés és tudományos becsű észrevétel! Izlés és tanulmány, műgond és stylus ritka összhangban egyesülnek, azzá téve a munkát, a minek a művészetet hirdeti írója: nemesíti érzésünket, gondolkodásunkat és erkölceinket, éleszti a hazafiságot s nemzeti önérzet lángját. A mit tanult, GREGUSS magába olvasztotta mint igazi tudós, és a mit tudott, azt közkinccsé tette. Ő honosította meg nálunk a rendszeres aesthetikát mint tudományt, és a philosophiát, mely addig csak külön szak, legfőlebb külön

szaktudomány volt, Erdélyi előkészítő munkássága alapján, ő vezette be újlag irodalmunkba — nemcsak művészi stíljével, hanem azon általános eszmei tartalmánál fogva, melyel a világ egészéről igyekezett képet adni. E sikerét GREGUSS az aesthetika révén és kapcsán érte el: az egyetlen alkalmas módon, mert széptani műveltségünk alapját már Révai és Kazinczy óta erősítjük. A németeket philosophiájok vezette Baumgarten aesthetikájához, bennünket GREGUSS aesthetikája a philosophiához. Az elvont gondolkodás mestersége és előadásának művészete immár be van vezetve nemzeti irodalmunkba. S a kezdemény sikere bizonyára kezessége újabb eredményeknek.

E siker és a haladás műveltségünk és ízlésünk annyi más terén GREGUSS nevéhez marad csatolva. Az idő meg fogja őrizni műveinek egy részét, és e művek egyénisége emléket — az íróét és a tudósét, kiben a hit összeolvadt a tudással, a munka az ideállal, a szív a bölcseséggel; kiben rendületlen volt a bizalom nemzete jövőjében, az emberiség haladásában és az eszmék megváltó, győző erejében. Emlékbeszédében Toldyról mondja GREGUSS e mélyértelmű, igaz szavakat: «Az élőknek legjobb tanítói a halottak».

Tanuljunk GREGUSS-tól.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT.

I. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. Kápolnay Pauer István lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. Konek Sándor r. tagtól	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól	" 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész I. I. t. felett. Ballagi Mór r. tagtól	" 20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. Lenhossék József rendes tagtól	" 30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. Kápolnai Pauer István lev. tagtól	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. Szabó József r. tagtól	" 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. Kozma Ferencz lev. tagtól	" 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. Gyárfás István lev. tagtól	" 20 kr.
X. Emlékbeszéd Mihályi Károly l. tag felett. Domanovszky Endre lev. tagtól	" 10 kr.

II. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. Tanárky Gedeon lev. tagtól	Ára 20 kr.
II. Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól	" 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. Szécsen Antal t. tagtól	" 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. Margó Tivadar r. tagtól	" 40 kr.
V. Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. Nendtvich Károly lev. tagtól	" 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Erkővy Adolf rendes tag felett. Galgóczy Károly l. tagtól	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Zsivora György felett. Tóth Lőrincz r. tagtól	" 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. Haynald Lajos igazg. és t. tagtól	" 30 kr.
IX. Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. Than Károly r. tagtól	" 30 kr.
X. Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. Trefort Ágoston igazg. tagtól	" 10 kr.

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczy Lajos r. t. felett. Török József r. tagtól.....	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. Trefort Ágoston igazg. s tisz. tagtól.....	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. Hunfalvy Pál r. tagtól.....	" 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János l. t. felett. Apáthy István r. tagtól.....	" 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. Trefort Ágoston t. tagtól.....	" 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tisz. tag felett. Dr. Pauer Imre tisz. tagtól.....	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. Lenhossék József rendes tagtól.....	" 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. l. t. felett. Vécsey Tamás l. tagtól.....	" 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. Kautz Gyula r. tagtól.....	" 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom r. t. felett. Hollós Jusztián l. tagtól.....	" 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ignác r. t. felett. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	Ára 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. Budenz József r. tagtól.....	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf l. t. felett. Vadnai Károly l. tagtól.....	" 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tárkányi Béla József t. t. felett. Szvorényi József t. tagtól (Tárkányi B. J. arcképével)....	" 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. Dr. Mihalkovics Géza r. tagtól.....	" 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János l. tag felett. Joannovics György t. tagtól.....	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István l. tag felett. Szilágyi Sándor r. tagtól.....	" 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál l. tag felett. Vadnai Károly r. tagtól.....	" 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon l. tag felett. Szabó Károly r. tagtól.....	" 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmics László t. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.....	" 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábián Gábor r. t. felett. Zichy Antal t. tagtól.....	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Tamárky Gedeon lev. tag felett. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	" 40 kr.
III. Emlékbeszéd Dr. Zlamál Vilmos lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.....	" 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Fleischer Leberecht Henrik k. tag felett Goldziher Ignác l. tagtól.....	" 30 kr.
V. Emlékbeszéd Hornyik János lev. tag felett Szilágyi Sándor r. tagtól.....	" 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Reichardt Henrik Vilmos felett Kanitz Ágost l. tagtól.....	" 20 kr.
VII. Emlékbeszéd Boissier Péter Edmund k. tag felett Haynald Lajos t. tagtól.....	" 20 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FÖTITKÁR.

V. Köt. — 9. Szám.

EMLÉKBESZÉD
GROTE ARTHUR

A M. TUD. AKADÉMIA KÜLSŐ TAGJA

FELETT.

DR. DUKA TIVADAR

LEV. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1889. MÁJUS HÓ 27-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

Ára 10 kr.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1889.

EMLÉKBESZÉD

GROTE ARTHUR

A M. T. AKADÉMIA KÜLSŐ TAGJA

FELETT

DR. DUKA TIVADAR

LEV. TAGTÓL.

(AZ AKADÉMIA ÖSSZES ÜLÉSÉN 1889. MÁJUS 27. FELOLVASTA
XÁNTUS JÁNOS LEV. TAG.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.
1889.

HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

GROTE ARTHUR

EMLÉKEZETE.

A Magyar Tudományos Akadémiának szabályai megállapították azon kegyeletes szokást, hogy elhunyt tagjainak emléke alkalomszerű beszéddel is meg legyen örökítve; ezen szokás által, minővel a külföldnek hasonló tudományos intézeteinél csak ritkán találkozunk, kétségkívül hódolni kívánt Akadémiánk nemcsak az elveszített tagtárs egyéni érdemeinek, de talán azért is látta jónak, hogy alkalom adassék ez által figyelmet érdemlő, tán messzire kiható oly érdekes és tanulságos körülményeknek megemlítésére, melyek esetleg, az elhunynak életpályáját környezék.

Igy fogom fel a jelen alkalmat, melyet a Tudományos Akadémia nekem nyújtani kegyeskedett, engedelmet adván arra, hogy egy szép nevű külföldi tag életének és működésének közelebb megismertetésére egy kevés időt szentelhessünk.

GROTE ARTHUR méltó tiszteletben állott régi angol család tagja, született 1814-ik év november 29-én Clayhillben, Beckenham helységben, London közelében, Kent grófságban. Atyja György, bankár s igazgatója volt egy nagy és virágzó bankár üzletnek, mely a GROTE család tulajdona s egykoron az angol kereskedelmi világban fontos szerepet foglalt el. Testvérbátyja George Grote, a hírneves nemzetgazda tekintély az angol parlamentben és James Mill kortársa és benső barátja: az angol irodalomban is megörökíté nevét, mint Görögország régi

történetének classicus írója.¹ Boldogult tagtársunk számos testvér között a harmadik volt; kora nevelését az apai házból nyerte s aztán a híres Harrow-i iskolában tanult, hol a latin és görög classicusokban szép haladást tett. A kitünő tehetségekkel megáldott ifjú, családjának befolyása által nem sokára kinevezést kapott a keletindiai kormány szolgálatába, és erre nézve specialis előkészületek végett a Hayleyburg keletindiai college-be jutott. Itt tanulmányait kitünő eredménnyel folytatta. A keleti szaktudományok bevégez-tével jutalmakat nyert az arab, persa, hindostani és bengali nyelvekben, és letévén vizsgáit, életének tizenkilencedik évében 1833-ben Bengalia felé elvitorlázott, a hol azon év június havában Calcuttában partra szállott.

A keletindiai birodalmat, az angol korona legbecsesebb gyémántjának nevezik s századunknak ezen bámulatos politikai tüneménye mindenkorra érdekes eseménynek fog látszani, még pedig azért, mivel egy maroknyi európai nép volt képes hatalmába keríteni egy óriási birodalmat túl a tengeren, és az egészen idegen fajú, idegen nyelvű s sajátos vallásokat és szokásokat kifejlesztett őskori nemzetek között, gyakorolja most korlátlan uralmát. A keletindiai birodalomba behozott szabad sajtó útján s a nyugoti civilizáció kíváncsiaként berendezett egyetemek által, a jelenben már arra képesülnek az indiai népek legkitünőbbjei, hogy Keletindia egykoron egészen saját szülőtteinek kormányzata alá kerüljön. Tagadhatatlan, hogy ily feladatnak, ily kivételes körülmények között való szerencsés megoldása, csakis rendkívüli közegeknek egységes közreműködése által lehet kivihető, s erre első sorban, nagy tapintattal kismélt katonatisztek és a Civil Service-re képzett s gondosan megválasztott hivatalnoki osztály van hivatva. Nem lesz érdektelen tehát némi szemügyre venni azon eljárást, mely képesítette az említettem angol hivatalnoki osztályt arra, hogy tapintatos kezelése alatt azzá fejleszse ki a keletindiai birodalmat, a minőnek azt mai nap szemléljük, s legyen szabad ezt itt felhoznunk azon oknál

¹ A History of Greece, by George Grote in XII. volumes. London 1846--1856. Meghalt 1871-ben.

fogva, mivel GROTE ARTHUR, a keletindiai hivatalnoki osztálynak *egyik kimagasló tagja volt*.

Az indiai Civil Service két osztályú, tudniillik olyan, mely Angliában képeztetik és arra van hivatva, hogy a legmagasabb állami méltóságokat betöltse, azon állást és hatalmat gyakorolja, melyet az elmozdított mogul császári aristocratia képviselt. Csak egy példát említünk meg itten, még pedig Mr. John Lawrencé-t, ki mint egyszerű irnok — writer — kezdé pályáját s végre az alkirályi trónnak jutott birtokába s a nagybritanniai Peer-ek házának ajtaja megnyílt *Lord Lawrence* előtt. Ezen magas rangra számot tartó hivatalnoki osztálynak minden tagja, fontos felelősséggel járó állása miatt, bizonyos szerződés és kezesség alatt áll a minisztérium és a parlament irányában s ez, az úgynevezett «Covenanted» azaz szerződött «indiai Civil Service». Bengal, Bombay és Madras a három presidency, saját külön Civil Service-cel bir; az elsőbe, t. i. Bengáliának összes tartományaiba, ide értve a Panjáb és a nyugot-éjszakot, 560 ily hivatalnok van beosztva, a lakosság pedig, mely felett ott (Bengal és Panjábban) kormányoz, meghaladja a 137 milliót, 452 ezer angol négyszög mértöldnyi területen.¹

A másik, az alsóbb rangú, az úgynevezett «Uncovenanted Civil Service» tagjait, melynek száma sokkal nagyobb amazénál, a helybeli kormány Indiában nevezi ki, s ez a kiválság bennszülöttek: keresztény, hindú és mahomedánokkal van betöltve és a Covenanted Civil Servicenek alárendelve. A népnek bizalma saját bennszülött előljárói és birái iránt, rendszerint nagyon ingadozó, inkább fordul tehát igazságtételért az idegen angol bíróhoz, a ki gyakran téved ugyan ítéletében, helyi ismeret-hiányánál fogva, de a kihez megvesztegetési czélból vajmi ritkán merne valaki közeledni.

GROTE ARTHUR 1833-ban lett a Covenanted Civil Service tagja, szolgálati pályáját ő is mint «writer», irnok, kezdette. Nem sokára azonban segédül a pénzügyhöz lett kinevezve és aztán magasabb állással megbizva a pénzügyi és a bün-

¹ Imperial Gazetteer, vol. vj. p. 689 et seqq. Trübner & Co. London 1886.

tető törvényszékeknél. Felesleges lenne itt mind azon bengáliai tartományokat és kerületeket megnevezni, melyekben GROTE hivataloskodott, annyit azonban megemlíthetünk, hogy hatásköre mindig szélesbedett, miglen 1845-ben egy határszéli tartomány, Chumparun, lett fenhatóságának alárendelve, Nepal szomszédságában; itt azonban, rongált egészsége arra készítet, hogy szabadságért folyamodjék üdülés végett, mit meg is nyert s 1846-ban egy időre Angliába visszatért.

Három év eltelte után 1849-ben hivatalos állását ismét elfoglalá, még pedig a birodalmi fővárosban, Calcuttában, a hol nagy fontosságú hatáskörrel lett felruházva. Ennél is magasb előléptetést nyert nemsokára a Ganga folyam felsőbb állomásai egyikén, aztán a Burmával határos Assam tartományban, míg végre 1853-ban ismét a központi pénzügyi hivatalnál mint titkárt alkalmazták, s ez időtől fogva állandóan megmaradt Calcuttában. Itt hivatalos köre úgy, mint társadalmi s tudományos befolyása mindinkább gyarapodott s elérte itt a közszolgálatnak magas polczát; 1868-ban teljes nyugdíjjal kilépett a szolgálatból s életének hátralevő éveit családja körében, Londonban fejezte be; minden idejét barátjai között, a jótékonyág gyakorlatában és a tudomány számos ágának szentelve.

Ez rövid vázlata GROTE ARTHUR életének, érdekesebb részleteire még vissza fogunk térni.

*

A mióta a gőzhajó és a vasút a világközi közlekedést megkönnyítette, a távoli népek szokásai és körülményei felől bensőbb és általánosb tudomást lehet meríteni, mint lehetett félézázad előtt, a midőn GROTE, a kormányzó burocratia tagjává lett Bengáliában. A régi Mogul dynastia hatalmának és befolyásának fényes öröksége Hindostánban Angliának és a Civil Service-t képező államférfiaknak esett osztályrészül, kiknek uralma, szám szerint négyszer annyi népesség felett terjed ki, mint a mennyit az orosz czár összes birodalma foglal magában. Ha alkalom nem lenne, huzamosb egyéni

tapasztalást tenni s független szempontból tanulmányozni a helyi körülményeket Keletindiában, oly módon, a mint azt nemrég a hirneves diplomata, báró Hübner¹ tevő: nehéz lenne fogalmat szerezni, azon csodásnak nevezhető körülmény felől, hogy egy, úgy szólva maroknyi hivatalnoki osztály, melynek rendeletei elhatnak a legszerényebb hindú viskóig, hogyan tudja gyakorolni korlátlan hatalmát kisebb-nagyobb mértékben kétszázötven (250) milliónyi embertömeg felett?

Azon fényes hatalmi állástól azonban, melyet az angol hivatalnoki osztály a jelenben elfoglal, távol esett az egykori szegényes állapot, melynek viszontagságaival, az angol uralom kezdeténél a «Honourable East India Company's writers», a mostani «Covenanted Civil Service» elődei küzdöttek. Azt mondja ugyanis egy ifjú hivatalnok, a mint a mult század végén a most virágzó Paloták-városába (City of Palaces) Calcuttában megérkezett, hogy alig talált az egész városban két vagy három házat, melynek üvegtáblás vagy egyszerű ernyős ablaka lett volna, hogy a fojtó porfellegeket és a hőséget enyhítse. A fizetés is csak nyolcz rupia volt havonkint, oly összeg, mely jelenben egy hindú házi cselédnek is kevés; igaz, hogy bizonyos korlátok között meg volt akkor engedve a kereskedés, de daczára ennek, nehéz és küzdelemteljes volt a helyzet, mely az ifjú hivatalnokra és katonatisztre várt. Egyike azt írja naplójában: «Megérkezém Bombayban», állapotom teljes elhagyottság; nem ismerek egy lelket sem, kihez barátságos szóra fordulhassak; nap leszállta után, akaratom ellenére, le kellett feküdnöm, mert nem volt miből vacsorálni, sem gyertyavilágra költeni. Egy más fiatal katonatiszt panaszkodik rokonának: «Tán nem is fogsz hitelt adni szavaimnak, a midőn értesitelek, hogy mielőtt angol hazámat elhagytam, szomjuságot, éhséget, kimerültséget és szűkölködést soha nem szenvedtem, de a mióta a keletre jövék: az első háromban tapasztalásom elég gyakori volt, a negyediket pedig t. i.: a szűkölködést, mindennapi társamnak nevezhetem. Hiszen, az

¹ Through the British Empire by Baron A. Huebner. London 1886.

első három évi szolgálatom ideje alatt fejeződik egy könyvet vagy történetírást használtam, nyoszolyámon pedig, ágyneműnek, tábori köpenyem volt terítve; a mi pedig az étkezést illeti, «így folytatja Sir Thomas Munro, alhadnagy élményeinek idejéből», mai ebédem egyszerű puliszkából állott, holnap pedig alkalmasint perzselt banánánál egyéb nem lesz asztalomra felszolgálva.»

*

A kép, mely itt előnkbe tárul a polgári és katonai tisztek életéből Keletindiában a múlt század folytán, nem kecsegtető. Igaz, hogy «Omne initium durum», de bámulatunkat le fogja lánczolni azon kérdés: hogyan lehetett tehát ily gyöngye kezdeménnyel és annyi mostoha viszontagság között, alig egy század lefolyása alatt akkora hatalmat kifejteni s oly birodalmat meghódítani, mint Hindostán? Hiszen ha tekintjük az *európai lakosság összes számát* a keletindiai birodalomban, ide értve a nőket és a kisdedeket is, úgy szintén a hadsereget, az utolsó népszámlálás szerint, nem volt az több mint 245,067 lélek. (Imperial Gazetteer vol. vj. pag. 703). Mégis ezen maroknyi idegen elemnek hatalmát megingatni, eddig még nem sikerült senkinek!

Szabad-e itt kissé körültekintően s némi tanúságot meríteni a más világrészben előforduló államviszonyokból? Több millióból álló nemzet miért veszítse el jogos vezérszerepét hazájában élő idegen népfajok között, ha összes számuk tán kétszer annyi is lenne mint a sajátja! Rendezett kormány mindenütt nagy hatalom, ha eszély, méltányosság s a kötelességnek helyes felfogása, mint éltető szellem nyújtja neki a táperőt. Évek lefolytával az ifju ábrándok árja lecsillapul; de emlékezetünkhöz közel álló képek alkalmilag mégis felmerülnek. Az ihletett költőnek bús és tán mégis téves jóslata: miért epeszsze lelkünket? miért a nagyszerű halál? és ez tán nem helytelen kérdés? Hiszen egy életre való nemzet meg fogja óvni lételét, ha önzetlen hazafiság, a kötelesség becsületes teljesítése és praktikus eszély, — common sense-nek nevezi azt az angol — intézi jövőjének irányát.

*

A mint GROTE szolgálatját megkezdette, akkor már az aggodalmaktól és terhes felelősségtől környezett hivatalnoki állást fény, hatalom és anyagi függetlenség környezé, s feladata oda fejlődött, hogy az indiai népcsoportok vértusáit csillapítsa, a népnek anyagi és szellemi fejlődését ápolja, a ferde szokásokat s századok óta megrögzött előítéleteket és babonákat, óvatos kimélettel, de mégis kitartó elszántsággal kigyomlálja.

Nem lehet czélja beszédemnek, hogy a keletindai birodalom kormányzatának gépezetét s az erre vonatkozó történelmi, politikai és administrationalis részleteknek ismertetését csak távrolól is érinteni megkísérltem: óhajtanék azonban népismeri szempontból megnevezni három társadalmi ferdeséget, melyek, mint megrögzött szennyfoltok, meggyalázták a hindú vallásos és állami életet is. E nemzeti bűnös kinövések Keletindianak némely tartományaiban korlátlanul divatoztak még akkor is, a midőn boldogult Tagtársunk administrationalis pályája kezdetét vette. Ő is tehát, hivatalos körében, jótékony befolyást gyakorolt a reá bízott nép között, e visszaszűrő szokások kiirtásában.

Az érintettem szennyfoltok egyike a *leánycsecsemők öldöklése*; másika az utazóknak fojtogatása az úgynevezett *thag*-gok, Kali bráhmáni istenasszony papjai által; harmadika a *Szatti* (sáti, suttee) vagyis a hindú özvegyek feláldozása az elhalt férj tetemének égő máglyáján.

Mind ezen szokások GROTE szolgálati pályájának kezdetén, az angol büntető törvények keretén — úgy mondvá — *kivül* állottak még.

Humanismus szempontjából tekintve, majdnem megfoghatatlannak fog tetszeni, hogy ily társadalomellenes kinövések létrejöhessenek, sőt vallási szentesítést nyerjenek egy nagy és értelmes népnek életében; de mivel ez valóban így volt, épen azért kellett, tapintatos és eszélyes bánásmóddal eljárni, ha az idegen elemű európai kormányközegek óhajtottak hatályosan szembeszállani, a babona és a hindú nemzeti tehetetlenség ezen iszonyatos szüleményeivel.

A *thag*-gok csoportjai, középső Indiában és a félig független tartományokban rendezték üzelmüket. Saját falu-

jokban, valódi kiletőket, egy ideig tán senki sem is gyanítá; otthonában a thag gyakran mint példás családfő s jó szomszéd volt ismeretes; csak bizonyos hónapban maradt távol falujától s ez adhatott okot némi gyanúra. Ezen öldöső szövetkezések ellen egy külön teljhatalmú szolgálatot rendeztek be 1836—40 között, s ma már, az angol kormány területén, a thag-rendszer teljesen megszűnt.

A *leánycsecsemők* kiirtása nem annyira Bengáliában, mint inkább Hindostánnak nyugat éjszaki tartományaiiban és csakis egy kasztban, tudniillik a magasrangú Rajputok — királyfiak — között volt divatos; a mi pedig e szokásnak bünös voltát nevelte, az azon embertelen körülmény volt, hogy az ujszülött csecsemőnek kivégzése, a családapának nemcsak tudtával, de beleegyezésével sőt olykor egyenes parancsára történt. A szokás pedig onnan vette eredetét, hogy a rajpút-leánynak, rangjához illő kiházásításánál, a költekezésnek pazar módra kell történnie, minek következtében igen sok magasrangú családnak tönkre jutása nem volt elkerülhető. Az angol kormány jótékony befolyása a hindú közvéleményre s a büntető törvényhozás itt is már tetemes javulást hozott létre.

De a *szátti* (sati, suttee) áldozatok ritusa, Bengáliában, különösen Calcutta vidékén virágzott leginkább, s GROTE ARTHUR bizonyára közelebbi érintkezésbe jött a barbarismusnak ezen embertelen gyakorlatával.

Dr. Hayman Horace Wilson, a sanszkrit tekintély, Kőrösi Csoma Sándornak kortársa és utána számos európai tudós, bebizonyította, hogy az ősrégi hindú törvénykönyvekben az özvegyek megégetéséről említést nem találni, e szerint csak a későbbi, bráhmani törvényhozók adhattak ezen rendkívüli szokásnak szentesítést. Nagy Sándor idejébeli történetírók, különösen Megasthenes és Arrian említik a már akkor divó szertartást, és azóta saját XIX-dik századunk első feléig majdnem akadály nélkül gyakoroltatott a sati, sőt e sorok írója maga is 1861-ben Monghyrban, a Ganga partján, egy allattomosan végrehajtott sati-áldozatnak hullája felett hivatalos orvosi láttelelet készíteni volt hivatva. A sati szó sanszkritban annyit jelent, mint «jó asszony», azaz, hogy

jóvá lépzen az önfeláldozás által; és ez a cselekedet, hite szerint, örök üdvességet fogna biztosítani boldogult férjének úgy, mint saját lelke számára.

Minden részletében hiteles jelentéssel birunk azon sati felől, mely egy előkelő 28 éves Rám Chand Pandit nevű bráhmán 18 éves özvegyéről szól, (lásd Kaye's Administration of East India Company. London 1853. pp. 525). A mint a férj kimúlt, a nélkül, hogy igénybe vette volna a határidőt, melyre jogosítva volt, a megfontolásra, az özvegy azonnal kijenté a bráhma papok és más tanúk jelenlétében, hogy el van határozva az önáldozatra. A család, az előkelő rangúak közé tartozott; a rokonok mindent elkövettek, hogy lebeszéljék az özvegyet feltett szándokáról, a kormányzó neje is, Lady Russell, gyöngéd izeneteket küldött hozzá, hivatkozván a legmélyebb emberi érzelmekre, hogy tudniillik: mivé leendének apró kisdedei, két leánya és egy fiacskája? e három árva, kiknek legidősbike még nem volt 4 éves. Aztán a célba vett halálnemnek iszonyatos kinjait eleven színekben lefestették, de mind hasztalanul. Hálás köszönetét viszonzá az özvegy a jó tanácsokért, egyszerű válasza azonban csak az volt, hogy neki az élethez többé semmi vonzalma; apró kisdedeit pedig Lady Russell magas pártfogásába ajánlja. A midőn a lángok által okozandó kínokkal ijesztgették, egyik ujját a tűzbe tette s parázst rakván tenyerére, azt tömjénnel behintette, s a füsttel, a körülálló bráhma papoknak áldozott. Gyermekének elhagyottságát ismét emlegették előtte, felelete az volt, hogy az, a ki teremtette őket, fog reájok gondot is viselni. Végre arról is értesítették, hogy szándokát erőszak fogja meggátolni! Ez a hír eleinte nagyon leverte, de csakhamar kedélye ismét nyugodt lett, és kijelenté környezetének, hogy halála saját hatalmában áll, és ha meg nem engedik, hogy vallásának kívánalmai szerint cselekedjek, el van határozva, hogy éhhalállal fog véget vetni életének. Rokonai átlátták végre, hogy elhatározása megváltozhatatlan, engedni voltak kénytelenek.

A férj teteme tehát másnap reggel a szent folyam partjaihoz indíttatott; tíz óra tájban elindult az özvegy is, kísérve három bráhma pap, kisdedei, szülei, rokonai és szá-

mos néptömeg által. A polgári hatóság engedelmé, mivel erre Akbar császár ideje óta ily esetekben törvénykövetelte szükség volt, csak délután egy órakor jött meg; az idő az alatt, imádkozással és a szent folyamban való fürdésel telt el. Még egy félóráig beszélgetett nőrokonaival, közöttük volt édes anyja is, s aztán, kötényébe rakva ékszereit, a körülállók őt a máglya szegletéhez elkísérték. A máglyán egy ívezet volt felállítva száraz fagalylyak és levelekből; az alatt volt a tetem kiterítve. A máglya egyik szeglete közelében pedig a bráhmánok tüzet raktak; ott a papság helyet foglalt, s az özvegy velök is még néhány perczet eltöltött. A papok egyike szentelt falevelet és egyéb apró tárgyat adott a nő kezébe, hogy azt a tűzbe vesse; egy más bráhmán vaját nyújtott át egy falevélen, mit a nő a tűz felett tartott, hogy azt erősebb lángra lobbantsa, jeléül közeledő végzetének. Az alatt a harmadik pap a szent könyvekből olvasott s ismételve kérdéseket intézett a nőhöz, melyekre ez határozottan és derült arczczal válaszolt; «de a nagy zaj miatt, mondja az angol szemtanú, nem érthettük meg szavait, bár csak néhány lépésnyi távolság választott el a máglyától».

Az áldozat már most nagy ünnepélyességgel háromszor körüljárta a máglyát a bráhmánok kíséretében, kik folyvást a Védákból olvastak, s a mint harmad izben visszatért a papok által gondozott tűzhelyhez, itt megállapodott, láb és újjgyűrűit lehúzván, azokat szintén a kötényébe tette s ekkor a végbucsnak magasztos percze következett. Isten hozzádot mondott kisdedeinek, szüleinek, rokonainak; a bráhma papok egyike vajba mártott égő mécsest adott kezébe s elkíséré a máglyának nyílt oldalához. Itt a bráhmánok a nő lábaihoz borúltak, hogy végáldását átvegyék s aztán könnyelt szemekkel elvonúltak. Csak két lépcső vezetett a már említett száraz faleveles ívezethez, mely alá az özvegy belépett. Itt a tetem lábainál letérdelt s aztán helyet foglalt a halott feje mellett. Egy két perczig tartó néma fohász közben, még egyszer a halottnak arczzonásaira veté szemeit s végre a kezében lévő méccsel három helyen meggyújtotta máglyáját. Észrevette azonban, hogy a láng nem a szél irányában kezd

gyuladozni, felállott tehát, hogy jóvá tegye hibáját, s előbeni helyét ismét elfoglalá. «Bámulatos volt szemlélni, mily méltósággteljesen s mily elszánt arczkifejezéssel lobbantá lángra a végzetes emelvényt, azt csak képzelni lehet, de szavakban leírni nem.»

A máglya nagyobbára könnyen gyuladózó szárazlevelű gallyakból volt összerakva, az ívezet tehát és az oldalfák nem sokára dűledezni kezdettek és a tetemmel együtt a lángtenger csakhamar eltakarta az önáldozatra elszánt hűséges hitrajongót.

Ilyen volt az ezer meg ezer éveken át, majdnem teljesen akadály nélkül dívó szokás, a Bráhma vallását követő nép között Hindústánban: miglen azt végre az angol kormány fensőbbsege alá került tartományokban az önáldozatra kész nőknél is, Lord William Bentinck, büntető törvény hozása által 1830. óta végkép betiltotta. A független indiai uralkodók alatt, a sati esetek még jó ideig előfordultak, de mondhatni, hogy az mai nap ott is majdnem egészen elenyészett.

Humanistikus szempontból tekintve, senki sem fogja kétségbe vonni, hogy a sati gyakorlat kárhóztatása természeti kötelesség; minden emberi érzés felzúdul keblünkben, ha meggondoljuk a mi pedig nem volt példanélküli, hogy a bráhma papok, vagy osztályos rokonok önző embertelensége volt olykor az indító ok az önáldozat erőszakolására. Vannak följegyezve esetek, midőn a szerencsétlen özvegy remegve s könnyörületet gerjesztő jelenetek között erőszakoltatott a máglyára, s kétségbeeső sikoltásai daczára taszított a vesztőhelyre, hol sikoltásainak távolra ható hangjait, a vadlárma és a dobszó, csakhamar elnémított. Más részről azt sem lehet kétségbe vonni, ha elemezzük a tiszta női érzületet, hogy a sati ritusban, a teljes odaadásnak és szent kötelességteljesítésnek, bár egy ferde hit befolyása alatt, oly eszményi képét látjuk a hindú nő hűségének s általában a szeplőtlen női erény és magasztos jellemnek, mely minden ferdesége mellett, a moral-psychologot méltó bámulatra fogja ragadni mindenkoron.

GROTE ARTHUR hivatalnoki pályája minden fennakadás nélkül szerencsésen folyt le, s ezen szép siker tulajdonítandó egy részről kitűnő tapintatának és képzettségének, más részről pedig rokonszenves és mindenki irányában méltányos viselkedésének, a miről a népek milliói, melyek közvetlen befolyása alá kerültek, hálásan tettek tanúbizonyságot. Még ma is sokan vannak régi barátai s alárendeltjei sorából, kik melegen emlékeznek vissza nagylelkű tetteire, szeretetteljes jellemének természetes kifolyásaira. Azon időre esnek az európai indigótermelők és a földművesek között fölmerült villongások, a midőn GROTE a Nuddea tartományt kormányozta s «becsületére kell megvallanunk, mondja róla Rajah Rajendrolála Mitra, hogy mindig a gyöngének és a gyámoltalannak volt pártolója.»

A bengáli Asiatic Societyhoz való viszonya már 1849-ben vette kezdetét, a midőn rendes tagjává lett. A következő évben a kormányzó választmányba lépett, s 1852-ben elvállalta a titkárság teendőit. Ezen időszakban a Society pénzügyei nagy zavarban valának, de buzgalma, komoly figyelme a Society érdekei iránt, hathatós befolyása barátai között és a magasb rangú társadalmi körökben, legyőzte az akadályokat és a Society helyzetét virágzó lábra állította. Társadalmi befolyását említjük különösen, mivel ebben alapult sikerének főkélléke. Széles körű levelezés ismerősei között, a Society jövedelmének behajtása, munkásságra ösztönözte a tagokat, ajánlván érdekes tárgyakat a kidolgozásra, nyújtván segédkezését a beküldött dolgozatok iránybeli részének kisimitására: mindezek szorosan véve nem tartoznak ugyan a tiszteletbeli titkár kötelességeinek körébe, tudjuk azonban, hogy éppen *ezek azon eszközök*, melyek leginkább mozdítják elő a tudományos célú közintézeteket és az ilyenekben tünt fel különösen GROTE-nak befolyása. Hatszor lett alelnöknek megválasztva az 1856. és 1868. közötti években, és aztán öt izben volt kitüntetve az Asiatic Society elnöki székeivel. Nagy része volt a sok ideig folytatott tanácskozásokban, melyek az Asiatic Society természettudományi szép múzeumának a kormány számára való átengedésével végződtek. E tanácskozások folyama alatt GROTE gyakran

hivatkozott Mr. John Colvin alkormányzó szavaira, a ki azt mondotta, «ha ezen Society termeiben működöm, akkor megszűntem kormányhivatalnok lenni. Sajnálattal kell megvallanom, teszi hozzá Rajah Rajendrolála Mitra, hogy ezen elv nem jut mostan minden alkalomkor teljes érvényre.»

GROTE nagyon ellenezte, hogy a Society elnöksége, évek hosszú során át, ugyanazon személy által folytonosan legyen betöltve. Az ő hatalmas befolyása következtében, bár barátai és tagtársainak ellenére, a régi szokás megszüntettetett, s azóta az évenkénti rendszeres személyváltozás szabályait fogadták el. Mély tudománya, széles tapasztalatai, magas hivatali rangja és kitűnő társadalmi állása: mindenütt döntő befolyást biztosítottak számára; «de én nem ismerek senkit, mondja ismét Rajendrolála Mitra, a ki ezen előnyöket gyöngédebb, szerényebb és megnyerőbb módon gyakorolta volna, mint GROTE. Ellenségévé soha senkit sem tett.»

Kedvelt tanulmánya volt a természettudomány; szolgálatának kezdetén már ki volt szemelve az indiai földművelés és kertészeti társulat elnökévé. Tíz évig viselte ezen tisztséget s a mint megvált elnöki székétől, a társulat tiszteletbeli tagjává választá s tanácstermét GROTE arczképével feldiszipette.

Természetesnek fogjuk találni, hogy a rokonszenves jelleméről ismert GROTE ARTHUR *az állatvédő társulatnak* is elnökévé választatott s e téren is hathatósan működött. A *bengáliai népies irodalmi társulatnak* is befolyásos tagja volt s azt bölcs tanácsa és közreműködésével hathatósan istápolta.

Szellemi világának terjedelmes köre s munkabíró ereje és szorgalma arra képesíték, hogy mind azon tárgyhöz, mely körébe esett, mint elismert tekintély, tüzetesen hozzá szólhatott. Anyanyelvén kívül megtanulta a francia, német, latin, görög, spanyol, portugál, hollandiai és az olasz nyelveket, az első három nyelven könnyen és mesterileg irt; a keleti nyelvek közül tudta az arab, persa, hindústan, hindi, sanszkrit, bengáli és uria nyelveket, összesen tehát tizenhatot. A bengáli napisajtó termékeit rendszeren olvasta és gyakran meglepte indiai barátjait idézetekkel, melyeket a bengáli

irodalom terén gyűjtögetett. De mindenek felett kedvelt tanulmánya volt Görögország classicus irodalma, a melynek élvezetére semmi alkalmat el nem mulasztott. Ennek bizonyágául egy indiai barátja azt mondja felőle, hogy «elutazásának utolsó előtti napján, a midőn ilyenkor inkább a podgyász rendbehozatalával vagyunk elfoglalva, én őt végbúcsú-vétel végett meglátogatván, Aristophanes olvasgatása közben találtam rendes dolgozó szobájában.»

A természettudomány két ágában, tudniillik az Entomologia és a Botanikában tett GROTE beható tanulmányokat. Az ő lepkegyűjteménye egykoron a legteljesebb volt egész Keletindiában; éveken át rajzolókat alkalmazott saját házában, hogy a lepke-élet változásait természet-híven ábrázolják. A Botanikában tett tanulmányát bizonyítja azon körülmény is, hogy a kormány ideiglenesen gondjaira bízta a világhírű birodalmi fűvészkertet Calcuttában. Mint rendes tag, dolgozatokat közölt a «zoologiai» és a «linnei» társulatok évkönyveiben, Londonban.

A mint Keletindiát végkép elhagyta, Londonban telepedett le, hol a *Royal Asiatic Society of Great Britain et Ireland* kormányzó-választmányi tagsággal tiszteltetett meg, később mint alelnök a Society érdekeit háthatósan előmozdította. A sajtóban ritkán találkozunk ugyan nevével, de mint tudományos levelező, kellemes emlékeket hagyott maga után társai között. Barátja, Rajah Rajendrolála Mitrának rendes jelentéseket küldött az európai irodalomban fölmerült érdekesb tünemények felől, s a bengáli Asiatic Society kedves emlékezetében mind végig megtartotta. Életének végső éveiben különös érdekléssel gondozta Mr. Moore munkáját, mely ezen tudományos Akadémia egykori tagjának, William Stephen Atkinsonnak ritka lepkegyűjteményét ismerteti. Ezen munkához GROTE elkészítette a bevezetést. «GROTE ARTHUR-ban egy becses munkatársat és meleg barátot veszítettünk el, kinek helyét kipótolni vajmi nehéz leszen. Mint benső barátja, mélyen gyászolom halálát». Ezek a bengáli Asiatic Society elnökének, Rajah Rajendrolála Mitrának a szavai.

A Magyar Tudományos Akadémia méltányolva GROTE ARTHUR-nak tudományos működését és kitűnő állását, mint

az Asiatic Society elnökének, őt 1863-ban külföldi tagjai közé sorozta. Nemcsak azóta, de már jóval annak előtte is, GROTE különös rokonszenvet tanúsított a magyarok iránt. Így, Kőrösi Csoma Sándor érdemei és munkálkodása iránt mindig meleg érdeklődéssel viseltetett. GROTE volt az, a ki 1854-nek elején engemet is, bár előtte teljesen ismeretlent, kitünő jó akaráttal és barátsággal fogadott Calcuttában. Ő volt az, a kinek befolyása által megnyílt előttem a főtörvényszék levéltára, a hol 1854 elején még meg volt azon kis ércszekrény, melyben tibeti tudósunk hátramaradt irományainak egy része le volt téve. Élete végpercezeig benső baráti viszony csatolt hozzá. Berzenczey Gábor, mielőtt turkesztáni útjára kelt, több hónapon át élvezé GROTE ARTHUR vendégszeretetét a gardenreach-i palotában Calcutta egyik külvárosában, a hová az alkirálytól kezdve minden rendű és rangú egyén ellátogatott.

GROTE korán elvesztette nejét, sok éven át özvegységben élt; egyetlen fiát is eltemette két évvel saját halála előtt. Három leánya közül a legifjabbik, férjhez menetelég, édes atyjának házáat vezette Calcuttában. Budapestet meglátogatta 1876-ben az Archaeologiai Congressus alatt, a melynek tagja volt; visszatérvén Londonba, sokszor beszélt azon kedves emlékekről, melyeket a fővárosunkban tapasztalt szíves fogadtatás neki élvezni engedett. Többben vannak bizonyára, kik érdekes egyéniségére Budapesten még emlékeznek. Tudományos Akadémiánknak tevékenységét és érdekeit mindenkoron meleg rokonszenvével kísérte. Legidősb leánya, az angol királyi flottában szolgált Stirling kapitány neje, jelentékeny számú becses könyvajándékkal gazdagította könyvtárunkat az örökösök részéről, édes atyjok emlékére. Hasonló figyelemben részesült a kolozsvári egyetem is.

Hosszú szenvedés után, 1886-dik évi deczember 4-én hűnyt el; földi maradványai a londoni tudományos intézetek képviselőinek, számos barátjának s tisztelőinek közrészvétele mellett, deczember 9-én a kensal-green-i temetőben tétettek végnyugalomra.

A Magyar Tudományos Akadémia egy általános tisz-

teletben álló külsőtagját, hazánk és nemzetünk egy igazi meleg barátot veszített el GROTE ARTHUR-ban.

Mint nagy jellemű és tiszta keblű férfi, mint hű barát, szerető apa s rokonszenves egyéniség, példa gyanánt áll ő előttünk.

Megérdemlett hódolatnak adunk tehát kifejezést, ha óhajtjuk, hogy : GROTE ARTHUR neve mindenkorra áldott emlékezetben maradjon közöttünk !

A M. T. AKADÉMIA ELHÜNYT TAGJAI FÖLÖTT.

I. Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. Kápolnay Pauer István lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. Konek Sándor r. tagtól	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól	" 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész I. l. t. felett. Ballagi Mór r. tagtól	" 20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. Lenhossék József rendes tagtól	" 30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. Kápolnai Pauer István lev. tagtól	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. Szabó József r. tagtól	" 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. Kozma Ferencz lev. tagtól	" 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. Gyárfás István lev. tagtól	" 20 kr.
X. Emlékbeszéd Mihályi Károly l. tag felett. Domanyosky Endre lev. tagtól	" 10 kr.

I. Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. Tanárky Gedeon lev. tagtól	Ára 20 kr.
II. Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól	" 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. Szécsen Antalt. tagtól	" 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. Margó Tivadar r. tagtól	" 40 kr.
V. Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. Nendtvich Károly lev. tagtól	" 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Erkövy Adolf rendes tag felett. Galgóczy Károly l. tagtól	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Zsivora György felett. Tóth Lőrincz r. tagtól	" 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. Haynald Lajos igazg. és t. tagtól	" 30 kr.
IX. Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. Than Károly r. tagtól	" 30 kr.
X. Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. Trefort Agoston igazg. tagtól	" 10 kr.

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczy Lajos r. t. felett. Török József r. tagtól.....	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. Trefort Ágoston igazg. s tisz. tagtól.....	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. Hunfalvy Pál r. tagtól.....	" 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János l. t. felett. Apáthy István r. tagtól.....	" 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. Trefort Ágoston t. tagtól.....	" 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tisz. tag felett. Dr. Pauer Imre tisz. tagtól.....	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. Lenhossék József rendes tagtól.....	" 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. l. t. felett. Vécsey Tamás l. tagtól.....	" 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. Kautz Gyula r. tagtól.....	" 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom r. t. felett. Hollós Jusztián l. tagtól.....	" 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ignác r. t. felett. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	Ára 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. Budenz József r. tagtól.....	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf l. t. felett. Vadnai Károly l. tagtól.....	" 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tárkányi Béla József t. t. felett. Szvórényi József t. tagtól (Tárkányi B. J. arczképével)....	" 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. Dr. Mihalkovics Géza r. tagtól.....	" 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János l. tag felett. Joannovics György t. tagtól.....	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István l. tag felett. Szilágyi Sándor r. tagtól.....	" 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál l. tag felett. Vadnai Károly r. tagtól.....	" 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon l. tag felett. Szabó Károly r. tagtól.....	" 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmi László t. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.....	" 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábán Gábor r. t. felett. Zichy Antal t. tagtól.....	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Tanárky Gedeon lev. tag felett. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	" 40 kr.
III. Emlékbeszéd Dr. Zlamál Vilmos lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.....	" 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Fleischer Leberecht Henrik k. tag felett Goldziher Ignác l. tagtól.....	" 30 kr.
V. Emlékbeszéd Hornyik János lev. tag felett Szilágyi Sándor r. tagtól.....	" 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Reichardt Henrik Vilmos felett Kanitz Ágost l. tagtól.....	" 20 kr.
VII. Emlékbeszéd Boissier Péter Edmund k. tag felett Haynald Lajos t. tagtól.....	" 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Greguss Ágost rendes tag felett Bánóczy József l. tagtól.....	" 20 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÜLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.
SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

V. Köt. — 10. Szám.

EMLÉKBESZÉD
DR. MURAKÖZI
RÓZSAY JÓZSEF

A M. TUD. AKADÉMIA KÜLSŐ TAGJA

FELETT.

DR. BATIZFALVY SÁMUEL

LEV. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1889. FEBRUÁR HÓ 25-ÉN
TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

Ára 20 kr.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1889.

EMLÉKBESZÉD

DR. MURAKÖZI

RÓZSAY JÓZSEF

A M. T. AKADÉMIA LEVELEZŐ TAGJA

FELETT

DR. BATIZFALVY SÁMUEL

LEV. TAGTÓL.

(OLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1889. FEBRUÁR 25. TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.
1889.

HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

Dr. MURAKÖZI RÓZSAY JÓZSEF

EMLÉKEZETE.

Több, mint harmincz évi őszinte, szívélyes baráti viszony fűzött RÓZSAYHOZ, pályatársamhoz.

Tiszteltem példás hazafiságát. Szerettem az ernyedetlen munkásságú emberbarátot. Nagyrabecsültem lelkiismeretes, mondhatnám önfeláldozó orvosi működését.

Alkalmam volt tevékeny életének nagy részét figyelemmel kísérni.

Nemzeti, közművelődési irányban élete áldásos vala abban az időben, midőn még fővárosunkban szerte szélylyel — kivált hitsorsosai között — a német nyelv uralkodott.

Társadalmi mozgalmat indított, melynek a magyar kulturára, a nemzeti művelődésre, főképp pedig a magyar nyelv terjesztésére kiváló hatása volt.

Kezdeményezéseihez akkoriban nagymérvű férfias elszántságra volt szükség.

Polgártársainak hazafias érzületét és szellemi képzettségét kívánta előbbre vezetni. Tudta, hogy «nyelvében és történetében él a nemzet».

És ezen társadalmi mozgalmak nevére fényt árasztottak és jó emlékét meg örökitették.

Közvetve tehát nagyhatású szerepe volt és ezért is megérdemli részvétünk nyilvánítását.

Kitartó szorgalom, páratlan kötelességérzet, jó tapintat

voltak egyéni tulajdonai, melyek őt mindenütt, a hol hatásköre nyílt, a jők előtt hasznossá és kedvelté tévék.

Az orvos-természettudományi irodalom terén szerzett érdemei és egyéb írói sikerei Akadémiánk elismerésében részesültek, midőn 1864-ben, január 20-ikán tagjai sorába emelé. Székfoglaló értekezésének tárgyát: «*Észleletek az aggok élettani és kórtani változásai köréből s a pestvárosi agg-gyámoldának (Elisabethineum) keletkezéséről, 34 évről (1830-tól—1863-ig) szóló statisztikája*» képezte. Ezen műve hézagot pótol.

Az Akadémia III. osztályának megtisztelő felhívása folytán ezen Emlékbeszéd megtartására készséggel vállalkoztam, annyival is inkább, mert volt idő, midőn boldogult tagtársunk törődöttebb korában ezen kegyeletes tisztesség megejtésére — személyemet illetőleg — mint régi bajtársára, példázgatólag intett.

A római auctor szerint «non debet mors eorum, quorum vita laudatur, silentio praeteriri».

Annyit már e bevezetésben is elmondhatunk, hogy ünnepeltünkben a haza nemesen érző fiát, a kartársak pedig jeles, ügybuzgó tagot veszítettek el.

Beszédemben a valódi és hű életrajz hangoztatására törekszem, felhasználva boldogult tagtársunknak autobiographiai jegyzeteit is.

* * *

Dr. muraközi RÓZSAY JÓZSEF, Sopronmegyének Lakompak nevű helységében, 1815-ben született. Szülői azonban nemsokára Csáktornyára költöztek át, hol atya gróf Festetich László uradalmi orvosa lett. Gondos nevelésben részesült. Előbb Nagy-Kanizsán tanult, azután Szombathelyen, hol Bitnicz Lajos kitűnő tanár vezetése alatt gymnasiumi és bölcséleti kiképeztetését nyerte.

Bitnicz súlyt fektetett arra, hogy őt a honi nyelv művelésére serkentse, és ezen buzdítások maradandó hatással voltak

a fogékony ifjú kedélyére. Saját hajlama és ösztöne folytán az orvosi pályára lépett. Buvárkodni akart atyja példájára a természettudományok örökké fejleszthető mezején. Be kívánt tekinteni «a természet alkotó műhelyébe». A legtökéletesebb lény, az ember testi és szellemi kóros fogyatkozásait és azok gyógykezelését óhajtotta tanulmányozni. Az elméleti éveket, hármát a pesti, a két utolsó gyakorlati évet a bécsi egyetemen hallgatta, hol a szakmabeli tudományok fejlődését nagy figyelemmel kísérte.

Egyetemünk azon időben nyomorúságosan volt fölszerelve; még az én tanuló koromban is felettébb hiányos, szegényes volt. De másrésről orvostudor, ki Pesten nyerte oklevelét, a birodalom német tartományaiban gyakorlatot nem is űzhetett az 1773-ban kelt kormányi rendelet alapján; míg a Bécsben graduált orvostudorok az egész osztrák-magyar birodalomban letelepedhettek. Ezen jogtalan állapotot b. e. Eötvös József, vallás- és közoktatásügyi miniszterünk, az Ausztria és Magyarország közt létrejött állami jogegyenlőség alapján megszüntette. A bécsi cs. egyetem a birodalmi pénztárból gazdag dotációkban részesült, ellenben a k. m. tudományegyetem saját nagy vagyonából mostohán láttatott el a magasabb oktatásra megkívántató eszközökkel. Hozzájárult még Rokitsanszky és Skoda bécsi orvostanárok exact fűrkészeten alapuló buvárlatainak vonzó ereje, a mely Rózsayt is Bécsbe vonzotta.

Mai ifjúságunk minden eszközzel rendelkezik, hogy az orvos-természettudományokat sikeresen művelhesse, azonkívül szorgalmasbjaink gazdag stipendiumokkal külföldre utazhatnak ismereteik bővítésére.

Rózsay 1840-ben orvostúdorra avattatott, ezután külföldre utazott, hogy eszmekörét kibővítse. Németország kitűnőbb orvosi egyetemein, híresebb kórodáin tágította ismereteit. Szorgalmasan tanulmányozta a nagyobb kórházakat, gyógyintézeteket és a látogatottabb fürdőhelyeket. Utazásából egy év múlva visszatérve, a bécsi közkórház segédorvosává lön, hol másodorvosi minőségben harmadfél évet töltött. 1843-ban visszakerült hozzánk és hazánk fővárosában kívánta külföldön hangyaszorgalommal gyűjtött bő ismereteit és gazdag tapasztal-

talatait érvényre juttatni. 1848-ban a törekvő orvost az első magyar minisztérium tábor-kórházi főorvosnak nevezte ki, és e hivatalát a szabadságharc végeig teljes odaadással be is töltötte. Azonban később a cs. kir. katonakórházakban is kellett szolgálatokat teljesítenie. 1850-dik január havában Pest városa a dolog- és a szegényháznál mint főorvost alkalmazta, s ezen állását élte fogytaig szakadatlanul megtartotta.

Mint ilyen, lényeges reformokat léptetett életbe. Házi gyógyszertert rendezett be; a betegeket, kik azelőtt, a város kiadásainak terhére, roskadt bérházakban, a nyár-, a főherczeg Sándor- és a diófa-útczában voltak elhelyezve, házilag kezelte és ez által a várost tetemes költségektől kímélte meg. De főtörekvése az volt, hogy a munkaképtelen, elaggott szegények állandó hajlékot, saját menházat nyerjenek. E tekintetben nem kímélt semminemű fáradságot, addig járt-kelt és agitált, míg 1854-ben április 24-én, uralkodó felségeink egybekelése alkalmából, a szegény aggok új menhelyet nyertek. A városi tanács felhívása folytán Rózsay másodmagával készítette el a szegények háza építésére vonatkozó javaslatot, a mely el is fogadtatott. Részben buzgó tevékenységének gyümölcse a szegények háza, melyben jelenleg közel 900 elaggott, tehetetlen ember teljes ellátásban részesül.

Az aggok házának megnyitása után azt sürgette leginkább, hogy ott a betegek számára kórházi osztály szerveztessék. És e tekintetben czélt is ért, mert a betegek osztálya jelenleg már 235 férfi és női szenvedő részére van berendezve. A kórszobák kellően vannak fölszerelve s minden szükséglettel ellátva, mit a beteg czélszerű kezelése igényel. Életének legfőbb örömét képezte, hogy a szegények házának czélszerű berendezését ekkép betetőzhette. Saját ide vonatkozó szavai így hangzanak: «Adja a kegyes Ég, hogy e szegényápoloda, mely nemzetünk Nemtőjének (Erzsébet királynénknak) boldogító védnöksége alatt áll, a jövőben is áldásosan működjék».

Szenvedő embertársain teljes készséggel iparkodott segíteni. Járványok idejében, saját élete kockáztatásával, a járvány-kórházak vezetését és a betegek gyógykezelését mindig készséggel elvállalta, és e kiküldetésében páratlan buzgósággal,

humanitással, egész ideje és ereje feláldozásával járt el. *Öt* cholera, *hét* typhus és *három* himlőjárvány alatt az ezerekre menő betegeket — valódi önfeláldozással — látta el orvosi segélylyel. Ezen járványok körül szerzett dús tapasztalatait s beható megfigyelés által birtokába jutott észleleteit sajtó útján is közrebocsátá.

Valódi nemtője volt a szenvedőknek. E téren valóban rendkívüli érdemeket szerzett. De sőt ezeken kívül 22 éven át még a Rókus-kórházi fegyosztályt és a fogházat is ellátta mindaddig, míg ez intézet a fővárostól az állam kezelésébe nem került. Két évig a tolonczokat és a rendőri vizsgálat alatt levőket is gyógykezelte. A főváros több ízben a köz-kórházi helyettes főorvosi teendőkkel bizta meg.

1861-ben a pesti izr. hitközség kórházának igazgatójává választotta meg, és e tiszttel holtá napjáig nemes ambícióval viselte, kivéve Pálffy Móricz gróf kormányzása idejét, mely alatt a község alkotmányos érzelmű tagjai hivataluktól megválni kényszerültek. Ezen kórház, igazgatósága alatt fényes lendületet nyert, és itteni működése administratív tehetségét kézzelfoghatólag igazolta. A kórházban sokrendű reformot hozott be. Mindenekelőtt a kórház gazdasági viszonyait rendezte, mely nemes törekvését szép siker koronázta, mert a kórház gazdasága azóta minden jogos követelménynek megfelel. A kórház épületének javítására és kertjének disztítésére sikeres gyűjtést eszközölt. Maga is a tudományok buzgó és a korral haladó művelője lévén, megkívánta, hogy a kórházban nemcsak humanusan működő, hanem a tudomány színvonalán álló vezető orvosok alkalmaztassanak, kik a kóranyagot úgy a tanítás céljaira, valamint a honi orvosi tudomány előmozdítására felhasználni tudják és akarják is. Támogatta a fiatal orvosi erőket. Törekedett képességeknek megfelelő állásokat szerezni, és ha ez állásukban a közjóra hasznosan működtek, öröme nagy volt. A fennálló belgyógyászati osztályhoz, közbenjárására, külön sebészi- és szemészi osztály szerveztetett. Nagy elismerést érdemel abbéli kezdeményezése, hogy az intézetbe járó betegek számára rendelő órákat léptetett életbe, melyek eleinte szerény forgalommal indultak meg, de jelenleg már évenként több mint 10,000 betegnek vallaskülönbség

nélkül nyújt ingyen orvosi tanácsot, sőt gyakran gyógy- és kötszert is. A hitközség szegény betegeinek látogatási és kezelési intézményét nemcsak szervezte, hanem rendezte is, mely mind a mai napig igen szép eredménynyel működik.

RÓZSAY előrelátó kezdeményezésére és kitartó szorgalmazására az új izr. kórház részére már 1873-ban az üllői úton telek vásároltatott. Az ő lankadatlan közbenjárása folytán határoztatott el a kor igényeinek megfelelő új kórház építése az Aréna-úton levő telken, mely még ez évben fog a szenvedők használatára megnyitni. S már ezen tényei által is ő az izr. kórház valóságos reformátorává vált, melynek korszakot alkotó lendülete RÓZSAY nevéhez van kötve.

Az igazgatói teendőkhöz szigorú pontossággal járt el. Ezen tiszteletbeli hivatalos működéseért a pesti izr. hitközség elismerésének, tiszteletének és hálájának számos ízben adta tanújelét. Így 1872-ben életnagyságú olajba festett képét készíttette el a kórház számára. 1880-ban, RÓZSAYNAK 40 éves orvostudori jubileuma alkalmából, ágy-alapítványt tett az ő nevére. Az általa mintaintézeté emelt kórházról végrendeletileg is gondoskodott RÓZSAY, miről alább szölandunk.

A fővárosi jótékony- és tudományos intézetekben nagy buzgalmat fejtett ki. A gyógyászat és természettudományok terén szerzett tapasztalatait a szakirodalom mezején bőven érvényesíté. Az egyesületekben, társulatokban számos előadást tartott. Tudományos dolgozatai nemcsak a hazában, hanem a külföldön is méltányoltattak.

1867-ben Pest-Pilis-Soltmegye tiszteletbeli főorvosává neveztetett ki, s mint ilyen a megyei közegészségi bizottságban nagy tevékenységének adta tanújelét.

1868-ban az országos közegészségi tanács tagjává neveztetett ki. 1873-ban, a cholerajárvány alkalmával, mint belügyminiszteri biztos működött; ugyanekkor ő volt a közegészségi tanács cholera-referense. A kir. magy. egyetemi orvosi kar, a Magy. Tud. Akadémia, mint fenn említém, a budapesti kir. orvosegyesület, a kir. m. természettudományi társulat, a földtani társulat, az erfurti porosz Akadémia, az erlangen-i természettani és még több más bel- és külföldi tudományos és közhasznú társulat tagjává választotta. Ezen

egyletek és társulatok többjénél tiszteleti, alapító, választmányi és rendes tag volt.

A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlésein, melyeket dr. Bene Ferencz, a m. kir. tudományegyetem hírneves belgyógyászati tanára 1841-ben léptetett életbe, 1863 óta folytonosan közreműködött. Megjegyzendő, hogy ezen gyűlések a szabadságharcz után, midőn igaz ügyünk elbukott, 15 évi szünetelésre voltak kárhozthatva. E vándorgyűléseknek fáradhatatlan híve és barátja volt, miután meggyőződött arról, hogy ezek hazaszerte a természettudományok iránt rokonszenvet és érdekeltséget ébresztettek. E gyűlések munkálatainak évkönyvei, hazánk viszonyait ismertető topographiai, népszerű előadásai üdvös hatást gyakoroltak a tudományos fejlődésre, különösen pedig a természettudományok népszerűsítésére.

Mint rajok, e vándorgyűlések méhkasából rajzottak ki a virágzó és üdvös tevékenységű kir. magy. természettudományi, úgyszintén a jelesen működő földtani társulat. E gyűlések szárnyai alatt élte zsenge korát az archaeologiai és történelmi társulat. Mind a négy, kulturintézményeink legkiválóbbjai közé tartozik. Sok közegészségi kérdést e gyűlések kezdeményeztek vagy sürgettek. Számos és jelentékeny jutalomkérdés tüzetett ki a vándorgyűléseken, a mi maradandó becsű sikert eredményezett. Így például boldogult Balassa tanárunk száz darab aranyból álló pályadíját Margó Tivadar egyetemi tanár *állattani munkájával* nyerte el.

Dr. Kovács S. Endre *a honi ásványvizek* leírására vonatkozó, 100 darab aranyból álló pályadíját dr. Kovách Imre kapta meg.

Dr. Hamary Dániel által *a magyar orvosi szakirodalom statisztikájára* kitűzött pályakérdést pedig sikerrel dr. Fekete Lajos oldotta meg.

Dr. Fodor József egyetemi tanár *«Egészségtani kutatások a levegőt, talajt és vizet illetőleg»* című, gyakorlati fontosságú munkája, a Buziás-Temesvárotról tartott XXIII-dik vándorgyűlésen, a Balassa nevét viselő 100 darab arany pályadíjjal jutalmaztatott.

Ezen gyűlések által kitűzött pályakérdések gyümölcse egyebek közt az «*Orvos-gyógyszerészeti Műszótár*», mely oly szaktudósoknak, mint Szarvas Gábor és Volf György tagtársaink, méltányló elismerésében is részesült. Ezen mű 45 sűrűn nyomott iven jelent meg. Kifogástalan pótlást nyújt az eddigi rossz helyébe, a Nyelvőr, az akadémiai Nagyszótár és a nép nyelve nyomán. Szerzője Dr. Barts József. A pályadíj csekélységem által tűzetett ki a Máramaros-Szigeten tartott XIX-dik nagygyűlésen. Szerénytelenség nélkül mondhatom, hogy igen örvendettem, mikép csekély kezdeményezésemnek ily szép gyümölcse termett.

RÓZSAY buzgó kitartással vitte a vándorgyűlések ügyeit, majd mint másodelnök, majd mint titkár, pénz-, könyv- és levéltárnok. A vándorgyűlések levéltárát voltaképen az ő fáradhatatlan tevékenysége hozta létre és iktatta rendbe. Nagy gonddal kutatott össze minden egyes okmányt és adatot, az első pesti 1841-diki gyűléstől kezdve, mely a nagygyűlés aktáira vonatkozott, hogy azt a történelem érdekében osztályozva rendezze és az enyészettől megmentse. És ezért több ízben megérdemelt elismerést is nyert a nagygyűléstől. Megjegyzendő, hogy ezen levéltári okmányok nagy része azelőtt, némely gondatlan tisztviselő padlásán össze-vissza hanyva és pókhálóba burkolva porladozott. S hogy ezek így történtek, arról a magam részéről is tanúbizonyságot tehetek, a meny-nyiben ekkor a nagygyűlések ellenőri tisztét viseltem.

A vándorgyűléseken számos becses értekezést tartott. Igen tanulságos a Pesten tartott IX-ik vándorgyűlés Évkönyvében megjelent értekezése: «*A véredényrendszer és légzőszervek aggkori változásai kórboncztnani és élettani tekintetben*». Mint számos több e nemű, úgy ezen dolgozatából is kiderül, hogy az aggok betegségeit hosszas tanulmányaiból és orvosi gyakorlatából nagyon jól ismerte s a tudomány újabb haladásával lépést tartott. Fent címzett értekezésében egyebek közt ekkép szól: «Az aggok betegségénél épp úgy szükséges, mint a gyermekeknél, hogy különösen foglalkozunk velök, ha a gyógyításban szükséges biztosságot el akarjuk érni». Ugyan e gyűlés munkálatai között «*A pekleniczai hegyi kátrány Muraközben*» (Egy térképpel és egy tervrajzzal)

című értekezésével találkozunk. A győri gyűlésen pedig a budai *Széchenyi keserűvíz-forrásról* értekezett.

Mint látjuk tehát, a szoros értelemben vett orvosi tudományokon kívül, a természettudományok egyes ágait is művelte.

A vándorgyűlés több Évkönyvét, a XII-dik, rimaszombati, nagygyűlés munkálatainak Évkönyvét pedig velem együtt szerkesztette.

A Mehádián tartott XVI-dik nagygyűlésen, melynek alelnöke volt, 200 frnyi jutalmat tűzött ki annak, ki «*Az emberi vér el- és kiválasztások, ki- és átizzadások vegyi és górcsói vizsgálatá*»-ról, 6—8 nyomtatott ivnyi terjedelemben legjobb dolgozatot nyújt be. E pályakérdés célja az volt, hogy a gyakorló orvos a betegágynál rövid, szabatos kalauzt nyerjen a kórismeret felállítására. Ezen orvos-diagnosztikai pályakérdésre néhai dr. Széll Lajos teljesen megfelelt és így a jutalmat a XVIII-dik nagygyűlésen Előpatakon el is nyerte.

Az 1879-ki Budapesten tartott XX-dik nagygyűlésen RÓZSAY sok utánjárással és fáradozással orvos-gyógyszerészeti kiállítást rendezett, melylyel minden szakembernek méltó elismerését vívta ki.

De lássuk még e vándorgyűlések alkalmával tartott előadásainak további sorozatát is.

A Marosvásárhelyt tartott X-dik nagygyűlésen az «*Aggkór (Marasmus senilis) mint halál-ok*» című értekezését adta elő. Ugyanez alkalommal «*Az Ozokerit s annak készítményei*»-ről szólván, több irányban kiterjeszkedő előadását ekkép nyitja meg: «Korunknak haladó szelleme nemcsak a föld színén működik, nemcsak az egekre irányozza kémlő tekintetét, hanem lehat a föld méhének sötét éjébe is, hogy a tudomány fényénél vizsgálja, fölismerje, napvilágra hozza az ott elrejtett kincseket, hogy azok az emberiség hasznára fordíttassanak».

A XI-dik, Pozsonyban tartott, vándorgyűlésen, melynek a halhatatlan emlékezetű Balassa egyetemi tanár volt másodelnöke és a melyen e dicső nagy férfiú a fent érintett száz darab aranyból álló jutalmat tűzte ki az orvos-természet-

tudományi szakmába vágó, tárgyát kimerítő, eredeti magyar munkára, mondom e vándorgyűlésen RÓZSAY a *«Májtályog elkövesedése folytán kifejlődött és sorvadás útján haltát okozó hashártyalob»*-ról értekezett.

A XII-dik, Rima-Szombatban tartott, nagygyűlésen, melyen titkári minőségben volt alkalmam tevékenységét figyelemmel kísérni, *«Az 1866-dik évi cholera-járvány a szt. rókusfiók-kórházban Pesten»* (tizenöt statisztikai táblás kimutatással és Pest városa térképével) és *«Az 1864⁴/₅, 1867-dik évi hagymáz-járvány és az 1867-ki himlőjárvány a pesti szt. Rókus kórház fiókosztályán»*, kimerítő és tanulságos, táblázatokkal és egy talajvízmérő rajzzal ellátott önálló, terjedelmes, monographiának is beillő czímű dolgozatait adta elő.

A XIII-dik, Egerben tartott nagygyűlésen *«A jobb vese rákos elfajulásának egy esete agg egyénben»*.

A XIV-dik, Fiumében tartott, vándorgyűlésen: *«Abbazia di S. Giacomo helyísmertetése»*-ről szólt.

A XV-dik, Aradon székelte gyűlésen *«Két ritka kóreset»*-et mutatott be.

A XVI-dik, Mehádián tartott nagygyűlésen, melynek RÓZSAY alelnöke volt, a megnyitó közgyűlésen *«Az orvos- és természettudományok legújabbkori haladásáról»* értekezett. Ugyanez alkalommal — mint fent érintem — pályadíjat tűzött ki.

A XVII-dik, Győrött tartott gyűlésen *«A hullák elégetéséről»* értekezett mutatványokkal. Előadása folytonos figyelem tárgya volt. Ezen értekezésében azt törekedett kimutatni, hogy a halottak elégetése megfelel a közegészség igényeinek, a kellő vallásos szertartásokat megengedi, sőt kívánja. A kedves halott földi maradványait hamuvedrekben megőrzi s bárhová magunkkal vihetjük. A történelem majdnem minden népe gyakorolta ezen eltakarítási módot. A hullaelégetést az élő európai népek általánosítani törekcszenek. E czél elérésére Európászerte hullaelégetési egyletek alakultak. Szóval, e kérdés napirendre került és ezen társulatok különböző országokban e mozgalom népszerűsítésére törekednek. (Svédországban 3012, Dániában 1326, Hollandiában 1128, Németországban 1050, Olaszországban 530, és végre Svájcban 390 ily tár-

sulat van). Fejtegetéseiben kiemeli, hogy az eltemetésnél is a végeredmény szintén elégségi folyamat, de nagyon lassú. Az elégetés utánozza a természetet, gyorsan és az élőkre veszély- s káros utóhatás nélkül végez. A hamu az egyedüli, a mi visszamarad e temetésnél is. «Pulvis et umbra sumus» mondja az írás, és a hullaégetés legjobban illusztrálja ezen ígét. Említi, hogy az eltemetett hullák bomlásuk, erjedésük folytán károsak, különösen háborúban és meleg időjárásban. A hullaégetés a szellemi életnek előhaladottabb korában jöhetett szokásba. Jelenkorban is csak oly népeknél égetik el a hullákat, kiknél az intensív tűz előállítására nem jár nagy nehézséggel. Indiai és afrikai népek még manapság is nagy nehézséggel állítják elő máglyán a tüzet. Legczélszerűbb Siemens Frigyes dresdai mérnök eljárása. Ő izzó levegőt, gázfejlesztőt használ e célra épített sajátlagos kemenczékben. Ezen hullaégető kemenczét, a hullaházat és a halottas szertartást előadásában RÓZSAY kimerítő rajzokkal is érinti. Siemens (1874) a legtöbb európai fővárosnak e célra odaküldött szakértő képviselői jelenlétében tett hullaégetési kísérleteket, melyeknél fővárosunk megbízásából dr. Patrubány Gerő tiszti főorvos szintén jelen volt. Ezen kísérletek eredménye minden tekintetben kielégítő vala.

Értekezésének corollariumai gyanánt RÓZSAY ezeket hozza fel: a föld alatt eltemetett hulla, bomlása, erjedése által az életben maradtakra határozottan káros; a bomlási termékeket átterjeszti hozzánk a levegő, tartalmazza a víz, melyet iszunk; háborúban számtalan hulla egy közös sirba temetetik el; hogy a sír nyugalma háborítja a vízőzönszerű eső, mely a holttestet a föld színére hozhatja, és így a hullák ragályos járványok előidéző okául szolgálhatnak. Az eltemetett hulla nyugalma eke, lapát által bolygattatik. Bolygatják magok az emberek, kik a sírt csak addig nem bántják, míg helyét más célokra nem fordítják. A hullaégetésnek lehetnek ugyan és vannak is bizonyos hátrányai, nevezetesen törvényszéki esetekben. Ez által lehetetlenné válik a hulla utóvizsgálata bizonyos mérgezési, sebzési esetekben, megakadályozhatja azon adatok kiderítését, melyek csakis az alakjában félig-meddig ép emberi testen lelhetők. Az egyéni azonosság kér-

dése némely esetben szintén eldöntetlenül maradna. Szóval, árnyoldalak nem hiányoznak; de másrészt az eltemetés mai módozata annyi hátránnyal jár az élőkre, hogy az elégetést a közegészség nagyon megkivánja. Ehhez csatlakozik, hogy az eltemetés mellett sincsen megőve a törvényszéki orvostan az ellen, hogy némely kérdésre, a hulla rothadásnak indúlt állapota folytán, feleletet nem kap. Közelebbről az általános hullaégetést a svéd kormány a megelőző kórboneczolás és halotti szertartások meghagyása mellett megengedte. Góthában 1879 óta 600 halottégetés történt.

A XIX-dik, máramarosszigeti, nagygyűlésen, melyen részemről az alelnöki tisztet volt szerencsém viselhetni, RÓZSAY *«Az aggok betegségei köréből vett kóresetek»* felett tartott előadást. Előadását ezen szavakkal vezette be: «Hogyha időnkint aggkori betegségek körül tett tapasztalataimmal tisztelt ügytársaim elé lépek, ez által bizonyos kötelességet vélek teljesíteni, minthogy csaknem három évtizeden át oly kórosztály vezetésével vagyok megbízva, melyen kizárólagosan aggok képezik a kezelés tárgyát».

A XX-dik nagygyűlésen, *«Jelentés a magyar orvosok és természetvizsgálók 1879-ki augusztus 29-től szept. 2-káig Budapesten tartott XX-dik nagygyűlése alatt rendezett orvossebész, gyógyszerész és természettudományi szakkiállításról»*, kimerítő közleményt nyújtott.

A XXI-dik, Szombathelyen tartott, gyűlésen *«Visszapillantás az orvostan újabbkori fejlődésére»*.

Mindezen, sorrendben felsorolt értekezései a nagygyűlések Munkálataiban, Évkönyveiben sajtó útján is megjelentek.

Tisztelt nevével e téren utoljára a Debreczenben 1882-ben tartott XXII-dik vándorgyűlés Évkönyvében találkozzunk, hol a nagygyűlés a könyvtár és különösen pedig a levéltár példásan rendes és buzgó kezeléseért, de főkép annak megalapításaért, méltó elismerését jegyzőkönyvileg fejezte ki.

Mint ezekből is látjuk, a Magyar Orvosok- és Természetvizsgálók nagygyűlésein elévülhetetlen érdemeket szerzett és azok munkálataiban megjelent dolgozatai tudományos irodalmunkban maradandó becsesel bírnak.

Egyéb tudományos irodalmi munkásságának elszórt s általam kifürkészett gyümölcsei ime itt következnek. Erejét, igaz, sokfelé terjesztette ki s azért történt, hogy nagyobb szerű és maradandóbb becsű műveket nem alkothatott.

Többi munkálatainak czímei a következők:

«Értekezés a bőrbetegségekről». Orv. Tár 1844. I. 15., 16. sz.

«Egy iményszülött, kiviselt hemikephalus leirata». U. o. 1845. II. 4. sz.

«Töredék a vittánczról». U. o. 1846. II. 9. sz.

«Könyvismertetés». Die neuere Medicin in Frankreich nach Theorie und Praxis, von Dr. Emil Kratzman. Leipzig, 1846. U. o. 1847. II. 3. sz.

«A természettudományok nagy fontossága gyakorló orvosra nézve». U. o. 1847. II. 11. sz.

«A muraközi asphalt-forrás rövid tájleírása». (M. term. társ. Évk. I. 1841—45. 32. l.

«Summarischer Bericht über die in ersten drei Quartalen, d. i. von Januar bis Ende September l. J. im Zwangsarbeitshause und im Strafhouse zu St. Rochus vorgekommenen Krankheitsfälle, nebst den in den Monaten Juli, August, September l. J. vorgekommenen Krankheitsfällen in der Armenversorgungsanstalt der k. Freistadt Pest». Zeit f. N. u. Heilk. 1850. 25. sz.

«Beobachtungen über Zörnlaibs Fiebermittel, Aether carpathicus». U. o. 1851. II. 2., 4. sz.

«Sanitätsbericht vom Jahre 1851, über das Zwangsarbeitshaus, das Strafhaus zu St. Rochus und die Armenversorgungsanstalt der königl. Freistadt Pest». U. o. 1852. I. 38. sz.

«Sanitätsbericht vom Jahre 1852, über das Zwangsarbeitshaus, den k. k. Polizeiarrest zu St. Rochus und die Armenversorgungsanstalt der königl. Freistadt Pest». U. o. 1853. I. 49. sz.

«Sanitätsbericht über das Zwangsarbeitshaus und die Armenversorgungsanstalt der kön. Freistadt Pest, vom Jahre 1853». U. o. 1854. I. 50. sz.

«Sanitätsbericht über das Zwangsarbeitshaus und die Armenversorgungsanstalt der kön. Freistadt Pest, vom Jahre 1854». U. o. 1856. 2., 3. sz.

«Sanitätsbericht vom Jahre 1855, über das Zwangsarbeitshaus und die Armenversorgungsanstalt der kön. Freistadt Pest». U. o. 30., 31. sz.

«A marienbadi ingovány physikai, vegyi és orvosi tekintetben». Orv. H. 1860. 34. sz.

«A pesti agg-gyámolda és az aggkorban gyakrabban előforduló sajátságos lefolyású kórok». U. o. 1861. 6., 7. sz.

«Az aggok emésztési bajairól». U. o. 1863. 29., 30. sz.

«Statisztikai kimutatás a pesti agg-gyámoldáról 186¹/₂». U. o. 29. sz.

«Az ivóvizről egészségi szempontból s néhány szó a pesti vízvezetéről». Gyógy. 1864. 15. sz.

«A magyar orvosok és természetvizsgálók X. nagygyűlése érdekében». U. o. 33. sz.

«Adatok a járványok oki viszonyaihoz». U. o. 1870. 34., 36. sz.

«Megemlékezés az elhunytakról». U. o. 45. sz.

«Budapest főváros «Erzsébethez» címzett agg-ápolója, kényszer és dologházában 1873-ban ápoltakról szóló orvosi jelentés». U. o. 1874. 24—26. sz.

«Die Pneumonie im Greisenalter». N. Med.-Chir. Pr. 1865. 49., 87. l.

«Ein seltener Krankheitsfall». U. o. 1872. 39. l.

«Locale Phosphorintoxication, croupöse Blasenentzündung, Peritonitis und Pleuritis, Tod, Sectionsbefund». U. o. 44. lap.

«Adatok a hagymáz oktanához». Ért. a term. kör. I. 1867—70. IX. sz.

«Adatok a járványok oki viszonyaihoz». U. o. XVIII. sz.

«Tanulmány a régi zsidók orvostanáról». U. o. V. 1874. 9. sz. 1—37. l.

«Kisebb közlemények a gyakorlatból». Szem. 1868. 2—5. sz.

«Adatok a járványok oki viszonyaihoz». (Kivonat). Akad. Ért. III. 1869. 127. l. Bud. Szemle. Uj foly. XIV. 1869. 354. l.

«Tanúlmány a régi zsidók orvostanáról». M. T. Akad. Ért. VIII. 1874. 251—255. l.

«Adatok a járványok oki viszonyaihoz». (A M. Tud. Akadémiából). Term. Közl. III. 1871. 297. l.

«Muraköz helybeli természettani és orvosi szempontból». 1840.

«A kénégygőz hatása orvos-sebészi és élettani szempontból» 1847.

«A Pest városi agg-gyámolda. (Elisabethineum)» 1857.

«Emlékbeszéd dr. Schlesinger Ignác fölé». 1861.

«A gutáról és tüdőlobbról aggoknál» 1860.

«Gyógyászat a hébereknél és a zsidó orvosok a középkorban». 1861.

«Sonnenstein örültének leírása, (Pirnában, Drezda mellett).» 1838. Bécs. (Gesundheits-Ztg.)

«Orvosgyakorlati észrevételek». (Orvos-sebészi évkönyvek 1843.)

«A fejbőrön előforduló kútegekről». (Orv. Tár. 1844.)

«A torokgyíkről». (Orv. Tár. 1844.)

«Egy fejtelen szörnynek leírása». (Bécs, Oest. med. Woch. 1845.)

«A nevelésről általában, különösen honi hitsorsainkat illetőleg». (Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848.)

«Az arczrákról». (Wiener med. Wochenschrift. 1856.)

Kisebb közlemények a szolyvai, paulovai és erdőbényei ásványvizekről. (Orv. H. 1859—1860.)

«Első zsidó magyar naptár és évkönyv» 1848.

«A magyar orvosok és természetvizsgálók 1864. Marosvásárhelyt tartott X. nagygyűlésének évkönyvéhez munkálatait Szabó József tanárral együtt szerkesztette».

«A magyar orvosok és természetvizsgálók 1865-diki Pozsonyban tartott nagygyűlése évkönyvét dr. Kanka Károly és dr. Rómer Flórisssal együtt szerkesztette».

«A Pest városi «Elisabethineum» szegény-gyámoldának történeti vázlata». (Pesten, Emich Gusztávnál 1867.)

«Ziltz Mór «Kol Simrah» (Öröm szózat) című héber költeményének és Deutsch Henrik «Izrael könyörgései» című

imakönyvének megismertetése». (Magy. Tud. Akad. Értesítő első évfolyam 5. sz.)

«A magyar orvosok és természetvizsgálók Egerben tartott XIII-dik nagygyűlésének évkönyvét Kátay Gáborral és Montedegói Albert Ferenczczel egyetemben szerkesztette».

«A magyar orvosok és természetvizsgálók Fiumében tartott XIV-dik nagygyűlésének évkönyvét Poór Imrével egyetemben szerkesztette».

«A munkások kérdése közegészségi és orvosrendőri szempontból».

«Strictur des Mastdarms». (Med. chir. Presse).

«A magyar orvosok és természetvizsgálók 1871. Aradon tartott XV-dik nagygyűlésének évkönyvét szerkesztette».

«Emlékbeszéd dr. Grosz Fülöp és dr. Hermann Adolf volt kórházi főorvosok fölött».

«A munkások kérdése» II. (A közegészségi lapokban.)

«Az ajnácskői gyógyforrások, helyi, földtani és orvosi szempontból» (Vasárn. Ujs.)

«Budapest főváros Erzsébethez címzett agg-ápoldája és kényszer-dolgozójaházában 1875-dik évben ápolott betegekről szóló jelentés».

«Budapest főváros Erzsébethez címzett agg-ápoldája és kényszer-dolgozójaházában 1875., 1876., 1877-dik évben ápolott betegekről szóló orvosi jelentés».

«Budapest főváros Erzsébethez címzett agg-ápoldája-ban 1874—1878-ig ápolott betegekről szóló orvosi jelentés». (IV. füzet).

«Budapest főváros «Erzsébet» szegényápolójának történeti vázlata. Ő Felségeik I. Ferencz József császár és apostoli király és Erzsébet császárné és királyné huszonöt éves nászünnepek alkalmára, 1879». Két nyomtatott és négy fényképkönyomatú táblával. (Budapest főváros tanácsának megbízásából).

«Emlékbeszéd néhai dr. Kovács Sebestyén Endre I. tag fölött». M. T. Akad. Értekezések 1879.

«Budapest főváros jótékonyági intézetei és egyletei; Budapest főváros helyleirata, 1879».

«Börtönügy: a budapesti börtön- és fogházhelyiségek, a pestvidéki ker. ügyészségi börtön, Budapest kényszerdolgozóháza. Budapest főváros helyleirata, 1879».

«Budapest főváros Erzsébethez címzett agg-ápolójában és a kényszer-dologházban 1879. évben ápolott betegekről szóló orvosi jelentés». (Gyógyászat).

«Budapest főváros Erzsébethez címzett agg-ápolójában és a kényszerdologházban 1879—1880-ban ápolott betegekről szóló jelentés».

«Az orvos-sebészti tudománynak haladása 1879—1880. évben».

Mint Emlékbeszédem bevezető soraiban érintém, RÓZSAY-nak főtörekvése az volt, hogy a magyar nyelv és irodalom minél szélesebb körökben nyerjen elterjedést. És hogy ezen nemes célját elérhesse, már 1843-ban több elvbarátjával szövetkezett és megalapította az «Izraelita magyarosító egyletet». Hazafias törekvésében lelkesen támogatták Horn, Diósy, Ágai, Bródy, Szegfi, Mezey és mások úgy, hogy ezen egylet kitűzött céljainak meg is tudott felelni. RÓZSAY elnöklete alatt számos közhasznú röpirat, iskolai könyv jelent meg. Hitsorsosai iskoláiban és családjaiban terjedt a hazai nyelv és irodalom ismerete. RÓZSAY rendkívüli erélye és tapintata mentette meg a provisoriumban az egyletet a végenyészettől. Így működött ő az izr. hitközség kebelében, míg az Isten ígéje nemzeti nyelven hangzott fel templomukban. E téren történeti hatást gyakorolt.

Ünnepeltünk ritka gyakorlati eszével volt egyik létrehozója az «Országos magyar izr. ösztöndíj-egyletnek». Ezen egyletnek holta napjáig ő volt az elnöke, mely 1868 óta 40,000 frtnál többet osztott ki a szorgalmas magyar, magassabb tanintézeti tanulók között.

Az egylet legutóbb kiadott jelentése (1886) ekképen szól: «Első sorban azon veszteségről kell megemlékeznünk, mely egyletünket muraközi dr. RÓZSAY JÓZSEF kir. tanácsos, egyleti elnökünk elhúnytával sújtotta. A megboldogult másfél évtizeden át lankadatlan buzgalommal intézte egyletünk ügyeit és kiváló része volt abban, hogy egyletünk a hozzáfűzött várankozásoknak mindinkább megfelelehetett. Néhai

elnökünk munkássága szoros kapcsolatban áll egyletünk történetével, melyben dr. RÓZSAY JÓZSEF bokros érdemei kellőképp méltatva lesznek. Itt csak hálával kell megemlékeznünk a felől, hogy megdicsőült elnökünk jótékony működését mintegy halála után is folytatni kívánván, egyletünknel 2000 frtos alapítványt tett, melynek kamataiból évenként egy nevére szóló 100 frtos ösztöndíj fog adományoztatni. Emlékezetét egyesületünk örökké hálásan őrizendi meg».

A közjóra szentelt lankadatlan működésének elnyerte méltó jutalmát. Kortársainak bizalmát, elismerését és tiszteltét élvezte. A kórházakban, intézetekben és az irodalom terén szerzett érdemei méltatásául Ő Felsége a tudomány nagy aranyérmével tüntette ki. Az Erzsébet-aggápolda zárkövének letételénél a Ferencz József-rend lovagkeresztjét kapta. A hatvanas években dühöngött járvány megszünte után kiváló érdemei elismeréséül a királyi tanácsosi címet nyerte.

Ezen kitüntetések mindinkább sarkalták hazafiúi, orvosi és polgári kötelmeinek teljesítésében. Számos enqueteben mint tag, vagy mint előadó, vagy pedig mint elnök készséges örömmel vett részt. Kötelessége teljesítésében nem ismert akadályt. Szívesen, ifjúi hévvel karolt fel minden közhasznú ügyet.

Arányi Lajos, az orvosi tudomány terén korszakot alkotó kórboncztanak meghonosítója hazánkban, 1864-ben megjelent *«A kórboncztan elemei»* című, sokratesi modorban írt s nagy tapasztalatokon épült tankönyvét RÓZSAY JÓZSEF ifjúkori barátjának — kihez a tudományos rokonérzet is csatolta — «bizodalmas és barátságos indulattal ajánlotta».

Arányi, ki tudomány-egyetemünkön 30 évig volt a kórboncztan tanára és vonzó, világos, de épp úgy megnyerő előadási modorával minden tanítványa figyelmét lebilincselte, RÓZSAYVAL együtt a negyvenes évek elején Rokitanszky tanár alatt hallgatták az új tudományt, a kórboncztant, mely annyi fényt derített az eddigi tapogatódzó gyógykezelési eljárásokra.

Arányi tanár a baráti viszonyt, mely közte és RÓZSAY

között létezett, ekkép festi fent idézett szakművének dedikációjában:

«Életünk tavaszán a virágos mezőkön iparkodtunk bizalmas szövetségben a természet csodaműveivel megismerkedni, s mily öröm dagasztá keblünket, midőn pl. megtudtuk, hogy Budapest környékén csupán az ördögmalmi rét déli árkanak egyik zugában lelhetni föl a méla visszavonulásban lappangó Hesperis tristist; életünk nyarának küszöbén szintén virággal bővelkedő kert, t. i. a sírkert, szállítá bűvárkodásunk tárgyait, értem az emberek hült tetemeit, de mégis örömeket élveztünk, mennyire felvidúltunk, midőn a remek bécsi orvosképezdében legelőször láttunk gümőt s megértők valahára, mi az a sokszor rebesgetett «Phtisis tuberculosa», mennyire felvidúltunk, midőn egy nap több fajta szívbántalommal ismerkedtünk meg és kibontakoztunk ama tévtan hálóiból, mely szerint csupán a heves indulatú frank-nép szenved szerves szívhibban, mint a zsírjában megfúló magyar a csömörben. Valamint még mainap a büntető törvényben gyakran olvashatni ezen kifejezést: «az egyébiránt a bírónak bölcs belátására bízatik», úgy minálunk is 20 vagy 25 év előtt (a 30-as években) azon kérdés megfejtése, vajjon csak hurut-lázban, vagy hörglobban vagy tüdőgyulladásban szenved-e azon egyén, a ki köhög, némi nyomást érez mellén és lázzal küzd, a gyógyító orvos bölcs belátására vagyis inkább szeszélyére bízott, s mennyire felvidúltunk, midőn a hullák mind a három bajnál egészen elütő tünetényeket tártak előnkbe, melyeket a kopogtatás és hallgatódzás útján oly biztosan már az élön megismerni elannyira, hogy valóban röstellettük, miért nem bukkantunk magunk a stethoscopianak oly nyílt titkaira, míg azon időben édes honunkban még mindig azon axiomát pengették: *atque ope hujus nugae stethoscopicae satagunt Galli et mea pace Borussi audire gramen crescere*. Lejárt végre a gyűjtés ideje s édes hazánkba vezényelt a gondviselés tárogatója, eljöttünk többed magunkkal, hogy a hol örömmel, hol ürömmel gyűjtött magokat elvessük mind magunk, mind szenvedő feleink javára, de mielőtt az elhintett magok csemetékké szilárdultak volna, sok nyárnak üszke és sok télnek fagya kísérté meg türelmünk

szívósságát; megtestülésnek indult végre a sokszor tövig megzökkenő remény, kinél előbb, kinél később, a te ültetvényeid már évek óta árnyas és gyümölcsöző fákká erősödtek. Buzgó és tapintatdús iparodnak sikerült *gyógyító orvoskép* az agg-gyámoldában, meg a dolgozó házban főorvosi állomást állapíttatni, továbbá az izraelita kórházat szellemi és anyagi jobblétbe juttatni, részint pedig mint *tudós* tizennyolcz ízben adtál eledelet a sajtónak mind gyógy-gyakorlati, mind meg természettudományi tanulságos irataiddal, meg nem említvén ama szép érdemeidet, melyeket az által szerzettél, hogy hit-sorsosaidal a hon nyelvét megkedveltetted».

Ezen magvas sorok csak megerősítik saját tapasztalataim nyomán RÓZSAY-ról fent irt, őt jellemző adataimat s tanúságot tesznek arról, mily gyöngéd barátság fűzte Arányit a kitűnő tudós-tanárt RÓZSAY-hoz.

Az 1869-ben megejtett fővárosi népszámláláskor a terézvárosi osztálynak elnöke volt RÓZSAY. 1873-ban a főváros egyesítése alkalmával a VI-dik kerületben bizottsági tagnak választatott és e minőségben a IX-dik szegényügyi és a VI-dik közegészségi ügyosztályban kiváló tevékenységet fejtett ki. 1880-ban ülte meg fáradhatatlan orvosi működésének 40. és sikerteljesen betöltött főorvosi állásának 30. évi fordulóját. Ez alkalomból nemcsak a főváros üdvözölte őt méltán, hanem számos közhasznú egyesület bokros érdemeit feltüntető adresse-szel és albummal tisztelte meg. Ő Felsége pedig a vaskoronarend III-dik osztályát adományozta részére a lovagi méltósággal és a «muraközi» nemes praedikattummal.

És e kitűnő férfiú ellen, a ki a fővárosi intézetekre, mindenek fölött pedig a szegény aggak házának fölépítésére, czélszerű berendezésére, az ápoltak jó élelmezésére és gondozására irányozá kiváló figyelmét: 1881-dik július 26-án reggeli 7 órakor a szegények háza előtt, tehát ugyanazon helyen, hol annyi ideig oly áldásdúsan működött, merénylet követtetett el. A sok kitüntetésben részesített orvos életét, egy az agg-ápoldának jótéteményeiben részesülő és így hálára kötelezett, de hóbortos ember, pisztolylövéssel akarta kioltani működése közben, éppen hosszas, odaadó tevékeny-

sége helyén. A testi sérülés súlyos volt bár, de néhány hét múltán RÓZSAY, számos tisztelői örömére, jótékony működését újból megkezdhetette. A küzdelmek zárkövét nem ekkép várta Ő és szerencsére nem is így záródott le. A gondviselés jótevő oltalma megőrizte a végzetessé válható csapástól.

Családot alapított ugyan, de házasságából gyermek nem született. Azonban mostoha leányát egész életén át, mint saját gyermekét, imádásig szerette. Ezt is elég korán — boldogsága tetőpontján — ragadta el a kérlelhetetlen halál. És e gyászeseemény mélyen megrendítő hatást gyakorolt érzékeny atyai szívére. Második házasságából szintén nem származtak gyermekei.

Követésre méltó tevékenységét és nemes gondolkozását azzal koronázta meg, hogy valamint Akadémiáinkról, úgy más közhasznú intézményekről sem feledkezett meg végrendeletében. Tudományos Akadémiánk részére 5000 frtot hagyományozott és ez által emlékét körünkben e szép tetteivel is megörökítette. Elve volt, hogy áldozatkészség nélkül nincs hazafiság! Az Akadémiára vonatkozó hagyományát oly czélból tevő, hogy annak kamataiból, kétvétenként valamely orvosi vagy természettudományi munka jutalmaztassék.

Többi, közhasznú czélokra szentelt végrendeleti hagyományai, melyek kézzel fogható tanúságot tesznek arról, hogy szívének minden dobbanását a legnemesebb czél lelkesítette, a következők:

A budapesti m. k. tud. egyetem orvosi karának 5000 frtot tőkélül oly rendeltetéssel, hogy ezen tőkének évi kamataival mindenkor egy oly végzett orvostudor segélyeztessék, ki a gyógytudomány egy bizonyos szakmájában specialitásának kiképezése végett külföldön tanulmányoz.

«A budapesti izr. kórháznak, mely iránt egész életemen át élénk érdeklődéssel viseltettem — saját szavai — s melynek szerény munkásságom jó részét is szenteltem, 5000 frtot, mely összesen az új kórházban egy ma már nélkülözhetetlen sebészi műtőterem, korunk tudományos színvonalának megfelelőleg, berendeztessék.

Az országos magyar izraelita ösztöndíj egyletnek 2000 frtot tőkétől, melynek kamataiból az egylet szokásos fölvétele mellett évenként — többek közt fel nem osztható — osztr. ért. 100 frt ösztöndíjat egy orvosnövendéknek kiszolgáltatassa.

A Budapest fővárosi Erzsébet szegényháznak, melynek ez idő szerint 36 éven át vagyok orvosa s melynek fejlesztése és javítása egész életemnek egyik kedvencz eszméjét képezi, «lábbadozók alapja» czímen, tehát reconvallescensek részére o. é. 3000 frtot tőkétől oly rendeltetéssel, hogy ez alapítvány kamataiból, az ez intézeti kórházból elbocsátott ápolttak az intézeti főorvos és gondnok belátása szerint segélyösszegben részesíttessenek.

A budapesti «Chewra Chadischa» egyletnek osztr. ért. 2000 frtot.

A Budapesten levő izraeliták országos siketnémák intézetének alapjához o. é. 1000 frtot.

Budapesten a Clotild-szeretetház alapjához osztr. ért. 500 frt.

Budapesten a hajléktalanok menhelyének alapjához o. é. 500 frtot.

Budapesten az izr. nőegyletnek o. é. 1000 frtot, oly rendeltetéssel, hogy ebből 500 frt alapítványul szolgáljon népkonyhájához; o. é. 500 frt pedig oly alapítványul szolgáljon, melynek kamataiból végszükségben levő szegények segélyeztessenek.

Budapesten a képzőművészeti egyletnek 200 frtot.

Budapesten a zenekedvelők egyletének osztrák értékben 200 frtot.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium rendelkezésére és kezelésébe alapítványul o. é. 1500 frtot, oly rendeltetéssel, hogy annak évi kamataiból *két oly tanító, ki vegyes ajkú, vagy épen nem magyar ajkú községekben a magyar nyelv tanítása körül magának valódi érdemeket szerez*, egyenkint 30—30 frtnyi jutalomban részesüljön. Ezen alapítvánnyal csak folytatni kívánom azon ez iránybani tevékenységet, melyet egész életemben érvényesí-

teni törekedtem, *mert mióta önállóan gondolkozom, eszményeim egyikét képezte azon vágy, hogy a magyarságot és a magyarosodást lehetőleg terjeszszem*; tanúskodik erről egyebek közt azon őszinte buzgalom, melylyel közreműködtem az izr. magyarosító egyesület megteremtése körül, mely egyesületnek később elnöke is lettem, s mely szívémben mélyen gyökerező érzület ez alapítványom tételében vezérelt. Ez alapítvány szabályzatának részletes kidolgozására jelenleg alkalmam azért sem lévén, mert azt a nm. minisztériummal egyetértőleg kellene megállapítani, de meg tudomásom is van arról, hogy 1880-ban már Körösi József barátom ugyanily célú alapítványt tett, melynek szabályzatát a fent címzett minisztérium elfogadta: kívánom, hogy ezen saját alapítványom a Körösi-félével azonos módon kezeltessék s módosítást csak azon tekintetben teszek, hogy nemcsak tanítók, hanem lelkészek is részesülhessenek ez alapítvány kedvezményében, de ez utóbbi jutalmak kirendelése csakis az illető hozzájárulásának esetében történjék és a kijelölési jogot Körösi József barátom életének tartama alatt az én alapítványom kamatai tekintetében is gyakorolhassa.

A balaton-füredi szeretetház alapjához osztrák értékben 500 frtot.

A Párisban székelő «Alliance Israelite Universelle» rendelkezésére 1000 francot».

És ezek szerint közhasznú célokra végrendeletileg összesen 28,000 frtot hagyományozott.

Élete utolsó pillanatáig hí fia maradt az anyaföldnek, mely «ápol s eltakar». Kebelében minden más érdek fölé emelkedett ama szent fogalom, melynek neve a haza! Bökezű áldozatokat hozott a haza szent oltárára!

Meghalt Balaton-Füreden, hol megrendült egészségének enyhülést és üdülést keresett, 1885-dik május 20-án, életének 70-dik évében.

Élete, mint láttuk, kiváló szorgalom és munka közt folyt le.

Hazája és nemzetiségeért, orvosi hivatásáért és szakirodalmunk gyarapításáért lángolt kebele.

Kötelességemet teljesítettem, emlékezetét megújítottam
s leteszem sirhalmára elismerésünk koszorúját.

Ezekkel a boldogúlt iránt Akadémiánk kegyeletadóját
leróttam.

Mozgalmas, tevékeny és közhasznú életpályájából példát,
erőt meríthetünk a kitartásra. Elvéhez: «vivere aliis non sibi»
holtáig hű maradt.

Legyen nyugalma csendes, emlékezete áldott!

EMLEKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÜNYT TAGJAI FÖLÖTT.

I. KÖTET.

	Lap.
I. Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. Kápolnay Pauer István lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. Konek Sándor r. tagtól	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól	" 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész I. I. t. felett. Ballagi Mór r. tagtól	" 20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. Lenhossék József rendes tagtól	" 30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. Kápolnai Pauer István lev. tagtól	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. Szabó József r. tagtól	" 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. Kozma Ferencz lev. tagtól	" 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. Gyárfás István lev. tagtól	" 20 kr.
X. Emlékbeszéd Mihályi Károly l. tag felett. Domanovszky Endre lev. tagtól	" 10 kr.

II. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. Tanárky Gedeon lev. tagtól	Ára 20 kr.
II. Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól	" 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. Szécsen Antalt. tagtól	" 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. Margó Tivadar r. tagtól	" 40 kr.
V. Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. Nendtvich Károly lev. tagtól	" 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Erkövy Adolf rendes tag felett. Galgóczy Károly l. tagtól	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Zsivora György felett. Tóth Lőrincz r. tagtól	" 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. Haynald Lajos igazg. és t. tagtól	" 30 kr.
IX. Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. Than Károly r. tagtól	" 30 kr.
X. Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. Trefort Agoston igazg. tagtól	" 10 kr.

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczy Lajos r. t. felett. Török József r. tagtól.....	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. Trefort Ágoston igazg. s tisz. tagtól.....	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. Hunfalvy Pál r. tagtól.....	" 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János l. t. felett. Apáthy István r. tagtól.....	" 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. Trefort Ágoston t. tagtól.....	" 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tisz. tag felett. Dr. Pauér Imre tisz. tagtól.....	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. Lenhossék József rendes tagtól.....	" 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. l. t. felett. Vécsey Tamás l. tagtól.....	" 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. Kautz Gyula r. tagtól.....	" 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom r. t. felett. Hollós Jusstinián l. tagtól.....	" 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ignác r. t. felett. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	Ára 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. Budenz József r. tagtól.....	" 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf l. t. felett. Vadnai Károly l. tagtól.....	" 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tárkányi Béla József t. t. felett. Szvorényi József t. tagtól (Tárkányi B. J. arczképével).....	" 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. Dr. Mihalkovics Géza r. tagtól.....	" 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János l. tag felett. Joannovics György t. tagtól.....	" 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István l. tag felett. Szilágyi Sándor r. tagtól.....	" 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál l. tag felett. Vadnai Károly r. tagtól.....	" 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon l. tag felett. Szabó Károly r. tagtól.....	" 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmicz László t. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.....	" 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábán Gábor r. t. felett. Zichy Antal t. tagtól.....	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Tanárky Gedeon lev. tag felett. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	" 40 kr.
III. Emlékbeszéd Dr. Zlamál Vilmos lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.....	" 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Fleischer Leberecht Henrik k. tag felett. Goldziher Ignác l. tagtól.....	" 30 kr.
V. Emlékbeszéd Hornyik János lev. tag felett. Szilágyi Sándor r. tagtól.....	" 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Reichardt Henrik Vilmos felett. Kanitz Ágost l. tagtól.....	" 20 kr.
VII. Emlékbeszéd Boissier Péter Edmund k. tag felett. Haynald Lajos t. tagtól.....	" 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Greguss Ágost rendes tag felett. Bánóczi József l. tagtól.....	" 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Grote Arthur külső tag felett. Dr. Duka Tivadar l. tagtól.....	" 10 kr.